

T.C
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
MEZHEPLER TARİHİ BİLİM DALI

GÜNÜMÜZ UMMAN İBÂDİYYESİ
(DOKTORA TEZİ)

Orhan ATEŞ

BURSA – 2007

T.C
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
MEZHEPLER TARİHİ BİLİM DALI

GÜNÜMÜZ UMMAN İBÂDİYYESİ
(DOKTORA TEZİ)

Orhan ATEŞ

Danışman
Doç. Dr. Tevfik YÜCEDOĞRU

BURSA – 2007

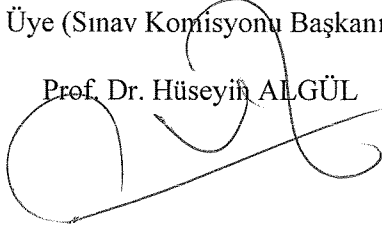
TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı'nda Orhan ATEŞ'in hazırladığı "Günümüz Umman İbâdiliği" konulu Doktora Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 04. 12. 2007 günü 14:00 – 15:30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin olduğuna ile karar verilmiştir.

Üye (Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Hüseyin ALGÜL

Üye (Tez Danışmanı)

Doç. Dr. Tevfik YÜCEDOĞRU

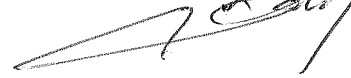
Üye

Prof. Dr. Ahmet Saim KILAVUZ

Üye

Prof. Dr. Sönmez KUTLU

Üye

Doç. Dr. Cağfer KARADAŞ

04. 12. 2007

ÖZET

Yazar : Orhan ATEŞ
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : Mezhepler Tarihi
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : xi + 249
Mezuniyet Tarihi : / ... /
Tez Danışman(lar)ı : Doc. Dr. Tefvik YÜCEDOĞRU

GÜNÜMÜZ UMMAN İBÂZİYYESİ

Tezimizin birinci bölümü üç ana başlıktan oluşmaktadır. İlk olarak İbâzîler'e nispet edilen isimler tartışıldı ve İbâzîler'in Havâric ve Kaade isminden hoşlanmadıkları tespit edildi. Daha sonra İbâziyye'nin teşekkülü üzerinde duruldu.

İbâzîler, Havâric ile değil Muhakkime ile anılmak isterler. İbâzî yazarlar İbâzîliği Cabir b. Zeyd ve Abdullah b. İbâz'ın liderliği altında Muhakkime'nin şiddet yanlısı grubu olan Havâric'den ayrı ılımlı bir fırka olarak düşünürler.

İbâzîler Havâric'den olmadıklarını ispatlamak istediler ve bu konuyla alakalı çok sayıda kitap yayımladılar.

İkinci bölümde, Uman ve İbâzîlik incelendi. Öncelikle Uman'ın dini, siyasi ve sosyal durumu hakkında bilgi verdik. Günümüz Uman'ın gelişiminde önemli bir role sahip olan Sultan Kâbus b. Said'den bahsedildi. İbâzîliğin Uman'a girişi tartışıldı. Umanlılar İbâzîliği savaşımsızın kabul ettiler. Umanlılar'ın İbâziyye mezhebini tercih etmesinde Cabir b. Zeyd'in önemli bir role sahip olduğu görülür. Ayrıca İbâzî mezhepler tartışıldı. Sünni kaynaklarda İbâzîler'e nispet edilen fırkaların İbâzîlerce bilinmediği gözlemlendi.

Son bölümde İbâzîler'in dini fikirleri ve siyasi düşünceleri incelendi ve yeri geldikçe İbâzî ve Hâricî düşünceler karşılaştırıldı.

Anahtar Kelimeler

İbâzîlik
Uman
Câbir b. Zeyd
Abdullah b. İbâz
Havâric
Sultan Said b. Kâbus
İbn Ezrâk
Ebû Ubeyde

ABSTRACT

Yazar	: Orhan ATEŞ
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	: Mezhepler Tarihi
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: xi + 249
Mezuniyet Tarihi	: /... /
Tez Danışman(lar)ı	: Doc. Dr. Tefvik YÜCEDOĞRU

CONTEMPORARY İBADHİYAH OF OMAN

ABSTRACT

There are three main parts in the first chapter of our thesis. Firstly, İbadhiyah's names have been discussed and established that İbadhiyah doesn't like the names of Khvarich and Kaade. Then, the foundation of the İbadhiyah has been told.

The İbadhis want to be remembered as with Muhakkime, non Khavaric. İbadhi authorities assert that the İbadhi school is a moderate branch of the Muhakkime under the leadership of "Jabir b. Zeyd" and "Abdullah b. İbadh" and that is different from khvarich

The İbadhis wanted to prove that there is no connection between Kharijites and İbadhiyah and they published a lot of books for this purpose.

In the second chapter, Oman and İbadhiyah have been examined. Firstly, we gave information about Oman's religious, political and social circumstances. It has been told about Sultan Qabus b. Said who has an important role in the formation of early Oman. Then the entry of the İbadhiyah to the Oman has been discussed. Oman's people accepted the İbadhiyah without getting war. It has been seen that Jabir b. Zeyd has an important role in the adoption of İbadhiya by Omanis. İbadhiyah sects have been discussed. At this point it has been observed that the sects that were attributed to İbadhiyah by the suni sources are not known by the İbadhiyas.

In the last chapter İbadhiya's religious opinions and political thoughts have been examined and sometimes comparisons were made between the İbadhi and Kharijite thoughts.

Key Words

Oman
Umman

Jabir b. Zeyd
Abdullah b. İbadh

Kharijite
Qabus b. Said

İbadhiyah

ÖNSÖZ

İbâzîlik, başta Uman olmak üzere Zengibâr, Fas, Tunus, Cezayir, Mali, Madagaskar, Tanzania, Libya hatta az sayıda da olsa da Irak'da ve Mısır'da müntesipleri bulunan dinî - siyasî görüşleriyle İslâm düşüncesinde derin etkiler bırakan bir firkadır. İslâm tarihinde teşekkül eden ilk siyasî fırka Muhakkime, zamanla farklı alt kollara ayrılmıştır. Bunlardan sadece İbâziyye varlığını günümüze kadar sürdürebilmiştir.

Ülkemizde, İbâzîlikle ilgili akademik çalışmalardan Ethem Ruhi Fıçlalı'nın çalışması istisna edilecek olursa, İbâzîler'in kendi kaynaklarını esas alan özgün çalışmalar yok denecek kadar azdır. İbâzî olmayan kaynaklar İbâzî kaynaklarda yer alan bilgileri yeterince dikkate almayan, kendi doğrularını tekrarlayan ve İbâzîler'e kendilerini tanımlama hakkı tanımayan öznel ve önyargılı hükümlerle doludur. İbâzî kaynaklardaki bilgilerin görmezden gelinmesi birbirinden oldukça farklı yönde gelişen iki farklı İbâziyye tasavvuru ortaya çıkarmıştır. Bunlardan birisi İbâzîler tarafından ortaya konan; Ehl-i Sünnet çizgisine yakın ama Havâric'den uzak İbâziyye tasavvuru öteki de, İbâzî olmayan müelliflerin ortaya koyduğu Havâric içerisinde doğan gelişen ve ılımlı Havâric olarak kabul edilen İbâziyye tasavvurudur.

İbâziyye fırkasını doğru bir şekilde ortaya koyabilmek için siyasî tarih kitapları ile İbâzîler'in kendi kaynaklarının sunduğu bilgileri değerlendirmek ve İbâzîler'in yaşayan tezahürlerini yerinde incelemek şarttır. Fakat "Günümüz Uman İbâziyyesi" adlı doktora tezini, böyle bir araştırma yapmak amacıyla aldık. Ancak önemli problemlerle karşılaştık. Şöyle ki Uman'ın ülkemizden çok uzak bir coğrafyada yer alması, İbâzîler'in nüfus olarak küçük bir niceliğe sahip olmaları, Uman İbâzîler'inin kendi içlerinde kapalı bir toplum olarak yaşamaları ve İbâzî kaynakların başka coğrafyalara yeterince ulaştırılamaması bu üç unsurun birlikte incelenmesini güçleştiriyordu.

İslâm'ın yayılış tarihinde önemli rol oynayan İbâziyye hakkında yeterli araştırmaya sahip değiliz. Sahip olduklarımızın bir kısmı ise Havâric hakkında yapılan dinî ve siyasî genellemelerin pek çoğu İbâziyye için de yapılmıştır. Ayrıca Hâricî firkalarla Muhakkime çatısı altında yer almış İbâziyye ötekilerinin aksine şiddetli bir yöntem olarak benimsememiş, ilmi faaliyetlere önem vermiştir. Muhakkime'nin şiddet yanlısı diğer firkaları bir bir tarihin sayfaları arasında kaybolurken İbâziyye'nin günümüze kadar yaşayabilmesinin sebepleri ve günümüzdeki durumu aydınlatılması gereken bir konudur.

Bu çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İbâziyye fırkasının teşekkülü ve adlandırma problemi tartışıldı. İbâzîler'e göre İbâziyye'nin teşekkül süreci ve Câbir b. Zeyd'in İbâziyye'nin teşekkülündeki rolü İbâzî ve İbâzî olmayan kaynaklardan hareketle mukayeseli olarak ortaya konulmaya çalışıldı.

İkinci bölümde, Umanlı İbâzîler'in İbâziyye'nin teşekkülüne ve gelişimine sağladıkları katkılar incelendi. Ayrıca Umanlı İbâzîler'in dinî hayatları ve diğer fırkalarla ilişkileri analiz edildi.

Üçüncü bölümde ise İbâzîler'in itikadî ve siyasî fikirleri üzerinde duruldu. Yeri geldikçe İbâzî fikirlerin Hâricî fikirlerle mukayesesi yapıldı. İbâzîler'in ısrarla karşı oldukları hususlardan birisi İbâziyye'nin Hâricî bir fırka olarak değerlendirilmesidir. İbâzîler bu tezin yanlışlığını izah etmek için kendi siyasî ve itikadî fikirlerini ön plana çıkararak, Havâric ile alakalarının olmadığını izah etmeye çalışırlar. Bu bölümde İbâzî fikirlerden yola çıkılarak İbâzîler'in Haricîler'e yakınlığı ya da uzaklığı aydınlatılmaya çalışıldı.

Mezhepler tarihi kaynaklarında İbâzî kavramı; Ebâzî, Abâzî, İbâdî, Abâdî gibi farklı şekillerde kullanılmaktadır. Biz İbâzî şeklindeki yazılışını tercih ettik. Tezde geçen şahısların vefat tarihlerine gelince, Ümeyye halifelerinin hilafet sürelerini, diğer şahısların ise vefat tarihlerini vermekle yetindik. İbâzî şahsiyetlerin vefat tarihlerini belirlemede kendi tabâkât kitaplarında verilen vefat tarihleri esas alındı. Hicrî tarihleri miladî tarihe çevirmede Mustafa Fayda tarafından çevirisi yapılan *Futûhu'l-Buldân* ekinde verilen cetvel kullanıldı.

Doktora tez çalışmamda katkılarından ötürü tez danışman hocam Doç. Dr. Tefvik YÜCEDOĞRU'ya Prof. Dr. A. Saim KILAVUZ'a, Prof. Dr. Hüseyin ALGÜL'e, Prof. Dr. Sönmez KUTLU'ya, Doç. Dr. Çağfer KARADAŞ'a, Klasik metinlerin anlaşılmasında yardımlarını esirgemeyen emekli Elmalı Müftüsü Kerem GÖLBAŞI Hocama, Dr. Mehmet ÇELENK'e, Dr. Orhan KOLOĞLU'na, Dr. U. Murat KILAVUZ'a, Kadir GÖMBEYAZ'a, Uman seyahatinde yardımcı olan Türk iş adamı Ali HAMZOĞLU'na ve İbâzî kaynakların temininde yardımlarını esirgemeyen *Mektebetü'd-Dâmirî'nin* sahibi Umanlı iş adamı Tâlib ed-Dâmirî'ye en kalbî teşekkürlerimi arz ederim.

Orhan ATEŞ

Kaplıkaya / BURSA 2007

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
I- Araştırmanın Metodu	1
II- Kaynakların Değerlendirilmesi	5
A- İbâzî Olmayan Kaynaklar	13
1- Tarih Kitapları	13
2- Makâlât Kitapları	16
3- Edebî Eserler	21
B- İbâzî Kaynaklar	22
1- Tarih Kitapları	22
2- Fıkıh Kitapları.....	27
3- Hadis Kitapları	29
4- Akâid Kitapları.....	30

I. BÖLÜM

İBÂZİYYE’NİN TEŞEKKÜLÜ

I- İbâz / İbâziyye Kavramının Tespiti.....	35
II- Adlandırma Meselesi.....	39
A- Kaade	39
B- İbâziyye	41
C- Ehl-i Da’ve.....	46
D- Cemaat-i Müslimîn	49
E- Ehl-i İstikâme	50
F- Vehbiyye.....	50
G- Havâric.....	51
II- İbâzîler’e Göre İbâzîye’nin Teşekkülü.....	54

A- İbâzîliğin Teşekkülü Hakkında Görüşler	54
1- İbâzîliği İslâm İle Özdeş Gören İbâzî Görüşler.....	58
2- İbâzîliği Ashap Dönemine Taşıyan Görüşler ve İbâzî Bakış Açısı.....	60
3- İbâzîliği Hz. Osman Dönemi ile İlişkilendiren İbâzî Görüş.....	68
4- İbâzîliği Tahkîm Ve Sonrasında Gelişen Olaylara Bağlayan Görüş.....	70
a- İbâzî Olmayan Görüşler	73
b- İbâzî Görüşler	78
i- Abdullah b. İbâz'ın İmametini Savunanlar	78
ii- Câbir b. Zeyd'e Birinci Derecede rol verenler.....	79
B- Câbir b. Zeyd'in Hayatı	86
C- Abdullah b. İbâz'ın Hayatı	92
III- İbâziyye Havâric İlişkisi	94
A- İbâzî Olmayan Görüşler.....	94
B- İbâzî Görüşler ve İbâziyye Havâric ile İlişkisi.....	101
a-Kavramlara Yeni Muhteva Kazandırma Çabaları	103
b- Kavram Tahlilleri	107
c- Fikir- Hadise İrtibatı Bağlamında İbâziyye Havâric İlişkisi.....	110
d- Kur'an Ayetlerini Anlamada Farklılık.....	114
e- Tarihi Hadiseleri Misal Gösterme.....	115
f- Câbir b. Zeyd'in Hayatından ve Talebelerinin Tavırlarından Çıkarılan Deliller.....	117
g- Fikir Analizleri	120
i- Siyasî Fikirler	120
ii- İtikadî Fikirler	121

II. BÖLÜM

GÜNÜMÜZ UMAN İBÂZİYYESİ

I-Uman Hakkında Genel Bilgi	125
A-Tarihi Arkaplan	127
1- Uman Öncesi İbâzîlik.....	131
2- Sultân Kâbûs ile Başlayan Yeni Dönem	135
a- İdari Sistem	138
b- Uman Meclisleri	139
i- Devlet eclisi.....	139

ii- Şura Meclisi	139
II-İslâm'ın Uman'a Girişi.....	140
III-İbâzîliğin Uman'a Girişi	145
A-İbâzîliğin Uman'a Girişini Kolaylaştıran Sebepler	148
1- Kabile Yapısı.....	148
2- Politik Yapı.....	149
3- Ticarî İlişkiler	149
4- İbâzî Fikirlerin Tutarlı Bulunması.....	150
5- Propaganda Faaliyetleri	150
6- İbâzîliğin İlk İmamlarının Umanlı Olması	151
IV- İbâzî Fırkalar.....	152
A- İbâzî Olmayan Kaynaklarda Geçen Fırkalar	152
1- Hâfsiyye	154
2- Harisiyye	156
3- Ashâb-u Tâat	157
3- Yezidiyye	158
B- İbâzî Kaynaklarda Geçen Fırkalar.....	158
1-Nükkâriyye	159
2-Nefâsiyye.....	162
3-Sukâkiyye.....	163
4-Halefiyye	164
5-Haseyniyye.....	165

III. BÖLÜM

GÜNÜMÜZ UMAN İBÂZÎ FİKİRLERİ

I- İbâziyye'nin İtikadî Fikirleri.....	168
A- İman	170
1- İmanın Tanımı	170
2- İman Amel İlişkisi.....	175
3- el-Menzile Beyne'l- Menzileteyn	181
4- Mürtekîb-i Kebîre	184
B-İlâhiyyât	189
1-İlâhî Sıfatlar.....	189

2- Halku'l-Kur'an	191
3- Ru'yetullah	195
II- İbâziyye'nin Siyasî Fikirleri	198
A- İmametle İlgili Görüşleri	198
B- İmam Olacak Kimsede Aranacak Şartlar	203
C- İmamın Azli.....	203
D- İmamet Çeşitleri.....	205
E- İmamlara Verilen Lakaplar	206
F- İmamın Uyması Gerekli Siyasî Prensipler	207
G- Dâr Hakkındaki Görüşleri	210
H- Meclisler.....	210
1- Meclis-İ Âm (Genel Meclisler)	211
2- Meclis-İ A'yân	211
3- Mecâlisü'l- İlim Veya Hameletü'l-İlim	211
Ek: I	214
Ek: II	223
Ek: III	226
Ek: IV	227
Ek: V	228
Sonuç	229
Kaynaklar	233
İndex	245

KISALTMALAR

age	: Adı geçen eser
agm	: Adı geçen makale
agt	: Adı geçen tez.
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
BİFD	:Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
C	: cilt
Çev	: Çeviren
Hız	: Hazreti
Hızr.	. Hazırlayan
İA	: İslâm Ansiklopedisi
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
İÜİFD	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi
Krş.	: Karşılaştırınız.
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Nşr	: Neşreden
Or.	: Oriental
OÜİFD	:Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi
S.	: sayı
SAV	: Sallallahu aleyhi ve sellem
thk.	: tahkik eden
tkd.	: Takdim
trb.	: Tertip eden
trz.	: tarihsiz
Üniv.	: Üniversite
vd.	: ve devamı.
yy.	: Yayım yeri yok

GİRİŞ

I- Araştırmanın Metodu

Ülkemizde Havâric hakkında bazı çalışmalar yapılmakla beraber onun yaşayan tek kolu olarak bilinen Günümüz Uman İbâziyyesi hakkında yeterli bilgi aktarılmamaktadır. Yakın dönemde kaleme alınan Mezhepler Tarihî kaynaklarında yer alan bilgiler ise kadim mezhepler tarihi kaynaklarında verilen malûmatlarla sınırlı kalmıştır. İbâzilikle ilgili çalışmalara göz atıldığında İbâzî kaynakların yeterince dikkate alınmadığı görülmektedir. Bu çerçevede İbâziyye fırkası, İbâzî olmayan Makâlât geleneklerinin söylemi içerisinde Havâric'in günümüzde yaşayan tek kolu ve Havâric'in Ehl-i Sünnet'e en yakın fırkası olarak bilinmektedir.

Bazı çağdaş araştırmacılar Havâric olarak zikrettikleri Muhakkime-i Ūlâ ile onun alt kollarından saydıkları Ezârîka, Sufriyye, Necedât ve İbâziyye'nin görüşleri ile çağdaş radikal İslâmcı grupların görüşleri arasında varlığını ileri sürdükleri ortak paydadan yola çıkarak radikal hareketlerin orijinini İslâm'da ararlar.¹ Bin dört yüz yıllık İslâm Tarihi'nin erken sayılabilecek bir döneminde ortaya çıkan ve şiddeti bir yöntem olarak benimseyen bu harekete (Havâric'e) Müslümanlar yeterli teveccüh göstermediğinden çağları aşarak günümüze kadar gelme imkânı bulamamıştır. İbâzî olmayan kaynakların Havâric, İbâzîler'in ise Ezârîka üzerinden anlattıkları bu aşırı fikirler ve gruplar zaman içerisinde yok olup gitmişlerdir. İslâm ve Müslümanlık gelişerek varlığını sürdürüyor olmasına rağmen bu gün itibarıyla Havâric ya da Ezârîka'nın dinî ve siyasî görüşlerini temsil eden bir fırka mevcut değildir. İbâzîliği Havâric'in günümüze kadar gelebilen tek kolu olarak ele alıp, ardından da radikal hareketlerin kökenini İbâziyye üzerinden temellendirmeye çalışmak yeterince objektif bir tespit sayılamaz.

Bu çalışmamızda günümüz Umanlı İbâzîler'in İbâzîliği nasıl anladıklarını kendi kaynaklarından çözümlenmeye gayret ettik. Mümkün olduğunca İbâzî kaynakları esas aldık ve yeri geldikçe de Sünnî kaynaklarla mukayeseler yaptık. İmkânlarımızın el

¹ Bkz., Sâmerî, Nu'mân Abdürrezzâk, *et-Tekfir Cuzûruhu Esbâbuhu, Muberratuhu*, el- Menâra li't-Tibâ'a, 1984; Cemâl, Sultan, *el-Beyyine*, yy., 1981, 3, 25; Jansen, Johannes J. G., "The Early Islamic of Kharidjides and Modern Moslem Extremism: Similarities and Differences", *Orient*, 1986.

verdiği ölçüde İbâzîler'in yaşadığı Uman'a giderek İbâzîler'i sosyal hayat içinde gözlemlemeyi hedef edindik.

İslâm düşünce tarihinde siyasî sebeplere bağlı olarak teşekkül eden fırkalar Muhakkime-i Ūlâ ve onun yaşayan tek kolu olan İbâziyye ile başlatıldığında - özellikle İbâzîler açısından genel kanaat bu yöndedir- Muhakkime'nin teşekkülü dinî sebeplerden ziyade muhafazakâr ve bir kabilenin yöneticiliğini merkeze alan hiyerarşik yapıya karşı imtiyazsız ve siyasî-ekonomik açıdan sıkıntılı toplulukların geliştirdiği radikal ve eşitlikçi bir ayaklanmanın siyasî sonuçları olarak değerlendirilebilir. Muhafazakâr yapıya karşı olmaları şöyle açıklanabilir: Muhakkime-i Ūlâ'nın teşekkülüyle birlikte bu hareket içerisinde yer alan kimseler, hilâfetin Kureyşîliğine karşı çıkararak onu temsil ve muhafaza eden merkezî iktidarlara karşı muhalefet ettiler. *Eşitlikçi* olmaları ise imamet anlayışlarında açık bir şekilde kendisini gösterdi. Çünkü gerek Muhakkime gerekse İbâzîler devleti yönetme hakkının Kureyş'in iki kabilesinin inhisarında olmadığını ve ehil olmak kaydıyla her Müslüman'ın bu görevde hak sahibi olabileceğini savundular. Dinî ve siyasî görüşlerini savunma ve hayata geçirme hususunda tavizsiz bir tavır sergilediler. Kureyş kabilelerinin oluşturduğu hiyerarşik yapı içerisinde *imtiyazlı* hale gelme konusunda gösterdikleri çabalar sonucu İslâm Tarihinde önemli kırılmalara yol açtılar. Öncelikle yerel idarecilerin (valilerin) atamalarında ve azlinde etkili oldular. Sonra Hz. Osman'ın (36/656) şehit edilmesi ile ülkenin genel siyasetini etkilediler. En sonunda Hz. Ali'yi (39/659) halife seçerek; halifenin seçiminde -süreklilik arz etmese de- insiyatifi ele aldılar. Belki de buradan cüret alarak Nehrevân savaşı öncesi Hz. Ali'yi azledip yerine Rasibî'yi (38/658) imam tayin ettiler.

Mezhebî hareketleri besleyen tarihî arka plânlar vardır. Bu arka plânlara ulaşmadan fırkaları doğru anlamak mümkün değildir. Fırkaların hem fikir olarak kendilerini ifade edecek bir kimliğe kavuşabilmeleri hem de kurumsallaşmaları² zaman olarak belli bir süreci zorunlu kılar. Bu süreç bilinmeden o zaman aralığında teşekkül eden dinî ve siyasî fikirleri ve hareketleri anlamak imkânsızdır.³ Mesela Hz. Ömer'e gelinceye kadar, kılıçla fethedilen yerlerin ganimet olarak askerlere dağıtılması şeklinde

² Onat, Hasan, "Din Anlayışımızın Bazı Kaynakları Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Yurdu*, XIII, 75, Ankara, 1993.

³ Kutlu, Sönmez, "*İslâm Düşüncesinde Hadis Taraftarları ve İman Anlayışları*". Ankara 1997, 1.

işleyen sistem Hz. Ömer tarafından değiştirilmiştir. Kılıçla fethedilen yerler devlete bırakılırken, Hz. Ömer askerlerin toprağa bağlanmasını engellemek için gazileri maaşa bağlamıştır. Fetihlerin yavaşlaması sonucu ekonomik açıdan gelirleri azalan toplum üzerinde bu durum nasıl bir siyasî sonuç doğurmuştur? Veya yönetimi elinde bulunduran Kureyş kabilesinin hem siyasî hem de dinî yönden kendisini bir üst yapı olarak görmeye başlaması, bunu topluma kabul ettirmek istemesi ve toplumun içselleştirmesi yönünde gayret sarf etmesinin siyasî sonuçları genelde fırkaların özelde Muhakkime'nin ve onun ayrılmaz bir parçası olan İbâziyye'nin teşekkülüne nasıl bir etki yapmıştır? Bu soruların tümünün cevabı kuşkusuz o toplumun tarihi arka plânında saklıdır denilebilir. Dolayısıyla fırkaları sosyal dokudan soyutlayarak ya da dışlayarak anlamamız imkânsızdır.⁴

Biz, bu çalışmamızda metot olarak İbâzîler ya da ilk Muhakkime tarafından ileri sürülen görüşleri yaşadıkları sosyal doku içinde anlamaya gayret gösterdik. İbâziyye fırkasını içinde geliştiği tarihi dokudan koparmadan ele alma çabası bizi tarihi süreci yer yer bir İslâm tarihçisi gibi aktarma zorunda bırakmış olsa da, fikirlerle hadiseler arasındaki irtibattan yola çıkarak bir tarihçi gibi salt olayları zikretmek yerine, sürekli olarak olaylardan, tezimizin aydınlanmasına katkı sağlayacak yeni fikirler üretme çabasında olduk.

Bir fırkanın doğru anlaşılmasını engelleyen sebeplerden bir diğeri de; araştırmacıların ön yargılara teslim olmaları ve bilimsel araştırma metotlarını kullanmamalarıdır. Biz araştırmamızda Uman İbâziyyesi'nin teşekkülünü öncelikli olarak kendi kaynaklarına göre izah etmeye özen gösterirken öte yandan yeri geldikçe İbâzî olmayan kaynaklarla konuyu mukayeseli olarak ele almaya çalıştık. Erken dönem İbâzî kaynaklardan ulaşabildiklerimize özel bir önem atfetmekle beraber muahhar İbâzî kaynakları da ihmal etmedik. Böylelikle tarihsel süreçte dinî ve siyasî fikirlerde yaşanan kırılmaları görmeye çalıştık.

Bugün itibarıyla Uman'da yaşayan Umanlılar tarafından temsil edilen İbâzîlik ve onların oluşturduğu sosyal hayat Makâlât kitaplarında anlatılan bedevî Hâricî tiplemesine uygun düşmemektedir. Kısaca nedenleri üzerinde duracak olursak:

⁴ Hizmetli, Sabri, "İtikadî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İçtimaî Hadiselerin Tesiri Üzerine Bir Deneme", *AÜİFD*. XXVI, (1983), 653.

1- Umanlı İbâzîler'in medenî dünyanın teveccüh gösterdiği organizasyonlarda yer almaları hatta 2005 yılında dünyanın en temiz ikinci ülkesi seçilmeleri eski kaynaklarda geçen İbâzî tanımının yeniden gözden geçirilmesini gerekli kılmaktadır.

2- İbâzîlik Uman'ın resmî mezhebi olmasına karşılık İbâzîler ülkelerinde mevcut Şia ve Şafi'ilik gibi farklı mezheplerle büyük bir uzlaşma içerisinde sosyal hayatlarını devam ettirmektedirler. Onların bu durumu kendileri gibi düşünmediği için Abdullah b. Habbâb b. Eret'i şehit eden Mis'ar b. Fedekî üzerinden anlatılan Hâricîlik tarifine uygun düşmemektedir.

3- İslâm'dan neşet eden diğer fırkalar gibi Umanlı İbâzîler de dünya barışını tehdit eden bilinen şiddet eylemleri içerisinde yer almamışlardır. Ayrıca onlar tarafından kurulan ve şiddeti bir yöntem olarak benimseyen her hangi bir silahlı tedhiş örgütü bilinmemektedir.

Müsteşrikler sömürgeci gayelerle İbâzî nüfus bölgelerine yönelmiş olmakla beraber İbâzî tarihinin ve akaidinin aydınlanmasına bir ölçüde katkı sağlamışlardır. Bu alanda araştırma yapan Batılı müsteşrikler arasında M. Watt,⁵ Motylinski⁶, Rubinacci⁷, J. Schacht⁸, G.R. Smith,⁹ E. Masqueray,¹⁰ R. Strothmann'ı¹¹ sayabiliriz.

Uman'ın resmî mezhebinin İbâzîlik olmasını dikkate alarak, tarihî süreç içerisinde Umanlılar'a has bir İbâzîlik anlayışının teşekkül etmiş olabileceği varsayımından yola çıktık. Mezheplerin teşekkülünde ve düşünce yapılarında

⁵ Watt, Motgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkülü*, (çev., E. Ruhi Fırlalı), Ankara, 1981.

⁶ "Le Manuscrit Arabe De Zouagha" 14 Cong. Int. Or. 1905, 11, 4 Section, Pp. 79- 92; I. dem, "Expedition De Pedro De Navarre Et De Garcia Do Toleda Contre Djerba (1510) D' Aprss Less Sources Abadites", 14 Cong. Int. Or 1905, 111, 3 Section, II Pp. 133- 159.

⁷ R. Rubinacci Şark kütüphanelerinde İbâzîlik'i konu alan makaleleri 1949 yılında neşretmiştir. R. Rubinacci, " Notizia di Alcuni Manoscritti İbâzîti Presso L' Iniversitario Orientale di Napoli" A.I.O.N, N.S., 3 (1949), PP. 431- 439.

⁸ J. Schacht " Biblioth' Eques et Manuscrits Abadites", Rev. Africaine, 100; (1956), pp. 375- 398.

⁹ " The Omani Manuscript Collection at Maskat, Part I, A General Description of The MSS" Unpublished.

¹⁰ E. Masqueray, Chronique d' Abou Zakari, Alger 1878

¹¹ " Berber and Ibadites" , *Der Islam*, vol. 21 (1928) pp. 258-279.

coğrafyanın etkisi bilinmekle beraber çalışmalarımız ilerledikçe Uman'ın kendine has orijinal bir anlayış geliştiremediğini ve İslâm coğrafyasının Fas, Tunus, Cezayir, Madagaskar ve Zengibâr gibi farklı bölgelerinde yaşayan İbâzîler'in karşılıklı bir etkileşim içinde olduklarına ve birbirlerinin kaynaklarından istifade ettiklerine şahit olduk. Bu durum İslâm fırkaları içerisinde hacim olarak küçük bir yer işgal eden İbâzîler'in ayrışma yerine varlıklarını sürdürürebilmek için karşılıklı olarak yardımlaşma yolunu tercih etmiş olmalarıyla ve firkanın son zamanlara kadar sürdürmüş olduğu dışa kapalı yapısıyla açıklanabilir

II- Kaynakların Değerlendirilmesi

İbâzîlik'den bahseden kadim Sünnî kaynaklara göz attığımızda kemiyet olarak İbâzî ler'den daha çok kaynağa sahip olduğumuz söylenebilir. Ancak bu noktada bir özeleştirici yapacak olursak bu kaynaklarda yer alan bilgiler iyi tetkik edildiğinde kaynakların sürekli birbirini tekrar ettiğini ve keyfiyet olarak zengin bir muhtevaya sahip olmadıkları görülecektir.

Tarih kitaplarından sosyal yapıyı dinî, siyasî, kültürel ve ekonomik açıdan tahlil etmeye çalışırken Makâlât ve Milel-Nihâl kitaplarından özgün siyasî- itikadî fikirleri tespit etmeye, onlarda yer alan bilgileri nesnel bir şekilde ele almaya ve fikirlerin hadiselerle irtibatını esas alarak izah etmeye gayret gösterdik.

Mezhepler tarihi yazıcılığının, en eski ve köklü sorunlarından birisi fırkaların anlatımında yazarların yeterince tarafsız ol(a)mamalarıdır. Bu durum, müelliflerin tarafgir davranmaları, muktezay-ı kavil yapmaları, abartıya kaçmaları, fırkaların görüşlerini eksik anlatmaları hatta bazen gerçeğe muhalif bilgiler vermeleri şeklinde kendisini göstermiştir.¹² Müellifleri tarafgirliğe zorlayan önemli nedenlerden birisi siyaset unsurudur. Çünkü fırkalar kendilerini kuşatan siyasî yapı ve atmosfer için gerçekten önemli kurumlardır. İktidarını gelecek yıllara taşımak isteyen siyasî otoriteler, fırkaları ve fırka yazıcılığını kendi ikballerine göre biçimlendirmeye gayret göstermişlerdir. Bu, siyasetin dünü ve bugünü ile değil, doğrudan doğası ile ilgili bir durumdur. Bir diğer neden de dinî hamasettir. Kendi dinî veya mezhebî görüşlerini mutlak doğrular olarak gören müellifler, diğer fırkaları anlatırken tasvirî bir yöntem

¹² Watt, *age.*, Çevirenin Önsözü, VI, Ankara, 1981.

kullanmamışlar ve yeterince objektif olamamışlardır.¹³ Eş'arî kendi döneminde bu meseleye dikkat çekenlerdendir.¹⁴ Bu hususa dikkat çeken Yörükân şunları söyler: “Esasen ekseriyetle mezhepler etrafında yazılan kitaplar ve makaleler, ilmî eserler vücuda getirmek arzusundan ziyade dinî hisleri tatmin etmek ve hükümetlerin tutunabilmesi için meslekî ihtirasları tahrik etmek ihtiyaçlarından doğmuşlar ve kuvvetlerini bu kaynaklardan almışlardır. Nitekim mezhep ihtilafları, bazen yeniden hükümetlerin doğmasına sebep olmuş ve bazı büyük iktidarların bölünmesine ve bazılarının büsbütün ortadan kalkmasına yol açmıştır.”¹⁵

Bir mezhebi kendi müellifleri tarafından kaleme alınan eserlerle tanımının önemine dikkat çeken bir diğer çağdaş mezhepler tarihi araştırmacısı Kutluay, Mutezile'nin uzun bir süre Şehristanî'nin İbn Ravendî'ye dayanarak verdiği bir kısım yanlış bilgilerle tanınmış olduğunu ancak daha sonra Hayyat'ın *el-İntisâr* adlı eseri ile Mutezile hakkındaki fikirlerin değiştiğini daha sonraki süreçte bulunan Mutezilî yazmalarla da konunun açıklığa kavuştuğunu ifade eder.¹⁶

Fırkalar hakkında doğru bilgilere ulaşmanın en sağlam ve en etkili yolu, fırkaları kendi kaynaklarından tanımaktır. Bir fırkanın dinî, siyasî görüşlerini doğru ve sağlıklı bir şekilde ortaya çıkarabilmek ve o fırkayla ilgili bilimsel bilgi üretebilmek için, fırkanın birinci el kaynaklarına, birinci el kaynaklar mevcut değilse ikinci el kaynaklarına ulaşmak hayatî önem taşır.¹⁷ Yörükân, İbn Teymiyye'nin *el-Furkân*'ına atıfta bulunarak bu konuya şu şekilde açıklık getirir: “Hâricî mezheplere kendi kitaplarından değil başkalarının nakillerinden muttalî olduk. Zira Mutezile'nin olduğu gibi bunların da kendi kitapları yoktur.”¹⁸

İbâzîler'in ilk teşekkülünü anlatan birinci el özgün İbâzî kaynakların günümüze ulaşmadığı ve sonraki dönemlerde yazılan kaynakların da yeterince ilim âlemine

¹³ Watt, *age.*, 1-7.

¹⁴ Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l- İslâmiyyin ve 'htilâfü'l-Musallîn*, (Neşr. H. Ritter), Wiesbaden, 1963, 1.

¹⁵ Yörükân, Yusuf Ziya, *Ebû'l-Feth Şehristânî ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl*, (Notlarla yayıma hazırlayan Murat Memiş), Ankara, 2002, 92.

¹⁶ Kutluay, Yaşar, “İbâzîler'e Ait Bazı Metinler”, *AÜİFD*, XV, Ankara, 1967, 141-142.

¹⁷ Nâmî, *ed-Dırâsât ani'l-İbâziyye*, 219.

¹⁸ Yörükân, *Ebû'l-Feth Şehristânî*, 85.

duyurulamadığı bilinen bir husustur.¹⁹ Teşekkülünün hicri birinci asrın ortalarına tekabül etmesi sebebiyle İbâzîlik, İslâm'da zuhur eden ilk fırkalar arasında zikredilebilir.²⁰ Bu kadar köklü bir geçmişe sahip olmasına karşılık elimizde erken dönem sayılabilecek kaynak sayısı yukarıda belirtildiği gibi birkaç eserden ibarettir.

İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist* adlı eserinde, Havâric ve İbâzîler'i ayrı başlıklar altında ele almıştır. İbâzîler'e ait kaynak listesi Havâric kadar zengin değildir.²¹ İbâzîler'le ilgili bölümde yer alan kitaplar şunlardır: İbrahim b. İshak el-İbâzî'nin *Kitabu'r-Red ale'l-Kaderiyye* ve *Kitâbu'l-İmâme*; Salih en-Nacî'nin (Beni Naciye'den), *Kitâbu't-Tevhid* ve *Kitâbu'r-Red ale'l-Muhaliğîn*; el-Heysem b. Heysem'in, (Benî Naciye'den) *Kitâbu'l-İmâme* ve *Kitâbu'r-Red ale'l-Mülhidîn*. İbnü'n- Nedim bu eserlerin kendi dönemine ulaşmadığını belirtir.²² İbn Nedim'in listesinde Sâlim b. Zekvân (99/719)'ın *Sîre*'si, Ebû Hamzâ el- Muhtâr b. Avf el-Ezdî'nin (128/745–746) hutbeleri, Rebi' b. Habîb'in (170/786) *Sahih*'i ve Kalhâtî'nin (1070/1659) *Keşf*'î yer almamaktadır. İbâzîler tarafından yazılan kitapların isimlerinden hareketle aşağıdaki çıkarımlarda bulunabiliriz:

- 1- Anlaşıldığı kadarıyla bu eserler Kaderiyye'nin teşekkülünden sonra yazılmıştır.
- 2- Kaderiyye'nin görüşlerine muhalefet amacıyla kaleme alınmıştır.

3- İmamet bahsi önemsenmiştir.

4- Muhalifler isimlendirilirken müşrik gibi ifadelerin kullanılmaması kendileri gibi düşünmeyenlere ağır ithamlar isnat etmediklerini çağrıştırmaktadır.

¹⁹ Muammer, Ali Yahya, *el-İbâziyye Mezhebün İslâmiyyun Mu'tedil*, Sîb, 2003, 18-19.

²⁰ Nâmî, *Studies in İbadhism*, trz, 19; Muammer, *el-İbâziyye*, 20.

²¹ Hâricîliğin tarihî teşekkül süreci ve görüşleri hakkında yazılan ama bize ulaşmayan eserlerden bazıları şöyledir: el-Cûfî, Câbir b. Yezid b. el-Hâris, (128/746) *Kitâbu'n-Nehrevan*, *Kitâbu Makteli Emiri'l-Mü'minîn Ali*; Ebû Mihnef, Lût b. Yahyâ (157/774), *Kitâbu Makteli Ali*, *Kitâbu Ehli'n-Nehrevân ve'l-Havâric*; el-Vâkidî (207/ 822), *Kitâbu's-Sünne ve'l-Cemâ'a ve Zemmi'l-Hevâ ve Terki'l-Havâric*; el-Heysem b. Adî (207/ 822), *Kitâbu'l-Havâric*; el-Minkârî, Nasr b. Muzâhim, (212/827), *en-Nehrevân*; el-Medâinî, (235/ 850), *Kitâbu'n-Nehrevân*, *Kitâbu'l-Havâric*; Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed b. Sa'id b. Hilâl es-Sakâfî, (283/896), *Kitâbu'n-Nehrevân*; el-Gallâbî, (298/910) *Kitâbu'n-Nehr*, *Kitâbu Makteli Emiri'l-Mü'minîn*; el-Kâbusî, Ebû'l- Kâsım el-Münzîr b. Muhammed b. el-Münzîr b. Sâ'id, (IV/ X yüzyıl başları), *Kitâbu'n-Nehrevân*, Bkz. İbnü'n-Nedîm Ebû'l Ferec Muhammed b. İshak b. Ebî Yâ' kub, *el-Fihrist*, 228.

²² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 228.

Sebebi ne olursa olsun, ilk döneme ait İbâzî kaynakların elde olmayışı, İbâzîler'i muarız mezhepler tarihi yazarlarının insafına terk etmekle kalmayıp,²³ İbâziyye fırkasının teşekkül sürecini ve fikirlerini büyük ölçüde karanlıklar içinde bırakarak tartışmalı hale getirmiştir.

İbâziyye mezhebi ülkemizde daha çok Eş'arî Makâlât geleneği içerisinde yazılan kaynakların verdiği bilgilerle tanınmaktadır.²⁴ Özellikle Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'de verdiği bilgiler, hem fırkanın bilinen şekliyle tanınmasında hem de daha sonraki fırak yazarlarının onu takip etmeleri açısından belirleyici bir rol oynamıştır. Fığlalı'nın bu konuda yazdığı bazı makaleleri ile basılı doktora tezi istisna edilecek olursa, ülkemizde yapılan çalışmalarda, İbâziyye'nin kendi kaynaklarının yeterince dikkate alınmadığı rahatlıkla söylenebilir.²⁵

İbâzîler'in ilk dönemleriyle ilgili eserlerin azlığının, İbâzîler tarafından izah edilebilir sebepleri de yok değildir: Öncelikle İbâzîler'in konuya karşı yeterli duyarlılığı göstermemeleri yanında Emevîler ve Abbâsîler gibi siyasî iktidarların İbâzîler'e uyguladığı yoğun siyasî baskı²⁶ sonucu fırka teşekkülünü gizli bir şekilde devam ettirmek zorunda kalmıştır.²⁷ İbâzî yazar Halîfât, İbâzîler'in kendi görüşlerini ve tarihlerini anlatan kitaplar yazmadıkları tezine bir açıklama getirerek, aslında İbâzîler'in diğer fırkalar kadar olmasa da görüşlerini anlatan eserler yazdıklarını ancak siyasî baskılar sebebiyle bu eserler gizli tutulduğundan, İbâzî olmayan müelliflerin bu eserlere ve onlarda yer alan bilgilere muttali olamadıklarını söylemektedir.²⁸ Yine Halîfât ile

²³ Yörükân, *Ebü'l-Feth Şehristânî*, 85.

²⁴ Eş'arî, *Makâlât*, 183; Şehristânî, *el-Milel*, 156.

²⁵ Aslında İbâziyye'nin diğer İslam ülkelerindeki durumu ülkemizden pek farklı görünmemektedir. Mesela Mısır'ın İskenderiye kütüphanesinde 03.03.2007 tarihinde yaptığımız bir incelemede, İbâzîler'e ait çok az sayıdaki kitap Havâric olarak tasnif edilmekle kalmamış kitapların üzerine Havâric olarak not düşülmüş. İbâzî müellif Ebû Zekerîyya' ya ait *Kitâbu Siyeri'l-Eimme ve Ahbâruhum* İbâzî olarak tespit edildikten sonra parantez içerisinde kaynak Havâric'e isnat edilmiştir. Bakınız ek. VI.

²⁶ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, Beyrut, 1988, V, 217; İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerrîm, *el-Kamil fi't-Tarih*, Mısır, 1356, 445.

²⁷ Abdulhalîm, Receb, *el-İbâziyye fî Mısır ve'l-Magrib ve Alâkâtuhum İbâziyye Uman ve'l-Basra*, Maskat, 1990, 20-25.

²⁸ Halîfât, İvaz Muhammed, *Neş'etü'l-Hareketi'l-İbâziyye*, Amman 1988, 5.

aynı görüşleri paylaşan İbâzî müellif Muammer, İbâzîler'in eser telif etme konusunda oldukça gayretli olduklarını söyler. Ayrıca zengin bir kültürel arka plâna sahip olduklarını, Basra, Uman, Hadramevt, Yemen, Kuzey Afrika, Hicaz, Irak, Şam, Güney-Cezire, Mısır gibi önemli İslâm beldelerinde çok sayıda İbâzî bilginin var olduğunu belirterek, asırlara göre tasnifi yapılmış uzunca bir müellif listesi verir.²⁹

Muammer, bazı makâlât yazarlarının çağdaşı İbâzîlerce yapılan çalışmalarını kasten dikkate almadıklarından yakındır.³⁰ Eş'arî hicri üçüncü asrın ikinci yarısı ile hicri dördüncü asrın ilk yirmidört senesinde yaşamasına rağmen kendi çağdaşı ve öncesi İbâzî müelliflerin sözlerini dikkate almadığını söyler. İbâziyye'nin kurucularından Câbir b. Zeyd (93/710) firkanın görüşlerini anlatan bir *Dîvan*³¹ telif etmiş ancak eser

²⁹Ali Yahya Muammer, *el-İbâziyye Beyne Fırakı'l-İslâmiyye*, 26-28; Halîfât, *age.*, 5

³⁰Bkz, İbn Hazm (456/1063)'in tutumundan yakınan müellife göre İbn Hazm diğer mevzularda işlettiği parlak zekâsını İbâziyye söz konusu olunca kullanmamıştır ve eserini İbâziyye ile alakası olmayan yanlış bilgilerle doldürmüştür. Muammer, *el-İbâziyye Beyne'l- Fırakı'l-İslâmiyye*, es-Sîb, 2003, 52-58.

³¹ Câbir b. Zeyd tarafından yazıldığı ifade edilen *Divânü'l-Câbir b. Zeyd* adlı eserin tamamı mevcut değildir. Ancak bu eserin bazı bölümlerinin günümüze kadar ulaştığı İbâzîler'ce iddia edilmektedir. Mesela:

- a- *Kitâbu'n-Nikâh* adlı bölümün Tunus'un Cerbe Adasında İbâzîler tarafından korunduğu söylenmektedir. Diğer bölümlerin savaşlar ve nifaklar sebebiyle kaybolduğunu, bu bölümü (*Kitâbu'n-Nikâh*) ise kaderin İbâzîler için muhafaza ettiğini ifade ederler. Ziyâî, *Mu'cem*, 454.
- b- *Kitâbu's-Salât* adlı bölüm ise Habîb b. Ebî Habîb el-Cermî (162/778-779) ve Amr b. Harim (I-II/VI-VII. asır) tarafından Câbir b. Zeyd'in talebeli olan Ebû Ubeyde (145/762), ve Rebi' b. Habîb (170/786)'in rivayetlerine dayanarak hazırlanmıştır.
- c- Câbir b. Zeyd'e (93/ 711) isnat edilen bir diğer eser *er-Rüçûf* tur. İsmi kıyamette oluşacak zelzele veya fitne anlamına gelen bu esere Mahbûb b. er-Rahîl (226/840-841) işaret etmiştir.
- d- *Mektûbât*, Câbir b. Zeyd'in talebelerinin sorularını cevaplamak amacıyla yazmış olduğu onsekiz mektubu ihtiva etmektedir. Bu eser'in bir nüshası Tunus Baruniye kütüphanesinde bir nüshası da Şeyh Salih b. Amr'ın şahsi kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu eserin bir benzeri Şeyh Said b. Halef el-Harûsî tarafından tertip edilerek *Cevabât el-Câbir b. Zeyd* ismiyle Uman'da basılmıştır. Ziyâî, *Mu'cem*, 222.
- e- *Fıkhu'l-İmam Câbir b. Zeyd*: Eserin mürettibi Yahya Bekûş, Câbir b. Zeyd'in talebelerinin eserlerine yansıyan görüşlerini toplamıştır. Uman, trz.

Abbâsîler zamanında kaybolmuştur.³² Yine İbâzî müelliflerden Rebi' b. Habîb (175/791) aynı asırda *Sahîh*'ini telif etmiştir.³³ Bu eser İbâzîlerce sünnette kaynak olmaya devam etmektedir. Eser İbâzîler tarafından, Buharî'nin ve Müslim'in *Sahîhler*'inden daha değerli görülmektedir. Ali Yahyâ, İbâzî olmayan araştırmacıların bu eserleri ve içindeki bilgileri görmezden geldiklerinden yakındır.³⁴ Sünnî ve Şîî kaynakların İbâziyye'yi Havârîc'in furuu olarak ele almaları ve Havârîc üzerinden İbâziyye'yi anlatmaları, fırkanın özgün bir şekilde araştırılmasına engel olmuş, ana fırka içerisinde geçiştirilmiş, daha çok Havârîc üzerinde yoğunlaşmıştır.³⁵ Genellemeci anlatımlar sebebiyle İbâzî kaynaklara ihtiyaç hissedilmemiştir.

İbâzî kaynakların yetersizliği hususunda ileri sürülen sebepleri maddeleştirecek olursak:

- 1- İbâzîler'in kendi tarihlerini yazmada yeterli çaba göstermemeleri.
- 2- Fırkanın baskılar sonucu gizlilik içinde faaliyet göstermesi ve gelişiminin de gizlilik esaslarına uygun bir seyir takip etmesi.
- 3- İbâziyye'nin Havârîc'in alt fırkası nazarıyla ele alınması ve Havârîc'in maruz kaldığı nefrete İbâzî kaynakların da ortak edilmesi.
- 4- İbâziyye'nin Havârîc üzerinden genellemeler yapılarak anlatılma yoluna gidilmesinin İbâziyye'nin öğrenilmesinde kendi özgün kaynaklarına bakma ihtiyacı hissedilmemesi sonucunu doğurmuştur.

³² Halîfât, İvaz, *el-Usûlü't-Tarihiyye li'l Fırkati'l-İbâziyye*, Uman, 1988, 17; Muammer, *el-İbâziyye Beyne'l- Fırakı'l-İslâmiyye* 28.

³³ Rebi' b. Habîb 175/791 tarafından hazırlanan eser (*Camîu's-Sahîh*) farklı müellifler tarafından tertip edilerek farklı isimlerle neşredilmiştir:

- a- *Müsned-i Rebi' b. Habîb el-Ezdî*, Rebi' b. Habîb el-Ezdî, Uman, 1994. Bu eser *Kitâbu Rebi' b. Habîb* olarak da tanınır. İbâzîler için Allah'ın Yüce kitabı Kur'an-ı Kerîm'den sonra yeryüzündeki en sahih kitaptır. Ziyâî, *Mu'cem*,406.
- b- *Kitâbu'l-Akîde*, (trb, Ebû Ya'kub Vercilânî 1174 / 570. Eser 1982 ve 1984 yıllarında Uman'da basılmıştır.
- c- *Rivayâtü'l-İmam*, Ebû Süfyân Mahbûb b. er- Râhîl, trz.
- d- Abdullah Sâlimî, (1332/1914) eseri şerhederek 1963 yılında Uman'da neşretmiştir.

³⁴ Muammer, *age.*, 41

³⁵ Bağdâdî, *el-Fark*, 103-104; Şehristânî, *el-Milel*,1.59-156.

5- İbâzîler'in koruma gayretleri çerçevesinde saklanan eserlerin daha sonraları kaybolması.

6- Göçler, savaşlar ve yaşanan sosyal kargaşalar sonucu eserlerin telef olması.³⁶

Fırkaları anlatan eserlerin müellifleri, III/IX asırda daha çok Ehl-i Sünnet tarafından yazılan Milel ve Nihal kitaplarından yararlanmaktadırlar.³⁷ İbâzîler'in muhalif fırka yazarlarının tarafgirlikleri konusunda ileri sürdükleri şikâyetlerin bir kısmına katılmakla beraber, İbâzî olmayan araştırmacıların İbâzîler'den daha fazla İbâzîler'i anlatan eser yazdıklarını söylemek mümkündür.³⁸ Bu eserlerin en belirgin hususiyeti ve temel amacı “Ehl-i Sünnet anlayışına muhalif fırkaları ve dinleri tenkit etmek ve İslâm'ı savunmak olduğundan”³⁹ İbâziyye hakkında verdikleri bilgilerin tümüyle objektif olduğu söylenemez. Hatta Muammer'in söylediklerine bakılırsa, birçok tarih ve mezhepler tarihi araştırmacısı İbâzîler'in birinci el kaynaklarına ulaşamadığından doğal olarak Sünnî ve Şîî kaynaklardan yararlanarak İbâziyye'yi anlatma yoluna gitmişlerdir. Yazara göre bu eserler İbâziyye'ye atılmış iftiralarla doludur.⁴⁰ Doğrusu Mezhepler tarihinde müelliflerin tarafgirliği veya tarafsızlığı göreceli bir konudur. Bir fırkaya göre oldukça objektif sayılan bir müellif başka bir fırka tarafından tarafgir olarak değerlendirilebilir.

Eser telifi konusunda tatmin edici performansı gösteremeyen İbâzîler sözlü propagandanın gücünü erken fark eden fırkaların başında gelirler. Gerek “Hameletü'l-İlm” adını verdikleri ilim ve propaganda teşkilatıyla gerekse hac ve ticarî organizasyonlar gibi benzer faaliyetleri çok iyi değerlendirerek fırkanın çok geniş bir coğrafyaya yayılmasını sağlamışlardır. Sözlü propaganda yoluyla hedefledikleri amaçlara ulaşmayı başaran ilk İbâzîler, bu sebeple yazma konusunu ihmal etmiş olabilirler. Batıda, Kuzey Afrika, Zengibar, Sudan'a; güneyde, Güney Arabistan'a,

³⁶Muammer, Ali Yahya, *el-İbâziyye Dirasât Mürekkeze fî Usûlihîm ve Tarihihim*, Kahire, 1987, 12-16

³⁷ Bağdâdî, *el-Fark*, 103-104; Şehristânî, *el-Milel*, 156-159; İsfereyînî, *et-Tabsır*, 52-53; Yörükân, *Şehristânî*, 86.

³⁸ Muammer, *el-İbâziyye Beyne'l- Fırakı'l-İslâmiyye*, 51- 57.

³⁹ Kutlu, “Usul Sorunu”, 18-20; Watt, *age.*, 1-7; Fiğlalı, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Karşılaşılan Bazı Problemler”, 369-377.

⁴⁰ Muammer, *el- İbâziyye Mezhebün İslâmiyyun Mu'tedilun*, 31-33. Sîb, 2000.

Yakın ve Orta Doğu'daki birçok ülkeye yayılmışlardır. Bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılan İbâzî hareketin tüm bölgelerdeki gelişimini ve bu bölgelerde üretilen İbâzî kaynakları tespit etmek oldukça güç görünmektedir. Ayrıca bu tespitin önündeki tek engel sadece coğrafyanın genişliği değildir. İbâziyye'nin Havâric muamelesi görmesi de bu konuda önemli bir etkidir. Havâric'in bir alt şubesi olarak değerlendirilen İbâziyye, bütün tarihi boyunca bu tasnifin sıkıntısını yaşamıştır. Öyle ki Ehl-i Sünnet dışı bir fırka muamelesi görerek, tekfir edilmiştir. Bunun sonucu olarak da eserlerini korumaları kolay olmamıştır. İbâzî tarihine dair eserler yukarıda zikredilen nedenlere bağlı olarak bize ulaşma imkânı bulamamıştır. Sonuçta İbâziyye kendilerine muhalif Şîî ve Sünnî kaynaklara dayanılarak anlatılmıştır. Kadim Sünnî mezhepler tarihi kaynaklarında görülen bir kısım eksikliklerin tarih kitaplarına da yansıdığını söylemek mümkündür.

İbnu'n-Nedîm'in verdiği bilgilere bakılacak olursa gerek İbâzî müellifler, gerekse Muhakkime'nin diğer kollarına mensup müellifler, kendi dönemlerinin dinî ve siyasî konularına ilgi göstermişler ve bu hususu ele alan sayıları az da olsa eserler yazmışlardır.⁴¹ Makâlât tarzında yazılan bu eserlerin çoğu günümüze ulaşmadığından onları daha çok Milel ve Nihal türü kitaplardan öğrenebiliyoruz. Bununla beraber, kütüphanelerde yazma olarak bulunan bazı İbâzî kaynakların son dönemde İbâzîler tarafından özellikle Uman Hükümetince yayınlanması sevindirici bir gelişmedir. Ali Yahyâ Muammer, İvaz Muhammed Hâlifât ve M. Ali Debûz tarafından yazılan çağdaş eserlerin devlet tarafından basılıp dağıtılması günümüz Uman İbâziyye'sini anlamamız açısından önem arz etmektedir. İbâziyye'nin fikhî cephesini anlama gayretleri arasında Salatanat-ı Uman Devleti Baş Müftüsü Halilî'nin kaleme aldığı eserler araştırmacılarını beklemektedir.⁴²

İbâzîlikle ilgili Sünnî ve İbâzî kaynakları belli bir tasnif içinde anlatmakta fayda mülhaza ediyoruz. Günümüz Uman İbâziyye'sini anlayabilmek için son dönemde yazılan kaynakların ayrı bir yeri vardır. Hiçbir dinî ve siyasî hareket doğuşundaki dinî ve siyasî yapısını sonuna kadar muhafaza edemez. Zaman ilerledikçe farklı sosyo-

⁴¹ el-İbâzî, İbrahim b. İshâk, *Kitâbu'r-Red ale'l-Kaderiyye ve Kitâbü'l-İmâme*; Sâlih en-Nacî, *Kitâbü't-Tevhîr ve Kitâbü'r-Red ale'l-Muhalifîn*; el-Heysem b. Heysem, *Kitâbü'l-İmâme ve Kitâbu'r-Red ale'l-Mülhidîn*, bkz. İbnu'n- Nedîm, *el-Fihrist*, 228.

⁴² Halilî, Ahmed b. Hamdi, *el-Fetevâ*, Ruvî, 2006; el-Halilî, *Vahyü'l-Menâbir*, Maskat, 2005. (Diğer eserleri kaynakçada zikredilmiştir.)

kültürel şartlar o harekete farklı ivmeler kazandırır. Bu bağlamda İbâziyye'nin bugünkü izdüşümü nedir? Ya da bugünün İbâzîsi İbâzîliği nasıl anlamaktadır gibi soruların cevabını, bugünün kaynaklarında bulabiliriz. Özellikle Uman devleti tarafından yayımlanan kaynaklara ayrı bir önem attığımızı ifade etmek isteriz.

Sünnî ve İbâzî kaynakların genelde İbâzîlik, özelde Uman İbâzîliği açısından değerlendirmesine geçmeden önce Ethem Ruhi Fığlalı tarafından hazırlanan “İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri” adlı eser üzerinde durmak istiyoruz.⁴³ Eser ülkemizde şu ana kadar İbâzîlikle ilgili doğrudan yapılan ilk ve tek doktora tezidir. Eser iki bölümden meydana gelmektedir. Eserin birinci bölümünde İbâziyye'nin doğuşuna ikinci bölümde ise İbâziyye'nin görüşlerine yer verilmiştir. Yazar, İbâziyye'nin doğuşuna geçmeden evvel bazı İbâzî kaynaklar hakkında bilgi vermiştir. Bunlar arasında, Cezayirli alim Ebû'l-Kâsım b. İbrahîm el-Berrâdî'nin (810/1424) *Cevâhiru'l-Müntekâ*, Şemmâhî'nin *Siyer*'i, Selil b. Rezik'ın (1274/1854) *el-Fethu'l-Mübîn fi-Sîreti's-Sâdât*'ı, Kalhâtî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân*, Vercilanî'nin *Kitabu-d-Delîl ve'l-Burhân* ve Süleyman Bârûnî'nin (1395/1940) *Muhtasar Tarihi'l-İbâziyye* adlı eserler yer almaktadır. Detaylı bilgilerin verildiği bu kaynaklardan sonra sayısı onu bulan İbâzî müellif tarafından yazılan bir kitap listesi eklenmiştir. Giriş bölümünde “Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden İtikadî ve Siyasî Sebepler” özetlenmiştir. Birinci bölümde, İbâziyye'nin doğuşuna sebep olan tarihî arka plân anlatılmıştır. İki bölüme ayrılan ikinci bölümün ilk kısmında İbâzî devlet anlayışı işlenmiştir.⁴⁴ İkinci bölümde ise itikadî görüşler başlığında iman,⁴⁵ rü'yetullah,⁴⁶ ve mürtekb-i kebîre⁴⁷ konularına yer verilmiştir.

A- İbâzî Olmayan Kaynaklar

1- Tarih Kitapları

a- **Ebû Mihnef, Lût b. Yahyâ el-Ezdî (157/774)**, Ebû Mihnef İslâm Tarihinin ilk asrında meydana gelen ve etkileri günümüze kadar uzanan dinî ve siyasî olayları ele

⁴³ Fığlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu*, 162.

⁴⁴ Fığlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu*, 108-125.

⁴⁵ Fığlalı, *a.g.e.*, 126.

⁴⁶ Fığlalı, *a.g.e.*, 134.

⁴⁷ Fığlalı, *a.g.e.*, 135.

alan kitaplar yazmıştır. Kitâbu Hâdisi'l-Ezârîka⁴⁸, Kitâbu Futûhu'l-İrak, Kitâbu'l-Cemel, Kitabu's-Sıffîn, Kitabu'n-Nehrevân ve'l-Havâric, Kitâbu Bilâl el-Hâricî, Kitabü'ş-Şebib el-Hâricî, Kitâbü'd-Dahhâk el-Hâricî. Irak'la ilgili haberleri bizzat kendisi verirken, Horasan, Hind ve Faris'le ilgili haberlerini Medâinî'den nakleder. Hicaz ve Medine ile ilgili haberlerde ise Vâkidî'den nakiller yapar.⁴⁹

b- Halife b. Hayyat, (240/854), Tarihu Halife b. Hayyat: İbâziyye'nin Yemen ve Hadramevt'teki ayaklanmaları hakkında bilgi veren kaynaklar arasında yer alır. Müellif, olayların yaşandığı döneminin görgü şahidi olan Zencî b. Halid'den nakiller yapan İsmail b. İshak'ın rivayetlerine dayanır.⁵⁰ Havâric ve fırkaları hakkında muhtasar bilgiler verir. Nakillerini Medâinî ve Vehb b. Cerîr'den rivayet eder.⁵¹

c- Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Medâinî (235/850) , Hz. Peygamber'in ve halifelerin hayatı dâhil olmak üzere tarih, edebiyat, coğrafya ve fıkıh gibi çok geniş bir alanda eserler kaleme alan el-Medâinî, Basra'da gelişen olaylar hakkında geniş malumat verir. Havâric ve teşekkülü ile ilgili olaylardan bahseden eserler yazmıştır. *Kitâbu'l-Havâric, Kitâbu'l-Nehrevân, Kitâbu'l-Cemel* bunlar arasında yer alır. Belâzurî kendisinden nakiller yapar.⁵² Belâzurî başka kaynaklarda verilen bilgilerle Medâinî arasında tenakuz gördüğünde onun rivayetlerini tercih eder.⁵³

d- Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belazûrî (279/892), Ensâbu'l-Eşraf: İbâzî müellifler Belâzurî'nin eserini diğer Sünnî kaynaklara göre daha güvenilir bulurlar. Belazurî yaşanan olaylara karşı daha objektif davranmıştır. Bir diğer ayırıcı özelliği de malumat olarak oldukça zengin ve doyurucu olmasıdır. Belazurî, II. Mervân'a ve diğer Emevî halifelerine karşı Hicaz, Yemen ve Hadramevt'te İbâzî komutan Ebû Hamza eş-Şârî ve İbâzî lider Abdullah b. Yahyâ Tâlibü'l-Hakk'ın ayaklanmaları hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Tâlibü'l-Hakk'la ilgili bilgileri el-

⁴⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 93.

⁴⁹ İbnü'n-Nedîm, *age.*, 122.

⁵⁰ Halife b. Hayyat, *Tarih*, II, 585.

⁵¹ Halife b. Hayyat, *age.*, II, 252.

⁵² Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara, 1987, 7, 11, 50, 467, 629, 685

⁵³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* 130-133.

Medâinî yoluyla anlatır. Onun eserini okuyan kendisini baştan sona olayların içinde bulur.⁵⁴

Fütûhu'l- Buldân: Belazurî bu eserinde İbâzîler'in Meşrik ve Mağrib'deki tarihi hakkında geniş bilgi verir. Ancak bu kitapta İbâzîler'in teşekküllerinin gerçekleştiği Basra'daki faaliyetleri hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Bunun sebepleri üzerinde daha önce durmuştuk. Belazurî, İfrikiyye'de Berberîler'le işbirliği yaparak bölgeye hâkim olan Hâricîler'den İbâziyye olarak bahseder.⁵⁵

e- Taberî (310/922), Tarihu'l-Rusûl ve'l-Mulûk: Ebû Mihnef'in rivayetlerine dayanan Taberî, Havâric'in teşekkülünden yok oluşuna kadar, Hâricî fırkalarla ilgili hadiselerden yer yer bahseder. İbâziyye'nin Hicaz ve Yemen'deki ayaklanmaları hakkında Mus'ab b. Kesîr'den nakiller yapar. Belazurî ile mukayese edildiğinde Taberî'nin eserinin eksik ve muhtasar olduğu görülür. Bununla beraber kendisinden sonra gelen İbn Kesîr ve İbnü'l-Esîr gibi tarihçiler, Taberî'den nakiller yapmışlardır.

f- Mes'ûdî (346/957), Mürûcu'z-Zeheb, Ahbârü'z-Zamân ve'l-Evsât ve Makâlât adlı eserlerin de sahibi olan Mes'ûdî, Havâric'le ilgili oldukça geniş bir malumata sahip olmakla beraber önemli gördüğü rivayetlerini *Mürûc* 'ta zikretmiştir.⁵⁶

g- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdikerrîm (630/1322), el-Kâmil fi'-Tarih: Eserinin III. cildinî yaklaşık üçte ikisini Havâric'e ayırmıştır. Basra Hâricîleri ile ilgili olarak Havâric'in Abdullah b. Vehb er-Rasibî'ye (38/658) biatlarını konu alan bölümle başlar.⁵⁷ Yeri geldikçe geriye dönüşler yaparak Sıffin Savaşından, Tahkîm olayından, Havâric'in Hz. Osman (36/656) ve Ali hakkındaki görüşlerinden bahseder.⁵⁸ “Mârikûn hadisi”⁵⁹ olarak bilinen hadisin söylenmesine sebep olan ganimet

⁵⁴ İbnü'n-Nedîm, *age.*, 142.

⁵⁵ Belazurî, *Fütûhu'l-Buldân*, 7, 11, 50, 467; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 142-143.

⁵⁶ İbnü'n-Nedîm, *age.*, 188.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, III, 163-180.

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 163-181.

⁵⁹ Hz. Câbir anlatıyor; Huneyn dönüşü Rasulullah'ın yanına bir adam geldi. Bu sırada Bilâl'in eteğinde gümüş (para) vardı. Allah Rasûlu (sav) bundan avuç avuç alıp insanlara dağıtıyordu. Gelen adam:

“ Ya Rasulallah adil ol” dedi.

Hz. Peygamber:

“Yazıklar olsun sana! Ben adil olmazsam kim adil olabilir? Eğer adil olmazsam zarara ve hüsrana düşerim”

dağıtımından geniş bir biçimde bahseder. Kitapta Nâfi b. Ezrâk'ın (65/685) daha ön plânda tutulduğuna dikkat çeker. Abdullah b. İbâz ise Muhakkime'nin parçalanışının anlatıldığı bölümde kısaca zikredilir.⁶⁰ Müberred'in *Kamil*'inde, Abdullah b. İbâz ve ona nispet edilen İbâziyye'nin teşekkülü hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Çoğu tarihçinin yaptığı gibi o da sürekli genellemeler yaparak Havâric'i anlatma yoluna gitmiştir. Zaman zaman Basra'da bulunan Muhakkime'den ılımlı Muhakkime olarak bahsetmiş olsa da, bu İbâzî yazarların adlandırmalarının doğru yapılması hususunda arzu ettikleri seviyeyi karşılayacak seviyede değildir.⁶¹

h- İbn Kesîr İmâdüddîn Ebû'l-Fida İsmâil b. Ömer: (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*: Havâric ve fırkalarından bahsederken bölünmeleri yeterince ön plâna çıkararak anlatmaz. İbn Kesîr, Sıffin'de Tahkîm sebebiyle “La hükme illâ lillah” diyenlerden, ilk günden itibaren Havâric olarak genellemeler yaparak bahseder. Hz. Ali (40/661) ile Muhakkime arasında geçen konuşmaların hiç birinde Hz. Ali, onlardan Havâric olarak bahsetmez. Ancak İbn Kesîr, Havâric kelimesine Sıffin'de istilâhî bir mahiyet kazandırmışa benzemektedir. Kehf Suresinde anlatılan kişileri⁶² Havâric olarak zikretmesiyle bu konudaki taraflılığını iyice açığa çıkarmış olur. Havâricle ilgili olduğu söylenen hadisler için ayrı bir bölüm açan İbn Kesîr, hadislerin sıhhati konusunda yer yer değerlendirmelerde bulunarak şahsi görüşlerini belirtir. Heyssem b. Adiy tarafından yazıldığını belirttiği *Havâric* adlı kitaptan sık sık nakiller yapar. Bunun yanında Beyhakî'nin *Delâil*'inden, Ebû Mihnef'ten, İbn Cerîr'den, Seyf b. Ömer'den, Zührî'den nakiller yapar.

2- Makâlât Kitapları:

a- Heyssem b. Adîy (207/822), *Kitâbu'l-Havâric*: Hâricîler'e ait görüşlerden bahseden dolayısıyla İbâziyye'ye de değinen ancak bize ulaşamayan bu eseri İbn Kesîr

Orada bulunan Hz. Ömer:

“Ey Allah'ın Rasulü izin ver de şu münafığın boynunu uçurayım” dedi.

Hz. Peygamber ona şöyle karşılık verdi:

“Vazgeç ondan. İleride bir kavim zuhur edecek, ahlak yüzlü, basık burunlu ve çekik gözleri çukuruna girmiş. Kur'an okuduklarında kendi okuyuşunuzu küçük görürsünüz. Ancak okudukları Kur'an gırtlaklarından aşağıya inmez. Onlar okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkarlar.” Buhârî, *age.*, VIII, 52; Müslim, I, 740-744; İbn Hanbel, *Müsned*, I, 563.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, III, 290-292.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, *age.*, III, 190-191.

⁶² Kehf Suresi, (18), 103-105.

zikreder.⁶³ Havâric'in firkalara ayrılışını ve fikirlerini güzel bir şekilde anlattığı kaydedilmiştir.⁶⁴

b- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Alî b. İsmâ'il (324/935), Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve 'htilâfî'l-Mûsâllîn: Adlı eseri, İslâm Mezhepleri Tarihi alanında erken dönem klasik kaynaklarından olması ve şöhreti sebebiyle kendisinden sonra gelen çalışmalara kaynak olmuştur. Eş'arî'nin verdiği bilgiler eğrisiyle doğrusuyla sonraki kitaplarda hemen hemen aynen nakledilmiştir. Bağdâdî⁶⁵ ve Şehristânî⁶⁶ gibi müellifler Eş'arî tarafında verilen bilgileri büyük bir güven içerisinde nakletmişlerdir. Bunun gerisinde yatan ana saik ya Eş'arî'nin bilimsel tarafsızlığına olan güveni ya da mezhep taassubundan uzak oluşudur. Gerek kendisi gerekse eserlerinden faydalanan müellifler Eş'arî'nin tarafsızlığı ve ilmi güvenilirliğini ifade etmişlerdir.⁶⁷ Fakat İbâzîler'in bu mevzuda Eş'arî'ye aynı ölçüde güven duyduklarını söyleyemeyiz.⁶⁸ Diğer Hâricî firkaları kurucularına nispet ederken, İbâziyye fırkasını kurucusundan bağımsız ve isim zikretmeden doğrudan İbâzî firkaları anlatmaya başlamıştır. İbâziyye'yi anlattığı bölümde Abdullah b. İbâz 'dan ne siyasî ne de itikadî tek bir görüş aktarmamıştır. Sonuç olarak İbâziyye fırkasının Abdullah b. İbâz 'a nispeti bağlamında anlatımı zayıf kalmıştır denilebilir. Ayrıca İbâzî firkalar arasında tartışılan ihtilafli konulara bakıldığında bunların Havâric'e gerçek rengini veren dinî ve siyasî konulardan uzak, fikhî ve kelimî konular olduğu görülür.⁶⁹

Müslümanlar arasındaki ilk ihtilafî siyasî menşeli olan imamet meselesine dayandıran Eş'arî (324/935) Hz. Osman'ın (35/656) katline gelinceye kadar Müslümanlar arasında hiçbir ihtilafın olmadığını söyler. Devamında Havâric'in doğuşu hakkında şu bilgileri verir: “Sıffîn savaşında Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin hakem olarak tayini üzerine Hz.Ali (40/661) taraftarlarından bazıları isyan ettiler ve bunlara Havâric

⁶³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, Mısır, trz, V, 306.

⁶⁴ el-Cahız, *el-Beyan ve 't-Tebyin*, I, 347.

⁶⁵ Bağdâdî, *el-Fark*, 62.

⁶⁶ Şehristânî, *el-Milel*, 156-159.

⁶⁷ Fığlalı, *Mezhepler Arası Farklar*, Çevirenin Önsözü, XIII.

⁶⁸ Bkz, Muammer, *el-İbâziyye Beyne Fırakı'l-İslâmiyye*, 21- 42.

⁶⁹ Eş'arî, *Makâlât*, 183-184.

adı verildi. Necdiyye istisna edilecek olursa tüm Hâricîler Ali'nin tekfirinde ittifak içindedirler,”⁷⁰ der. Eş'arî nereden ve kimden aldığını belirtmeden tüm Hâricî fırkaları ve onların alt şubelerini fikirleri ile beraber anlatır. İbâzî yazar Muammer, *el-İbâziyye Beyne Fırakı'l-İslâmiyye* adlı kitabının girişinde Sünnî kaynaklara dair geniş bir değerlendirme yapar. Onun Eş'arî'ye yönelik eleştirisi şöyledir:

İbâziyye fırkasını Havârîc'den sayması, İbâziyye'nin gerçek kurucusu Ebû Şa'sa Câbir b. Zeyd (96/714–715) olmasına rağmen bunu zikretmemesi, İbâzî fırkaların tasnifinde yanılması ve onlar hakkında hayali bilgiler vermesi sebebiyle Eş'arî'yi bilgisizlikle suçlar.⁷¹

İbâzî yazar Muammer'e göre biri gerçekte var olan bir İbâziyye vardır diğeri de Eş'arî'nin (324/935) uydurduğu İbâziyye olmak üzere iki İbâziyye vardır. Gerçekte var olan İbâzîlik, Eş'arî'nin kitabında yoktur, Eş'arî'nin kitabında uydurduğu İbâziyye de gerçekte yoktur.⁷² Ona göre, Eş'arî kendi asrında İbâzîler tarafından yazılmış tarih, teracim, siyer, tefsir, hadis ve hukuk gibi değişik alanlardaki kaynakları dikkate almamış ve kitabında bu kaynaklarda yer alan İbâzîler'le ilgili bilgilere yer vermemiştir. Çünkü anlattığı kıssalarla ilgili olarak onların İbâziyye ile alakasını ortaya koyacak hiçbir kaynak zikretme zahmetinde bulunmamıştır. Ayrıca İbâzî fırkaların teşekkülü sürecinde rol oynayan isimlerden soyut olarak bahsetmenin dışında, tarihî bir şahsiyet olarak, İbâziyye ile alakalarını ispat etme yoluna gitmediğini de ekler.

Siyasî etkiye açık olarak dönemin siyasî eğiliminin isteği doğrultusunda hareket etmiştir. Küçültücü, dışlayıcı bir anlatımı tercih etmiştir. İbâzîler hicri ikinci asırdan başlamak üzere günümüze gelinceye kadar görüşlerini anlatan birçok eser telif etmelerine rağmen, Eş'arî, İbâzîler'i *cahiller güruhu* olarak göstermiştir. İbâziyye kavgaya açık olmadığından Havârîc tarafından tahkir maksadıyla “el-Kaade”/oturup savaşa çıkmayanlar” olarak suçlanmıştır. Ayrıca devletleştiği yerlerde asla kılıca başvurmamıştır. Buna rağmen Eş'arî, onları *kan döken cani ve haydut* gibi tanıtarak insanların nefretini onlar üzerine toplamıştır. Bu nefret beraberinde halkın onlardan uzak kalmasına yol açmıştır. Mizanın başında görevli melek gibi davranmıştır: Eş'arî

⁷⁰ Eş'arî, *age.*, 183.

⁷¹ Muammer, *el-İbâziyye Beyne Fırakı'l-İslâmiyye*, 41.

⁷² Muammer, *age.*, 21-25.

mizanın başındaki kendisiymiş gibi kitabında insanların uhrevî akıbetleri hakkında kurtulan, cehennemlik olan, dalâlet ehli vb. hükümler vermiştir. İbâziyye hakkında da önce onları dinden çıkaracak sözler isnat etmiş daha sonra da dalaletle suçlamıştır.⁷³

c- Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman el-Malatî eş-Şafi (377/987), *et-Tenbih ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*: Nakillerini Eş'arî'den yapar. Hâricîler'in kendileri gibi düşünmeyenlere karşı uyguladıkları şiddet ve terör uygulamalarından hareketle çok katı ve acımasız bir Hâricî tiplemesi yapar. Hâricîler için yapılan her bir adlandırmadan farklı fırkalar olarak bahsettiği görülür. İbâzî ve Havâric'e isnat ettiği dinî ve siyasî fikirlerin Eş'arî'nin anlatımıyla uygunluk arz ettiği görülür.⁷⁴

d- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdulkahir b. Tahir (429/1037), *el-Fark Beyne'l-Fırak*: Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'den yaklaşık bir asır sonra *el-Fark Beyne'l-Fırak*'ı yazan Bağdâdî, İbâziyye'den de bahsetmiştir. Bağdâdî, İbâziyye'yi Ehl-i Sünnete en yakın Hâricî fırka olarak kabul etmekle beraber yine de onu Ehl-i Sünnetin dışında tutar.⁷⁵ Muammer, Bağdâdî'nin İbâziyye hakkındaki tavrını anlamak için Bağdâdî'nin önsözünü⁷⁶ okumayı kâfi görür. O, şöyle der; “Şüphesiz okur sadece Bağdâdî'nin *el-Fark*'ının önsözünü okumakla kendisini kızgın bir harbin içinde hissediyor. Ayrıca kendisini savaşın içine atan ve savaşın tüm donanımlarıyla techiz edilmiş bir savaşçıyla karşı karşıya kaldığını hissediyor.”⁷⁷ Muammer'e göre Bağdâdî'nin eseri, Ehl-i Sünnet itikadını savunmak amacıyla yazılan Makâlât türüne subjektivite açısından güzel bir örnektir. Bağdâdî eserinde insanları üç bölüme ayırır. Birinci bölümü İslâm dairesi dışında görür. İkinci bölümdekileri dalalette görür, onlara sapıklıklarını anlatacak kadar yer verir.⁷⁸ Üçüncü bölümde ise cennet ehli olarak vasıfladığı Ehl-i Sünnet'i ele alır.⁷⁹ Muammer, Bağdâdî'nin bu tavrını yazarı belli olmayan şu mısralar ile ifade eder:

⁷³ Muammer, *age.*, 21-25

⁷⁴ el-Malatî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman: *et-Tenbih ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*, Beyrut, 1968, 46-54, 152.

⁷⁵ Bağdâdî, Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Beyrut, 1990, 103-104.

⁷⁶ Bağdâdî, *age.*, 3-4.

⁷⁷ Muammer, *el-İbâziyye*, 43-51

⁷⁸ Bağdâdî, *age.*, 28.

⁷⁹ Bağdâdî, *age.*, 103, 104, 312

“Ben cennet kapısında olsaydım, Hemzem kabilesine şöyle seslenirdim: Allah’ın selamı üzerinize olsun, cennet kapıları sizin için sonuna kadar açıktır.”⁸⁰ İbâzî yazar Bağdâdî’yi, takip ettiği metodoloji açısından tenkit ederek Bağdâdî’nin İbâziyye’yi kendi kaynaklarını referans alarak anlatmadığını söyler. Aksine Bağdâdî, İbâziyye’ye muhalif olanların eserlerine bakmıştır. Bağdâdî eserinde Eş’arî’nin verdiği bilgilere büyük önem vermiştir. Bazen onun fikirlerini kelimesi kelimesine aynen almış, bazen de bazı kelimeleri değiştirerek nakletmiştir. Fakat bunu yaparken Eş’arî’den pek fazla bahsetmemiştir.⁸¹ Bağdâdî, İbâziyye’yi Abdullah b. İbâz’a tabi olanlar şeklinde tanımladıktan sonra İbâzî fırkalardan ve onlara ait itikadî fikirlerden bahseder.⁸² İbâziyye’yi Ehl-i Sünnet’in dışında gören Bağdâdî’nin bu kanaatinin gerisinde hilebaz siyasetin ve muhalif istismarcı kaynakların parmağının olduğunu ifade eder.⁸³

e- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali (456/1063), *el-Fasl fi’l-Milel ve’l Ehvâ ve’n-Nihal*: Mezhepler tarihi yazarları içerisinde kadim müelliflerden sayılabilecek İbn Hazm, kitabında İbâziyye fırkasına yer vermiştir. Yezîd b. Enîse’den Ferîd b. Enîse şeklinde bahseden müellif, onun İbâzîler de dâhil olmak üzere herkes tarafından tenkit edilen nübüvvetle ilgili fikirlerini İbâzî görüşler olarak anlatır. Müellif naklettiği görüşleri kimlerden aldığını belirtme ihtiyacı duymaz. Sünnî yazarlarca İbâzî fırkalardan sayılan Hârisiyye’nin kurucusu Hâris el- İbâzî ve bir grup arkadaşının zina, tövbe ve uygulanacak had cezalarıyla ilgili fikhî görüşlerini kaynak göstermeksizin anlatır.

Görüşlerini anlatırken İbâzî kaynakları dikkate almamıştır ve tenkide uğramıştır. Kendi dönemine yakın bir zamanda Endülüs’te hüküm sürmekte olan İbâzî Reşidiye Devleti Sultanlarının uygulamaları hakkında da bilgi vermez. İbâzî yazarlar İbn Hazm için, yaşadığı dönemde İbâzî fıkıh kitaplarına ve onların uygulamalarına ulaşma ve

⁸⁰ Muammer, *age.*, 183-184

⁸¹ Bağdâdî, *el-Fark*, 103-104. (Bağdâdî, Eş’arî’den önce yaşamış ve Eş’arî’nin de faydalanmış olduğu Kâ’bi’nin Makâlât’ından bu bilgileri almış olabilir. Aynı kaynaktan rivayet yapmaları sebebiyle benzer cümleler kullanılmış da olabilir.

⁸² Bağdâdî, *age.*, 183-194.

⁸³ Bkz., Muammer, *el- İbâziyye*, 14-15.

İbâziyye'nin gerçek görüşlerini bu kaynaklardan öğrenme imkânları varken, bunu yapmak yerine, farklı fırkalara beslenen öfke dalgalarına kapıldığını söylerler.⁸⁴

İbn Hazm Endülüs'te çağdaşı olan İbâzî fırkasına mensup kişilerden bahsederken şu bilgileri verir: Yanı başımızdaki İbâziyye fırkasına mensup kişiler, Ehl-i Kitabın yemeğini ve teke, öküz, ve koçun kamışının yenmesini haram sayarlar. Abdullah b. İbâz'ın Seâlibe'nin görüşlerini kabul ederek İbâziyye'den ayrıldığını, bu sebeple arkadaşlarının kendisini terk ettiğini ifade eden İbn Hazm, "İlimde ve mezhepte onların ileri gelenlerinden olan bir şahıstan Abdullah b. İbâz'ı sordum, onu tanımadığını tespit ettim." demektedir.⁸⁵ İbn Hazm'ın İbâziyye başlığı altında ele aldığı İbâzî fikirler ve kişiler İbâzîler tarafından şiddetli tenkitlere maruz kalmış kişilerdir.

f- Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim (548/1152), *el-Milel ve'n-Nihal*: İslâm dünyasının çok ciddi siyasî karışıklıkların yaşandığı hicrî altıncı asırda yaşayan Şehristânî, kendi dönemine göre çok mükemmel bir tasnif eseri meydana getirmiştir. Şehristânî Havâric'i sekiz alt kola ayırarak İbâziyye'yi yedinci sırada Havâric'in bir alt kolu olarak ele alır. Hafsiyye, Hârisiyye ve Yezîdiyye olmak üzere üç alt kolu da İbâziyye'ye nispet eder. Fırka'nın kurucusu olarak kabul ettiği Abdullah b. İbâz'ın, Mervân b. Muhammed zamanında yaşadığını söyler. Oysa İbn İbâz, Abdülmelik b. Mervân (65–86/683–685) zamanında yaşamıştır. İbâziyye'yi Havâric içerisinde değerlendirdiğinden, dinî ve siyasî fikirlerini içine alacak şekilde bir İbâziyye tanımlaması yapmak yerine daha çok Ka'bi'den nakiller yaparak İbâzî fikirleri sıralar. İbâzî fırkaları yazarken kaynak olarak Hüseyin Kerabisî'yi zikretmektedir. Şehristânî, İbâzîler'in liderleri ve *hurûcları* (isyanları) yanında fikirleri hakkında da doyurucu bilgiler verir.⁸⁶ Faydalandığı kaynakları göstermemekle beraber, Ka'bî, Muhammed b. Yahyâ er-Râvendî, Ebû İsa el-Varrâk ve Eş'arî eserinde ismi geçen müelliflerdir.⁸⁷ Referans gösterme ve temellendirme bakımından Eş'arî ile mukayese edildiğinde Şehristânî'nin daha başarılı olduğu söylenebilir.

⁸⁴ Muammer, *el-İbâziyye Beyne Fıraki'l-İslâmiye*, 55, 56.

⁸⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, 191; Krş., Muammer, *age.*, 152-155.

⁸⁶ Şehristânî, *el-Milel*, 156-159.

⁸⁷ Yörükân, *Ebû'l-Feth Şehristânî*, 124.

3- Edebî Eserler:

a- Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed İbn Abdi Rabbih (328/939), *el-Ikdü'l-Ferîd*: Müberred'in *Kamil*'inden istifade eden müellif, Ezârika ile Basra'da kalan Ehl-i Kaade arasında geçen mücadeleler ve Emevî halifeleriyle Ezârika arasında geçen mücadeleleri anlatır. Eserde 64/684 yılında Muhakkime'nin bölünmesine yol açan Nâfî' b. Ezrâk'ın (65/685) mektuplarını da *el-Kâmil*'deki gibi bulmak mümkündür.⁸⁸

b- Ebû'l Ferec el-İsfahânî (356/967), *el-Egânî*: Hâricî fırkaları hakkında bu arada İbâziyye hakkında da mühim sayılabilecek bilgileri ihtiva eder. İbâziyye'nin faaliyetleri, liderleri ve görüşleri de serdedilmiştir. Nakillerinin çoğunluğunu Medâinî'den yapmıştır.

B- İbâzî Kaynaklar

İbâzîlik ile alakalı kaynaklar hakkında genel bir değerlendirme yapacak olursak; İbâzîler'in Uman İbâziyye'sinin teşekkülünü ve tarihini anlatacak yeter sayıda erken dönem kaynağa sahip olmadıklarını görürüz. Bu bağlamda İbâzî liderlerin birbirlerine gönderdikleri mektupları, Rebi' b. Habîb'in (170/786) *Sahih*'ini, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime'nin (145/762) *Kitâbu'z-Zekât*'ını, Abdullah b. İbâz 'ın Abdullah b. Ezrâk'a (65/685) ve Abdülmelik b. Mervân'a (65–86/683–685) yazdığı mektupları, Ebû Hamza el-Hâricî'nin (128/745–746) Mekke'de okuduğu hutbeler ve Sâlim b. Zekvân'ın (99/719) *Sîre*'sini istisna tutacak olursak diğer kaynakların tamamı muahhardır. Bu kaynaklardan gerek Ebû Ubeyde'nin gerekse Rebi' b. Habîb'in eserleri İbâzî fikirlere kısmen ışık tutmalarına karşılık tarihi süreci anlama; teşekkülün siyasî, dinî, kültürel ve sosyal nedenleri hakkında yeterli bilgi ihtiva etmezler.

İbâzî kaynakların tasnifinde muhtevalarının çeşitliliği sebebiyle bir kısım güçlükler vardır. Mesela bir kitap muhtevası itibarıyla hem tarih hem de kelâmî konuları veya hem fıkıh hem de tarih konularını ya da tümünü birden içine almaktadır.

1- Tarih Kitapları

a- Sâlim b. Zekvân (99/717–718), *Sîre*: Sâlim b. Zekvân'ın eseri olan *Sîre*'yi önemli hale getiren husus, Sâlim'in çok erken sayılabilecek bir dönemde mezhebî ve dinî açıdan muhaliflerine göre İbâziyye'nin konumunu tarif etmesidir.

⁸⁸ İbn Abdi Rabbih, *el-Ikdu'l-Ferîd*,

İbâziler Sâlim'in gayretlerini İslâm'ın birliğine yapılan bir çağrı vesikası olarak değerlendirirler. Sâlim b. Zekvân'ın hayatıyla ilgili fazla bilgiye sahip değiliz. Şemmâhî'nin verdiği bilgiye göre, Sâlim, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebi Kerîme'nin (145/762) çağdaşı olup Câbir b. Zeyd ile de mektuplaşmıştır.⁸⁹ Dercinî ise onun hicri birinci asrın sonları ile ikinci asrın başlarında yaşadığını, Câbir b. Zeyd'in talebelerinden hatta katiplerinden birisi olduğunu belirtir. Ayrıca Sâlim'in Ömer b. Abdülaziz'e beyat eden grup içerisinde yer aldığını belirtir. Kitabının adı *es-Siyeru'l-İbâziyye* olmakla birlikte Sâlim b. Zekvân'ın Sire'si şeklinde meşhur olmuştur. *Sire*'de yer alan bazı konu başlıklarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 1-Mukaddime
- 2-Peygamberlerin tevhid çağrısı
- 3-İnsanlar arasında eşitlik
- 4-Allah'ın kitabına bağlanmanın önemi
- 5-Rasullere iktida
- 6-Müşrik Araplar'ın durumu
- 7-Müşrik Mecusiler'in durumu
- 8-Ehl-i Kitap
- 9-Aşırı Havâric'in durumu

Sîre'nin Mürcîe ile ilgili kısmını Türkçe'ye çeviren ve içerdiği bilgileri bir makaleye dönüştüren Kutlu,⁹⁰ Şemmâhî'nin verdiği bilgileri çelişkili bulur. Şöyle ki; Sâlim b. Zekvân'ın hem Câbir b. Zeyd ile mektuplaştığı hem de Câbir'den yaklaşık elli yıl kadar sonra vefat eden Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin (145/762) çağdaşı olduğu ifade edilmektedir.⁹¹ Kutlu, Sâlim b. Zekvân'ın Câbir b. Zeyd'in çağdaşı oluşunu daha tutarlı görür. Çünkü Libyalı yazar en-Namî⁹² Câbir'e ait *Risaleler*

⁸⁹ Şemmâhî, Ahmed b. Said b. Abdulvahid, *Kitâbu's- Siyer*, (thk. Ahmed b. Suûd es- Siyâbî), Uman, 1987, I, 109.

⁹⁰ Kutlu, Sönmez, "Sâlim b. Zekvan'ın "Sîre" Adlı Eserinden Mürcie ile İlgili Kısımın Tercümesi", *AÜİFD*, XXXV, Ankara, 1996, 467-475.

⁹¹ Râşidî, Mübârek b. Abdullah, *el-İmam Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme et-Temîmî*, Uman, 1992, 48. (Müellif, Ebû Ubeyde'nin vefat tarihini hicri (145-157) arası gösterir. Bu durumda vefatları bakımından Câbir b. Zeyd ile arasında en fazla otuz yıl vardır.)

⁹² en- Nâmî, *Dirasat ani'l-İbâziyye*, 161.

kolleksiyonu içerisinde Sâlim'e yazılmış bir risaleden bahseder. Sâlim'in Sîre'sinde (70/689) yılından sonraki Hâricilikle ilgili olaylara yer verilmemesi, Mürcie'nin ilk teşekkülü hakkında bilgi olmaması ve konuyla ilgilenen bazı Batılı araştırmacıların da kendisi gibi düşünüyor olması⁹³ Kutlu'nun görüşlerini destekler mahiyettedir.⁹⁴ Sâlim b. Zekvân'nın *Sîre*'sinde gerek muhaliflerine karşı İbâzîler'in tutumunu izah etmesi gerekse aşırı Havâric'ten bahsetmesi onun Ezârika'nın teşekkül ettiği döneme yetiştiğini göstermektedir. Zira Havâric'in iman anlayışı ve muhaliflere karşı tutumu olarak izah edilen fikir ve davranışlar Ezârika'nın Muhakkime'den ayrılmasından sonra Nâfi' b. el-Ezrâk (65/685) tarafından ileri sürülen görüşlerdir.⁹⁵

b- Ebû Ubeyde Müslim b. Ebi Kerîme (145/762–763), *Kütübu'l-Fıkıh ve'l-Akaid*: en-Namî'nin verdiği bilgiye gören kitap, tarihi bilgileri de ihtiva etmektedir. Bazı itikadî fırkaların görüşlerinden ve siyasî hadiseler hakkında bilgi vermektedir. Kitabın bir yazma nüshasının da Tunus'un Cerbe adasında olduğu Nâmî tarafından söylenmektedir.⁹⁶

c- Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebî Bekr el-Vercilânî (570/1174), *Kitabu's-Sîre ve Ahbâru'l-Eimme*: Müellif, İbâzîler'in çok değer verdiği bu eseri Rüstemî Devleti'ni anlatmak için yazmıştır. *Sîre*, Kuzey Afrika'da İbâzîler tarafından yazılmış en eski eser olma özelliğine sahiptir. el-Vercilânî'den sonra gelen Dercinî ve Şemmâhî gibi bir çok İbâzî müellif onun eserinden faydalanmıştır. Eserde yer yer Farisiler'e olan ilginin ön plâna çıktığı görülür. Müellif Farisiler'in önemini ve diğer ırklar içerisindeki kıymetini

⁹³ Cook, Michael, *Early Muslim Dogma*, London 1983, 3.

⁹⁴ Ziyâne b. Halfân el-Hârisiye tarafından kaleme alınan *el-İmam Câbir b. Zeyd ve Te'sîsi'l-Fikri'l-İbâzî* adlı kitabın ekinde Câbir b. Zeyd tarafından Salim b. Zekvân'a gönderilen bir mektub vardır. Yaklaşık iki sayfalık mektubun baş kısımları Allah'a hamd Hz. Peygamber'e salâvat ve nasihatlarla doludur. Son kısımda Zekvân tarafından kendisine sorulan üç sorunun cevabı verilmektedir. Buradan anlaşılıyor ki Sâlim bir mektup maharetiyle bu soruları kendisine sormuştur. Zira soruları cevaplamaya başlarken “Senin söylediklerine gelince...” ifadesini kullanmaktadır. el-Hârisiye *age.*, 236.

⁹⁵ Bkz. Hamîs el-Adeviyyü, *Ru'yetu Târihîyye*, Uman, 2003, 54-68.

⁹⁶ en-Namî, “*Description of New İbâzî Manuscripts From North Africa*, J.S.S., Vol. 15, I (1970) pp. 65-68.

hadislerle anlatma yoluna gider. Dördüncü varakta “ Din Süreyya yıldızında olsa ...” diye başlayan hadis Vercilânî'nin gayretlerine misal olarak zikredilebilir.⁹⁷

Rüstemî Devleti ve İbâzî şeyhler hakkında kerametlere ve hikâyelere çokça yer veren yazar, İbâzîler'in ilk teşekkülünün gerçekleştiği Basra'da yaşanan olaylarla ilgili aynı zenginlikte bilgiler sunmaz. Kuzey Afrika İbâziyyesi ile ilgileri nispetinde yer yer Fatimiler'den de bahsettiği görülür. Bu araştırmanın ilgi alanı dışında olmakla beraber Kuzey Afrika İbâzîler'i de çok sayıda kitap telif etmişlerdir. Çağdaş yazarlardan Ali Yahya ve Eттаfeyyiş'in yoğun gayretleri buna örnek olarak verilebilir

d- Ebû'l-Kasım b. İbrahim el-Berrâdî (8-9/14-15. asır), *el-Cevâhir*⁹⁸: Ebû'l-Kasım b. İbrahim el-Berrâdî, hicri sekizinci asrın ikinci yarısında yaşamıştır. Cezayir'in Demmer kasabasında doğan Berrâdî, ilk derslerini, Cerbe'de yaşayan Ebû'l-Bekâî'den almıştır. Nesebi Tunus'un Cerbe adasına dayanmaktadır. Müellif oradan, Cebeli Nüfus'a göç ederek, Şeyh Ebû Sâkin Âmir eş-Şemmâhî'den (792/139) ders almıştır.⁹⁹ Daha sonra hocasının makamına geçerek bilinen bir âlim olmuştur. el-Berrâdî derslerini Cerbe'de bulunan Câmi-i Vadi'z - Zebib'de veriyordu. *Cevahir* isimli kitabını da burada telif etmiştir. el-Berrâdî kitabında Hz. Peygamberin bi'setinden başlayarak Emevîler'in son dönemine kadar geçen zaman içerisinde vuku bulan önemli hadiseleri İbâzî fikirlere ve i'tikadına bağlı kalarak açıklamıştır.¹⁰⁰ Özellikle Hz. Osman (36/656) zamanında vuku bulan fitne olayı ve sebepleri, ilk Muhakkime'nin zuhuru hakkında çok şey söylemektedir. Burada İbâziyyenin bu olaylarla ilgili kanaatini bulmak mümkündür. Aynı şekilde el-Berrâdî, Abdullah b. İbâz 'ın Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'a (65-86/683-685) gönderdiği mektupları kitabına almıştır. Bu mektuplar İbâzî itikadı ve onların olaylara bakış biçimini anlamada okuyucuya bir hayli yardımcı olacaktır. En

⁹⁷ Vercilânî, *Kitâbu's-Sîre*, 44-45.

⁹⁸ Kitap ilmî olmayan bir usûlde taş baskı olarak Kahire'de h.1302 de basılmıştır. Aynı şekilde Cezâyir'de taş basması olarak basılmıştır. Kitabın bir el yazma nüshasının Darü'l Kütübu'l-Mısıryye'de, bir yazmasının da Cezâyir'de Mizab Vadisinde bulunduğu İvaz tarafından söylenmektedir. İvaz, *Neş'etu Hareketi'l-İbâziyye*. 20; Ayrıca, Ziyâî, eserin Darü'l-Kütüb'te 8457 numara ile kayıtlı el yazmasının fotokopi nüshasının da Sultan Kabus Üniversitesinde olduğunu belirtir. Ziyâî, Ali Ekber, *Mu'cemu'l-Masâdirü'l-İbâziyye*, 70, Tahran, trz.

⁹⁹ Fığlalı, *İbâziyye*, 11-12.

¹⁰⁰ Basset, Rene, İA., I, 563-64.

azından fitne olaylarına nasıl baktıklarını anlamamıza katkı sağlayacak mahiyettedir. Yine kitabının sonunda Dercinî'nin *Tabakât*'ında ihmal etmiş olduğu bazı İbâzî yazarlardan söz etmiştir.¹⁰¹ Kitabını İbâzî itikadıyla ilgili verdiği mühim bilgilerle tamamlamıştır.¹⁰²

e- Ahmed b. Said eş- Şemmâhî, (928/1522), *Siyer*: İbâzî tarihi hakkında bilgi veren önemli bir kaynaktır. Müellif, İslâm tarihi niteliğindeki kitabında, Hz. Peygamberin bi'setinden başlayarak Müslümanlar arasında cereyan eden olaylar hakkında geniş bilgiler sunar. İbâzîler'in selefi sayılan Muhakkime hakkındaki bilgilerin yanında, doğuda ve batıda, Emevî ve Abbasî halifeleri ile İbâzîler arasında vuku bulan ilişkilerden de bahseder. Onun eserini değerli kılan Mağrib İslâm beldelerinde cereyan eden İbâzîler'le ilgili hadiseleri anlatmasıdır. Şemmâhî, her ne kadar erken döneme yetişme şansına sahip olmasa da, kendisinden önce yaşamış birçok İbâzî müellifin eserlerine ulaşma ve onlardan faydalanma imkânını yakalamıştır.¹⁰³ Ebû Sufyan Mahbûb b. er-Rahîl (190-260 /805-873), Ebû Nûh Sâlih b. İbrahim (II/VIII asır), el- Magdûrî, İbn Ammâr Ebû Zekeriyya, İbn Sellâm, Rebî' b. Habîb (175/791),¹⁰⁴ Dercinî (h.670), Berrâdî, el-Vesyânî gibi yazarlar Şemmâhî'nin faydalandığı İbâzî araştırmacılar arasında yer alırlar.¹⁰⁵ Şemmâhî Makâlât yazarlarında görülen tarafgirlik duygularını elden geldiğince bastırmaya çalışır. Sünnî kaynaklardan da faydalanan¹⁰⁶ Şemmâhî bazı durumlarda Sünnî rivayetleri İbâzî rivayetlere tercih etmiştir.¹⁰⁷

¹⁰¹ Bunlar A.de Motilensky tarafından neşredilmiştir. (*Les Livres Secrets de la Secte Abadhite*, Alger 1889, 6- 20.

¹⁰² İvaz, *Neş'etü'l-Hareketü'l-İbâziyye*, 20-21; Dıyâî, *Mu'cemu Masâdirü'l-İbâziyye*, 70

¹⁰³ Şemmâhî tarafından yazılan önemli eserlerden bazıları şunlardır:

- 1- *İ'rabu'l-Kur'an'i'l-Kerîm*
- 2- *Şerhu Akidetü't-Tevhîd*
- 3- *Muhtasaru'l-Adli ve'l-İnsâf*, (Ebû Yakub Yusuf el- Vercilânî (570/1174)
- 4- *Şerhu Meraci'l-Bahreyn*, (Ebû Yakub Yusuf el- Vercilânî (570/1174)
- 5- *Abdü'l-Vehhâb b. Rüstem Ca'birî*, V, 4-7. Geniş bilgi için bkz., Câbirî, *Nefehât*, V, 4, 5.
- 6- *Ecvibe Fikhiyye*, Uman, trz.

¹⁰⁴ Muammer, *el- İbâziyye*, 26-28.

¹⁰⁵ Câbirî, *age.*, V, 4.

¹⁰⁶ Câbirî, *age.*, V, 5.

¹⁰⁷ Halîfât, *Neş'etü'l- Hareketi'l- İbâziyye*, 21.

Şemmâhî'nin *Siyer*'i ile Berrâdî'nin *Cevâhir*'i ünlü şarkiyatçı Laura Veccia Vaglieri'nin ilgisini çekmiştir. Vaglieri, bu iki eserin hicri ikinci yüzyılın ilk yarısında derlenmiş bir *Kitâbu'n – Nehrevân*'dan alınan oldukça kıymetli ve eski Hâricî veya Hâricî taraftarı rivayetler intikal ettirdiğini düşünmektedir.¹⁰⁸

f- Serhan b. Said el-Ezkevî (XII/XVIII. asır), *Keşfü'l-Gimmeti'l-Câmi li Ahbâri'l-Ümme*: Hicri XII. asırda yaşan Ezkevî'nin eseri, verdiği bilgiler bakımından Kalhâtî'nin eserine benzemektedir. Eserin çok sayıda el yazması mevcuttur. Muhammed b. Abdu'l-Celîl'e göre bir el yazması Tunus Milli Kütüphanesinde 3182 rakamda kayıtlıdır. Tunus nüshasının sayfaları eksiktir.¹⁰⁹ Eserin bir diğer nüshası ise Dimeşk Zahirî Kütüphanesinde T. 346 kayıt numarası ile muhafaza edilmektedir. *Keşfu'l-Gumme*'nin Britanya nüshası E.C. Ross tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir.¹¹⁰ Halîfât, Abdülmecid Hasib el-Kayyis'in, eserin Uman tarihi ile ilgili bölümlerini, Dimeşk ve Britanya el yazmalarını dikkate alarak tahkik edip, *el-Muktebes min Kitabi Keşfi'l Gimmeti'l Câmi'i li Ahbâri'l-Ümme* adıyla neşrettiğini söyler.¹¹¹

g- Halîfât, İvaz Muhammed, *Neş'etü- Hareketi'l-İbâziyye*: Yedi bölüm ve yedi fasıldan oluşan kitabın elimizdeki baskısı oldukça kötüdür. Diğer kitabından farklı olarak bu eserinde ilmî usüller kullanmıştır. Dipnot ve referans gösterme konusunda hassas davranmıştır. Havâricî'nin teşekkülü yanında, Câbir b. Zeyd (93/711) ve Abdullah b. İbâz gibi İbâzî şahsiyetlere de yer veren müellif İbâziyye'nin yayıldığı coğrafya ve tesis ettikleri devletler hakkında bilgi verir. İbâzî yazarlar yanında yeri geldikçe Sünnî ve Şîî yazarlara da atıflar yapmıştır.

2- Fıkıh kitapları:

a- Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (145/762–763), *Risâletü Ebî Ubeyde fi'z-Zekât*: Ebû Ubeyde künyesini kızına nispetle almıştır.¹¹² İsmi'nin Farsça Kûrzîn

¹⁰⁸ Vaglieri, Laura Veccia, "Ali- Muaviye (60/679) Mücadelesi Ve Hâricî Ayrılmasının İbâzî Kaynakların Işığında İncelenmesi" (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı), *AÜİFD*, XXII, (1978), 219-275.

¹⁰⁹ Muhammed b. Abdu'l-Celîl, *el- Makâlâtü'l- Sabika*, 182; *Havliyetü'l-Camiatu'-Tunusiyye*, 184-187, (1943)

¹¹⁰ Ross, E.C., *Annals of Oman*, J.A.S. Soc. Bengal, Calcuta 1974.

¹¹¹ Halîfât, *el-Usûl* 23.

¹¹² es-Sâlimî, Abdullah b. Hamîd, *Meâricü'l-Âmâl alâ Medârici'l-Kemâl*, Uman 1983, IV, 135.

olduğu söylenmektedir. Basra'da doğmuş ve orada vefat etmiştir. Kaç yılında vefat ettiğine dair kesin bir bilgi yoktur.¹¹³ Ebû Ubeyde ilmi faaliyetleri boyunca birçok sahabe ve tabiundan ders almıştır. Bunlar arasında Sahnâr el-Abdî, Câbir b. Zeyd, Zimâm b. es-Sâib ve Ca'fer b. es-Simâk yer alır.¹¹⁴ Hayatının kırk yılı öğrenmek, kalan kırk yılı da öğretmekle geçmiştir. Yetiştirdiği talebeler sayesinde İbâzîlik doğuya ve batıya yayılmıştır. Câbir'den sonra İbâzî hareketin ikinci imamı sayılan Ebû Ubeyde'nin üstün gayretleri sonucu yetişen talebeleri vasıtasıyla üç müstakil İbâzî devlet kurulmuştur. Talebelerinden Tâlibu'l-Hak (129/746–747) vasıtasıyla Yemen ve Hadramevt'te, Cülendî b. Mesûd (134/751) vasıtasıyla Uman'da ve Ebû'l-Hattâb Meâfirî vasıtasıyla da Mağrib'te müstakil İbâzî devletler kurulmuştur.

Hadis alanında sika bir ravi olarak değerlendirilen Ebû Ubeyde (145/762) birçok hadisçi tarafından övülmüştür.¹¹⁵ Meşhur eseri *Risaletü Ebî Ubeydeti fi'z-Zekât*'ın yazma üç nüshasının olduğu bilinmektedir. Bunlar da:

1- *Âsâru'r-Rebi' b. Habîb el Basrî* adlı eserin içerisinde yer almaktadır. Eser Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye'de 4565. numarada kayıtlıdır.¹¹⁶

2- İkinci bir yazması Tunus'ta Baruniyye kütüphanesinde "*ed-Divânu'l-Mağrûz*" ismiyle kayıtlıdır. Rakamsız kaydedilmiştir.

3- Bâruniyye Kütüphanesinde bulunan eserin bir üçüncü yazması yine Tunus'ta Şeyh Sâlim b. Ya'kub el-Cerbî kütüphanesinde bulunmaktadır.¹¹⁷

Ebû Ubeyde (145/762), Ebû Şa'sa'nın talebelerinden olup İbâziyye fırkasının gelişmesinde etkili olan liderlerden birisidir. Özellikle kurmuş olduğu *Hamaletu'l-ilm*

¹¹³ er-Raşidî, *İmam Ebu Ubeyde*, 48; Ancak el- Ca'birî, (45/ 665)' de Basra'da doğduğunu (145/762)' de Basra da vefat ettiğini bildirir. Ebû Ubeyde, Câbir b. Zeyd'den (93/711) sonra *ehl-i İstikâme*'nin ikinci imamı kabul edilir. Sahabeden Abdullah b. Abbas (72/691), el-Barâ b. Âzib (68/691), Abdullah b. Zübeyr (73/692), Ebû Said el-Hudrî (74/693), Sahnâr b. Abbâs el-Abdî (100/718), Ca'fer b. es-Simâk el Abdî (102/720). Kaynaklarda Câbir tabiûn âlimi olarak zikredilir. Ca'birî, *Nefehât*, III, 2- 44.

¹¹⁴ Şemmâhî, *Siyer*, I, 87; İbn Sellam, *İslâm ve't-Tarih*, 130.

¹¹⁵ er-Râzî, *Cerh ve Ta'dil*, V, 141.

¹¹⁶ el- Hârisî, Sâlim b. Muhammed b. Süleyman, *Risaletü Ebî Ubeydeti fi'z-Zekât*, Uman, 1982. Eserin bir fotokopisi şahsî kütüphanemde mevcuttur.

¹¹⁷ el-Vehbî, *Fikru'l- Akadî inde'l-İbâziyye*, Sîb, 2006, 121.

teşkilatı ile firkanın Kuzey Afrika'nın farklı bölgelerine kadar ulaşmasını sağlamıştır.¹¹⁸ Soru cevap tarzında hazırlanan kitapta kırka yakın soruya cevap verilmektedir. Risale Sâlim b. Muhammed b. Süleymân el-Hârisî tarafından 1982 yılında düzenlenerek basılmıştır. Yaklaşık on üç sayfadan ibarettir. Zekât, öşür, bunların toplânması ve dağıtımıyla alakalı konular ele alınmıştır.¹¹⁹

b- Cumeyyil b. Hamis b. Lafî b. Hifan b. Hamis es-Sa'dî (XI/XVII. asır), *Kamusu's-Şeria: es-Sa'dî* tarafından hazırlanan bu eser h.1298 yıllarından itibaren Zengibar'da basılmaya başlanmıştır.¹²⁰ Başlangıçta doksan cilt olarak tasarlanan eser onuncu cüzden sonra basılamamıştır. Yazıldığı tarih olan 1059- 1079 yıllarına bakıldığında erken döneme ait bir İbâzî yazması olmamakla beraber, İbâzîler'in yok denecek kadar az olan kaynakları dikkate alındığında İbâzîlikle alakalı her çalışma gibi bu eser de kıymet kazanmaktadır. Muhtevasına bakıldığında fıkıh, kelam ve tarih konularına değinen zengin bir içeriğe sahip olduğu görülür. Kelami ve fikhî konular ele alınırken sadece İbâzî fikirleri söylemekle yetinmemiş aynı zamanda bu görüşleri delillendirme ve diğer mezheplere karşı savunma yoluna gitmiştir. es-Sa'dî, İbâzîler'in önemli müelliflerinden Kalhâtî'nin¹²¹ *el-Keşf ve'l-Beyan* adlı eserinden de istifade etmiştir. Hatta bazı bölümleri ondan nakletmiştir.¹²²

3- Hadis Kitapları

a- Rebi' b. Habîb (175/791), el-Câmiu's-Sahîh: İbâzî müellif Rebi' b. Habîb tarafından II/VIII asırda telif edildi. Bu eser İbâzîler'ce sünnette kaynak olmaya devam etmektedir. Eser İbâzîler tarafından, Buhârî'nin ve Müslim'in *Sahîh*'lerinden daha değerli görülmektedir.¹²³ Dört cüzden oluşan eserin her cüzü kendi içerisinde farklı

¹¹⁸ Halîfât, *Neş'et*, 25. Halîfât, eserin bir yazma nüshasının Kahire'deki Dar-u Kütübi'l-Mısriyye' de bulunduğunu söyler. Ancak kayıt numarasını zikretmez.

¹¹⁹ Risale ve hakkındaki bilgiler İbâzîler'e ait www. İbadhiyah. com adlı internet sitesinden 17.04 2006 tarihinde alındı. Ayrıca Ebu Ubeyde tarafından yazılan bu eserin Harisî tarafından hazırlanan nüshası gayet okunaklı ve kullanışlıdır.

¹²⁰ Badger, *The History of The İmams and Seyyids of Uman*, London, 1891, pp.78 90

¹²¹ Brockelmann, GAL.S.Vol.II. p. 568

¹²² Mesela, "Cehaletin Zemmi", I. 20, "Cebre Kail Olanların Görüşleri", I. 37

¹²³ er-Rebi' b. Habîb, *el-Câmiu's-Sahîh*, elimizdeki eser İbâzî müfessirlerden Ebû Yusuf b. İbrahîm el-Vercilânî'nin (570/1174) tertip ve tahkikiyle basılmıştır. Maskat, 1994 / 1414.

konuları ihtiva eden bablara ayrılmıştır. İbâziyye mezhebinin kurucusu sayılan Câbir b. Zeyd'in rivayetlerinin toplândığı eser konu bakımından oldukça zengindir. İman, ibadet, ahlak gibi temel konuları içine alan bir çeşitliliğe sahiptir. Eserin birinci cüzünde, *Kitabu't-Taharet*,¹²⁴ *Kitabu's- Salat* (namaz),¹²⁵ *Kitabu's- Savm*,¹²⁶ *Kitabu'z-Zekat*,¹²⁷ başlıkları altında dört küçük kitapçık bulunmaktadır. İkinci cüzde, hac, cihat, cenaze bahsi, dualar, nikâh, talak, alışveriş, içecekler gibi konular yer almaktadır.¹²⁸ Üçüncü bölümün kelim konuları bakımından diğer bölümlere göre daha zengin sayılabilir. Şöyle ki, iman, takiyye, kabir azabı ve Kur'an'da yed, vech, kabz, ayn gibi te'vile muhtaç kavramlarla, nûru's-semavati ve'l-ard, er-rahmanu ale'l-arşistiva, gibi ayetleri konu alan hadisler mevcuttur.¹²⁹ Dördüncü cüz Câbir b. Zeyd'den rivayet edilen kati haberler başlığı ile başlar şefaah bahsi ile biter.¹³⁰ Eserin sonuna Suûd b. Abdillâh b. Muhammed el-Vehbî tarafında çok kullanışlı bir fihrist eklenmiştir.

4- Akâid Kitapları

a- Amr b. Cemû' (645–720/1247–1320), *Metnü Akideti't-Tevhid*: Bilindiği üzere Avrupalı araştırmacılar İbâzî fihkindan önce İbâzî kelamına ilgi duymuşlardır. Avrupalılar İbâziyye'nin iman ve kader vb. anlayışlarını Mu'tezile ile karşılaştırmalı olarak incelemişlerdir. Bu ilginin bir sonucu olarak Motylinsky, eseri "*Akidetu'l-İbâziyye*" adıyla batılı araştırmacıların ilgisine sunmuştur.¹³¹ Bu eser pek çok İbâzî müellif tarafından şerh edilmiştir.¹³²

¹²⁴ Rebi' b. Habîb, *Sahih*, I, 27-46.

¹²⁵ Rebi' b. Habîb, *age.*, I, 47-77.

¹²⁶ Rebi' b. Habîb, *age.*, I, 79-84.

¹²⁷ Rebi' b. Habîb, *age.*, I, 85-93.

¹²⁸ Rebi' b. Habîb, *age.*, II, 100-188.

¹²⁹ Rebi' b. Habîb, *el-Camiu's-Sahih*, III, 192-243.

¹³⁰ Rebi' b. Habîb, *age.*, IV, 246-273.

¹³¹ Bkz. Motylinsky, A de C., *Akidetu'l-İbâziyye*, Bibliographie du Mzab –Les Livres de La Secte Abadhite, Bulletin de Correspondance Africaine, 4e Annee, Tome, III, Alger, 1885

¹³² el-Ca'birî, *Nefehât*, 95-104, Eserin şerhleri şunlardır:

1- *Şerhu Ebi'l-Abbâs Ahmed eş-Şemmâhî* (928/ 1521). Bu eserin tahkiki Ettafeyyîş tarafından (1386/1966) yapılmıştır.

2- Şerhli ve tahkikli eseri Ebû Süleymân Tilâtî tekrar şerh ederek basmıştır.

3- *Şerhü Amr b. Ramazân et-Tilâtî*. Kardâye Matbaası, trz.

b- Ebû Saîd Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kalhâtî (VII/XII. asır), *el-Kesf ve'l-Beyân*: İbâzîler'in teşekkül sonrası dönemlerini anlatan eserler arasında yer alır. Araştırmacılar yaşadığı dönemle ilgili olarak farklı bilgiler verirler. Mesela Kutluay, VII / XII veya IX / XIV asırları arasında yaşamış olabileceğini ileri sürerken,¹³³ Brockelman onun (1070/1659)'dan önce yaşadığını ileri sürer.¹³⁴ İbâzî yazar İvaz Muhammed Halîfât ise hicri on birinci asırda yaşamış olduğunu söyler.¹³⁵

İki bölüm ve elli baktan oluşan eserin birinci bölümünde tarihi konular yer alır. İkinci bölüm ise itikadî konuları ihtiva eder. Hz. Peygamber dönemi ve daha sonra Hz. Osman (35/656) ve Hz. Ali zamanında gelişen olaylar hakkında ve Emevîler'in başlangıç dönemleri hakkında bilgi verir. İkinci bölümde dinlerden, Mazdekçilik ve Hint mezheplerinden bahseder. Akabinde İslâm fırkalarını ve onların görüşlerini anlatır. Havâric'in doğuşunu ele alan Kafafî'nin makalesinin Ethem Ruhi Fığlalı tarafından Türkçe'ye çevrilmesiyle Hâricîlik ülkemizde ilk defa kendi kaynaklarından tanınma imkânı bulmuştur.¹³⁶ İbâziyye fırkasına özel bir önem atfeden yazar İbâziyye'den Vehbiyye şeklinde bahseder. Bu yönü ile İbâziyye'nin teşekkülünü Tahkîm'e karşı çıkan ilk Muhakkime'nin lideri Abdullah b. Vehb er-Rasibî'ye (38/658) kadar götürmüş olur. Hz. Osman'ın ölümünden sonra gelişen siyasî ve itikadî hadiseleri anlamaya çalışan Kalhâtî, Hâricîler'in Ali b. Ebî Talib'e hakem tayin etmesi sebebiyle karşı çıkanların arasından, Rafizi ve Şia'nın ise Ali taraftarları arasından çıktığını iddia eder.¹³⁷ Bu cümleleri ile İbâziyye'nin menşeiini Tahkîmle başlatmış olur. Kutluay eserin el yazma tek nüshasının British Museum'da bulunduğu söyler.¹³⁸

4- *Şerhu Akîdetü't- Tevhîd li'ş-Şeyh Ahmed b. Yûsuf Ettafeyyîş.*

¹³³ Kutluay, “İbâzîler'e Ait Bazı Metinler” *AÜİFD*, Dergisi XV, 142.

¹³⁴ Supple, II, 568.

¹³⁵ Halîfât, *Neş'etü'l-Hareketü'l-İbâziyye*, 21.

¹³⁶ Kafafî, Muhammed, “Ebû Sa'îd Muhammed b. Sa'îd al-Azdî al-Kalhâtî'ye Göre Hariciliğin Doğuşu”, (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı), *AÜİFD*, XIX, (1973), 177-191.

¹³⁷ Kalhâtî, *el-Kesf*, (thk. Seyyid İsmail Kâşif), *Uman*, 1980, II, s. 325-326.

¹³⁸ British Museum, L.Or.2606 numarada kayıtlıdır; Kutluay, “İbâzîler'e Ait Bazı Metinler” *AÜİFD*, XV, (1967), 141-149; Fığlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*” 15.

c- Halîfât, İvaz Muhammed, *el-Usulü't-Tarihiyye lil-fırkati'l-İbâziyye*: Uman Sultânlığı tarafından basılan bu eser,¹³⁹ Uman Devleti'nin resmî İbâzîlik anlayışını anlatan kaynaklardan birisi olarak görülebilir. Eserin genel özellikleri hakkında şunları söyleyebiliriz: İlmî usuller takip edilmemiştir. Mesela, İvaz 'ın bu eserinde dipnot kullanmamıştır. Ele alınan konular tamamıyla İbâzî kaynaklar ve müellifler referans alınarak tartışılmıştır. İbâzî olmayan müellif ve eserlerine yer verilmemiştir. Ele alınan konulara bakıldığında İbâziyye'nin teşekkülü, İbâziyye'nin kurucusu meselesi ve kısaca İbâzî tarihi gibi konular olduğu görülecektir.¹⁴⁰

d- Ali Yahyâ Muammer (v. 1980)

i- el-İbâziyye beyne'l-Fırâkı'l-İslâmiyye: Muammer, çalışmaları Uman Devleti tarafından destek gören günümüz İbâzî yazarlarından. Son dönemde Uman Sultânlığı tarafından basılan önemli eserlerden birisidir. Teknik özellikleri itibarıyla Halîfât 'ın kitabına benzer özellikler taşır. Tamamıyla İbâziyye' yi tanıtmak ve propaganda amacıyla¹⁴¹ yazılmıştır. İki ciltten oluşan eserin birinci cildi İbâzî olmayan kadim¹⁴² ve muahhar Sünnî¹⁴³ yazarlar ile müsteşriklerin¹⁴⁴ İbâziyye ile alakalı yazdıkları bilgilerin eleştirisini yapar. Yeri geldikçe mezhep taassubundan şikâyetçi olan yazar, bunu kötü niyetli kimselerin Müslümanlar arasına atmış olduğu bir fitne olarak değerlendirir. Eş'arî (324/935) ve Bağdâdî'nin (429/1037) anlatıldığı bölümde geçtiği gibi siyasî menfaat peşinde koşan yöneticiler tarafından İbâziyye'nin kötü gösterildiğine vurgu yapar. İbâzî liderler, İbâzî kaynaklar ve İbâzî tarihi hakkında geniş malumatlara yer verir. Kaynak olarak, Şemmâhî, Rebi' b. Habîb, Dercinî, Vercilânî, Kalhâtî gibi İbâzî yazarların eserlerine atıflar yapar. Muammer eserinde İbâzî müelliflere ait bir liste sunar.¹⁴⁵

¹³⁹ Halîfât, *age.*, 1.

¹⁴⁰ Halîfât, *age.*, 1-55

¹⁴¹ Fığlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu*, 16.

¹⁴² Muammer, *el-İbâziyye Beyne Fırâkı'l-İslâmiye*, I, 19-72.

¹⁴³ Muammer, *age.*, I, 75-181

¹⁴⁴ Muammer, *age.*, I, 197-260.

¹⁴⁵ *Hicri birinci asrın ikinci yarısı:*

Câbir b. Zeyd, Ca'fer b. es-Simak el-Abdî, Ebû Süfyân Kanber, Sihâr el-Abdî.

Hicri ikinci asrın birinci yarısı:

ii- *el-İbâziyye Dirâse Mürekkeze fî Usulihim ve Tarihihim*: Muammer diğerlerinde olduğu gibi bu eserinde de, İbâziyye'nin mu'tedil bir İslâm fırkası olduğunu söyleyerek onun Ehl-i Sünnet'ten farklı görülmemesi gerektiğini özellikle vurgular.¹⁴⁶ Bu konuya derinlik kazandırmak amacıyla İbâziyye'nin siyasî ilkeleri,¹⁴⁷ i'tikadî esasları¹⁴⁸ ve insanlar arası ilişkilerde takip ettiği usuller¹⁴⁹ hakkında bilgiler verir. Tüm bunlarla ulaşmaya çalıştığı iki amaç vardır: İlki, İbâziyye'nin bir Hâricî fırka olmadığını ispat etmek, ikinci olarak da İbâziyye'nin Ehl-i Sünnet'ten farklı olmadığını göstermektir. Diğer eserlerinde olduğu gibi ilmî usulleri kullanmayan İbâzî yazar, İbâzî müelliflere atıflar yapar, mecbur kalmadıkça Sünnî yazarların görüşlerine yer vermez. Bunun nedenini *el-İbâziyye beyne'l-Fırakâ'l-İslâmiyye* adlı eserinin ilk bölümünde detaylı bir şekilde bulmak mümkündür

e- Bekir b. Said A'veşt: *Dirâsâtü'l- İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye*: Muahhar İbâzî yazarların eserlerinin genel özelliklerini taşır. Tamamıyla İbâzî kaynaklardan faydalanmıştır. İbâzî liderlerden Abdullah b. İbâz ve Câbir b. Zeyd (93/711) hakkında geniş sayılabilecek bilgiler verir¹⁵⁰. İbâziyye'nin Hâricî bir fırka olmadığını ispat etmek için bir hayli gayret gösterir.¹⁵¹ Kitabının dördüncü bölümünde İbâziyye'nin siyasî ve itikadî görüşleri anlatılır.¹⁵²

Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme, Zimâm b. es-Sâib, Ebû Nûh b. Sâlih ed-Duhân, Abdullah b. Yahyâ b. el-Kindî, el-Cülendî b. Mesûd el-Umânî, Ebû'l- Hattab Abdula'lâ el-Meâfirî, Hilâl b. Atiyye el-Horasânî.

Hicri ikinci asrın ikinci yarısı

Rebi' b. Habîb, Ebû Süfyân Mahbûb İbn er-Rahîl, Ebû Suf râ Abdulmelik b. Suf râ, Abdurrahman b. Rüstem.

Hicri üçüncü asrın birinci yarısı:

Eflah b. Abdulvehhâb, Abdulhâlik el-Fezânî, el-Muhkem b. el- Hurâ, Mûsâ b. Ali, Ebû İsâ el-Horasânî.

Hicri üçüncü asrın ikinci yarısı

Muhammed b. Mahbûb, Muhammed b. İbâz, Ebî Kayzân b. Eflah, Ebû Mansûr el-Yas, Hûd b. Muhkem

Hicri dördüncü asrın birinci yarısı

İbn Hazer Yağlı b. Eyyüb, Ebû'l-Kasım Yezid b. Muhalled, Ebû Hârûn Mûsâ b. Hârûn.

¹⁴⁶ Muammer, *age.*, 30-33.

¹⁴⁷ Muammer, *age.*, 45.

¹⁴⁸ Muammer, *age.*, 49.

¹⁴⁹ Muammer, *age.*, 45.

¹⁵⁰ A'veşt, Bekir b. Said, *Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye*, Kahire, trz, 19

¹⁵¹ A'veşt, *age.*, 23.

¹⁵² A'veşt, *age.*, 39- 95

I. BÖLÜM
İBÂZİYYE’NİN TEŞEKKÜLÜ

I- İbâz / İbâziyye Kavramının Tespiti: Fırkaların isimlerini ve dinî/siyasî görüşlerini ifade eden kavramların menşei, anlamı ve ne zaman ıstılâhî mahiyet kazandıkları, fırkaların teşekküllerinin ve fikirlerinin doğru anlaşılması bakımından son derece önemlidir. Mezhepler Tarihi'nin bir kavramı olarak İbâziyye ve İbâziyye fırkasıyla ilgili diğer kavramlar Sünnî ve İbâzî araştırmacılar tarafından tartışılmıştır. İbâziyye kavramının menşei ve ne zaman terim anlamı yüklendiği hususunda ağırlıklı görüşler ortaya çıkmakla beraber, ortak bir kanaatin oluştuğunu söyleyemeyiz.¹⁵³ Bir fırkayı doğru anlamada o fırkayla alakalı kavramların doğru anlaşılmasının önemine dikkat çeken günümüz mezhepler tarihi araştırmacısı Kutlu, bu hususta şunları söyler: "... mezhebin kendi düşüncesinde temel göstergeler olarak ortaya koyduğu 'anlam haritasını' ve 'kavramsal dünyasını' oluşturan bu fikirlerin ve kavramların da belirlenmesi gerekir."¹⁵⁴

İbâziyye kavramının Abdullah b. İbâz 'dan müştak olduğu hususunda özellikle Makâlât kitaplarında genel bir kanaat olmakla beraber İslâm tarihi kitaplarında Abdullah b. İbâz dışında başka şahıslara nispet edenler de olmuştur.

İbn Manzûr, İbâz kavramına biri kesralı (İbâz) öteki dammeli (Übaz) olmak üzere iki farklı nispetin bulunduğunu kaydeder. Hemzenin kesralı okunması halinde "İbâz "ı şahıs ismi olarak Abdullah b. İbâz 'a nispet eder. Bu durumda İbâziyye, Abdullah b. İbâz ve tâbilerinin oluşturduğu Hâricî bir fırkadır. İbâz kelimesindeki hemzenin dammeli olarak (Übaz) şeklinde okunması halinde ise kavramı Yemâme'de ziraatı ve buğdayı bol olan bir yer ismi olarak zikreder.¹⁵⁵ İbâziyye fırkasının Yemâme ile bir bağlantı içerisinde izahı imkânsız görünmektedir. Çünkü İbâziyye tarihinin hem

¹⁵³ İbn Kesir, *el Bidaye*, Lübnan, trz., VII, 273 - 310; Talibî, Ammar, *Arau'l-Havârici'l- Kelâmiyye* I, 87; Ettafeyyîş, *el-Fark Beyne'l-İbâziyye ve'l-Havâric*, Uman, 1993, 10.

¹⁵⁴ Kutlu, "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu" , 8.

¹⁵⁵ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, II, 379.

teşekkül hem de daha sonraki gelişme ve yayılma dönemlerinde Yemâme bölgesi önemli bir rol üstlenmemiştir.

el-Firûzâbâdî ise hemzenin kesralı (İbâz) okunması durumunda ortaya çıkan nispeti Havârîc'den Abdullah b. İbâz 'a nispet eder.¹⁵⁶ Görüldüğü üzere, İbn Manzûr ve Firuzâbâdî, İbâziyye'nin hemzenin kesralı olarak okunması durumunda şahıs ismi olarak Abdullah b. İbâz 'a nispetinde hemfikirdirler.

Makâlât kitaplarına bakıldığında, İbâzî ve İbâzî olmayan kaynakların İbâzîlik hakkında farklı yorumlara sahip olduğu görülmekle beraber İbâz kelimesinin kişi ismi olarak Abdullah b. İbâz 'a nispeti hususunda ittifak ettikleri görülür.

Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eserinin Havârîc bölümünde, İbâziyye'ye yedinci sırada Hâricî bir fırka olarak yer verir. İbâz kavramını Abdullah b. İbâz 'a nispet eden Şehristânî, İbâziyye'yi, Mervân b. Muhammed zamanında *hurûc* (isyan) eden Abdullah b. İbâz 'ın ashâbı olarak açıklar.¹⁵⁷ Şehristânî'nin nispeti Makâlât kitaplarında geçen nispetlere uygun düşmekle beraber onun Abdullah b. İbâz 'ın yaşamış olduğu zaman hususunda verdiği bilgiler doğru görünmemektedir, zira Abdullah b. İbâz, Abdülmelik b. Mervân (65–86/683–685) zamanında *hurûc* etmiştir.¹⁵⁸

Bağdâdî'nin (429/1037), İbâziyye'yi anlattığı bölümde doğrudan İbâziyye'ye ait görüşlerle başlamasından ve fırka kurucusu olarak bir başka ismi zikretmemesinden onun fırkayı Abdullah b. İbâz 'a nispet ettiği anlaşılmaktadır. Bağdâdî tüm İbâzîler'in ittifak ettikleri konulardan başlamak üzere İbâzî görüşleri anlatır.¹⁵⁹ Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyînî; İbâziyye, "Abdullah b. İbâz 'ın tabileridir" der.¹⁶⁰ Ebû'l-Hüseyn el Malâtî, İbâziyye için, hicri dördüncü asırda Küfe'nin sevadında isyan eden Abdullah b. Amr'ın ashâbıdır, der. Malâtî tarafından yapılan bu tespit doğru değildir.¹⁶¹ İbn Kuteybe, ise İbn İbâz 'ın, Benû Temîm'den Ubeyd oğlu Mürre'nin oğullarından olduğunu söyler.¹⁶²

¹⁵⁶ el-Firûzâbâdî, *el-Kamusu'l-Muhid*, II, 335.

¹⁵⁷ Şehristânî, *el-Milel*, 157.

¹⁵⁸ A'veşt, Bekîr b. Saîd, *Ezvâu İslâmiyyeti Alâ'l- Mealimi'l-İbâziyyeti*, Uman ,trz, 12; el-Mahrîmî, Zekerîyya b. Halîfe, *es- Sirâ'u'l- Ebedî*, Uman, 2006, 306-312; Fığlalı, *İbâziyyenin Doğuşu ve Görüşleri*, 83.

¹⁵⁹ Bağdâdî, *el-Fark*, 62.

¹⁶⁰ İsferâyînî, *et-Tabsır fi'd-Din*, 52.

¹⁶¹ Malâtî, *et-Tenbih*, 52; en-Nâmi, *al-İbâziyyah*, 48-66

İbâz ve İbâziyye kavramları ile ilgili olarak tarih kitaplarında birden fazla İbâz'dan bahsedilmektedir. Mesela, Makdisî, İbâziyye fırkasını el-Hâris b. İbâz'a,¹⁶³ Malatî ise kitabında Abdullah b. İbâz ve İbâz b. Ömer olmak üzere iki farklı kişiye nispet eder. Taberî (310/922), İbâziyye fırkasının lideri olarak gördüğü ve 65/684–685 yılında ortaya çıkan Abdullah b. İbâz 'a nispet eder.¹⁶⁴ Makdisî (375/985) tarafından ileri sürülen el-Hâris b. İbâz, muhtemelen Sünnî fırak kitaplarında geçen İbâziyye fırkasından ayrılan Hârisiyye fırkasının kurucusudur.¹⁶⁵ Çünkü İbâzî kaynaklar, kendi fırkalarından neşet eden böyle bir fırkanın gerçekte olmadığını ve Sünnî Makâlât kitaplarında zikri geçen İbâzî fırkaların tamamıyla Eş'arî'nin İbâziyye'yi karalamak için uydurduğu fırkalar olarak değerlendirirler.¹⁶⁶

Fırkanın doğrudan Abdullah'a nispet edilmesi gerekirken babası İbâz 'a nispet edilmesi de araştırmacıların dikkatini çekmiştir.¹⁶⁷ Muhtemelen Abdullah'ın babası İbâz, oğlu Abdullah'dan daha fazla bilindiğinden veya yerleşik böyle bir teamüle atfen fırka babasının adıyla meşhur olmuştur ki bu durum sadece İbâziyye için gerçekleşen bir durum değildir. Aynı şekilde Ezrâk'ın oğlu Abdullah tarafından kurulan fırka da, babasına nispetle Ezrâkiyye şeklinde şöhret bulmuştur.

İbâziyye kavramının Abdullah b. İbâz 'a nispeti hususunda araştırmacıların çoğu ittifak etmekle beraber¹⁶⁸ İbâz kavramının okunuşunda ne kaynaklar ne de farklı coğrafyalarda yaşayan İbâzîler ittifak etmişlerdir. Fırka adı, İbâz ismine bağlı olarak farklı şekillerde okunmuştur. Doğu İbâzîler'i kelimeyi hemzenin fethasıyla "Abâziyye"¹⁶⁹ şeklinde okurlarken, "Magrib İbâzîler'i hemzenin kesrası ile "İbâziyye" şeklinde okurlar" şeklinde yapılan genellemeler ise bire bir gerçeği

¹⁶² İbn Kuteybe, *el-Meârif*, Kahire, 1970

¹⁶³ el-Makdisî, *el-Bed'ü ve'-Tarih*, V, 138.

¹⁶⁴ Taberî, *Tarih*, Beyrut, trz. V, 609- 622, VI, 151-165.

¹⁶⁵ el-Makdisî, *age.*, V, 138.

¹⁶⁶ Bkz, Neccâr, Amir, *el-İbâziyye ve Medâ Silâtüha bi'l-Havâric*, Kahire, 1993, 86 – 129.

¹⁶⁷ Siyâbî, Sâlim b. Hamûd, *İzaletu'l- Va 'şai Şerh Seyyidetü* (thk. İsmail Kaşif), 57;

Hâlifât, *el- Usûlü't-Tarihiyye*, 9.

¹⁶⁷ el-Adevî, Hamîs b. Raşid, *Dirâsât fi'l- Menheci'l-Akadi'l-İbâzî*, Uman, 2005, 108.

¹⁶⁸ Bilhâc, Kâsım b. Ahmed, *eş-Şeyh Ali Yahya Muammer*, Cezâyir, 2003, 233.

¹⁶⁹ Nâsır, Muhammed Salih, *Menhecu'd-Da've İnde'l-İbâziyye*, 108.

yansıtmamaktadır.¹⁷⁰ Mesela, İbâzîler'in önemseydiği çağdaş müfessirlerden Libya'lı Şeyh Eттаfeyyiş, (1237–1821/1332–1914) İbâz adından yola çıkarak fırka adının “İbâziyye” biçiminde okunuşunu tercih etmiştir.¹⁷¹ Ancak müellifin *el-Fark Beyne'l Ebâziyye ve'l- Havâric* adlı eserinde İbâziyye kavramı fetha ile harekelenmiştir.¹⁷² Yine Karkış tarafından yazılan “*Tarihu'l-İslâm fi İfrikiiyye*” adlı eserde hemzenin kesralı okunuşu tercih edilmiştir.¹⁷³ Dairetü'l-Meârifi'l-İslâmiyye'de, Şimali Afrika'da “Ebâziyye” şeklinde söylendiği yazılıdır.¹⁷⁴ Ancak bazı kaynaklar Şimalî Afrika'da mukim İbâzîler'in hemzenin kesrasıyla “İbâziyye” şeklinde söylediklerini kaydeder.¹⁷⁵ Ammi'ye göre İbâzîler bu ismi kendilerine ad olarak hicri III. asrın son çeyreğinden itibaren kullanmışlardır. İstilahî anlamıyla bu kavram Magribli İbâzî müellif Umus b. Feth (283/ 896) “*ed-Deynûnetü ve's-Saffât*” adlı eserinde ilk kez kullanmıştır.¹⁷⁶

Günümüz İbâzî toplumunda İbâziyye kavramının okunuşunu doğrudan tespit etmeğe de çalıştık. Şöyleki Ankara'da bulunan Uman Büyükelçiliğinde yaptığımız görüşmeler esnasında Şafî mezhebine tabi olduğunu söyleyen Umanlı ticarî ateşe ve İbâzî mezhebine mensup baş ataşenin fırka ismini Abâziya şeklinde telaffuz ettiklerine şahit olduk. Ayrıca konsoloslukta görevli Iraklı tercümanların da aynı şekilde Abâziya şeklinde teleffuz ettiklerini gördük.¹⁷⁷ Fakat bu, orada beraber çalıştıkları Umanlılar'ın etkisiyle olabilir düşüncesi ile Bursa'da mukim Iraklı Türkmenler'in nasıl okuduklarını araştırdık. Sonuçta onların Abaziye şeklinde okuduklarını tespit ettik.¹⁷⁸ Ayrıca Saltanat-ı Uman devletinin Ankara'da bulunan büyükelçiliği tarafından basılan tanıtım

¹⁷⁰ Sehîl, Nâyif Abdullah, *el- İbâziyye fi'l-Halici'l-Ar abî*, Maskat 1998.

¹⁷¹ Krş., Eттаfeyyiş, Ebû İshak İbrahim, *el- Farku Beyne'l-İbâziyye ve'l-Havâric*, 11- 31.

¹⁷² Eттаfeyyiş, *age.*, 5.

¹⁷³ Karkış, Muhammed, *Tarihu'l-İslâm fi İfrikiiyye*, Uman / Sohâr, trz. 212.

¹⁷⁴ Motylinski, A, *Dairetü Meârifi'l-İslâmiyye*, I, 11.

¹⁷⁵ Uman'da karşılaştığım birisi öğretmen ikisi talebe üç Cezayirli İbâzî'den kelimeyi teleffuz etmelerini istedim, İbâziyye şeklinde hemzenin kesrası ile telaffuz ettiler.

¹⁷⁶ Ammi, Muhammed Musa Bâbâ, *Mu'cemu'l-A'lâmi'l- İbâziyye*, Beyrut, 1999, II, 5-6.

¹⁷⁷ 15. 04. 2003 Tarihli şahsi görüşme.

¹⁷⁸ Uman Seyehatim esnasında Uman baş Müftüsü Halilî ile yaptığım bir özel görüşme de kendisinin kelimeyi Abaziyye şeklinde telaffuz ettiğine şahit oldum. Ayrıca İbâzî kitapları neşreden Mektebetü'd-Dâmri'nin sahibi Tâlibî'nin de aynı şekilde kelimeyi Abâziyye biçiminde okumaktadır.

kitapçıklarında fırka ismi “ İbadiye ” şeklinde yazılmıştır.¹⁷⁹ İbâziyye hakkında bir kitabı¹⁸⁰ ve değişik makaleleri bulunan Fığlalı, fırkanın yazılışı hakkında tek bir yazım şeklini benimseme yerine farklı yazım biçimlerini kullanmıştır.¹⁸¹ Umanlılar kelimeyi esreli yazmakta ama Abâzî şeklinde telaffuz etmektedirler.¹⁸²

II- Adlandırma Meselesi

A- Kaade

el-Kaade ismi de, İbâzî ismi gibi İbâzîler tarafından sevilmeyen bir adlandırmadır.¹⁸³ Mezhepler tarihinde yergi ifade eden bu tarz adlandırmaya maruz kalan sadece İbâziyye değildir. İslâm mezhepleri tarihinde fırka isimlerinin büyük çoğunluğunun muhalifler tarafından verilmiş yergi isimleri başka bir tabirle “muhalif isimler” olduğunu bilmekteyiz. Bu konuda Karadaş şunları söyler: “Bir güçlük de mezhebin isminin içerden mi yoksa dışardan mı verildiğini tespit etmekte yatmaktadır. Bir kişi ya da grubun bir mezhep çatısı altında bulunması öncelikle bulunan açısından aidiyeti

¹⁷⁹ *Uman 2000*, Uman Tanıtma Bakanlığı tarafından basılmıştır. Maskat, 2000.

¹⁸⁰ Fığlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*; Fığlalı, 10, 53,110; Fığlalı, “İbâziyye” *DİA*, XXIX, 256.

¹⁸¹ İslam Ansiklopedisinde “İbâziyye” şeklindeki yazılışını tercih etmiştir. *DİA*, XXIX, 256.

¹⁸² atess@mynet.com

Gönderme tarihi : 2/10/2006 13:47

Konu : RE: MisbâhuzZalâm Ukudu'l-Fiddiye

Der Dr. Orhan Ateş

I'm sorry that I could not reply your missigs before now because my comb had some problems and I bought a new lab tob.

I'm so glad that you are comfortable about my country Oman and I hope U visit us againe and I'de like to visit your country Türkiye.

About Ukûd Al-Fiddiye, isn't for (Siyabi), it's for (Salem

AL-Harthe) I'm going to send it for u if u give me your mail box.

I wondering about the books (maktote) in the libraries and museums in

Türkiye is it have **Abadhiya** books? Do u have any information about this?

Best regards,

Mohanna al-Saadi

¹⁸² Adeviy, Hamis b. Raşid b. Saîd, *el- Vaktıyyetü ve'l-Vahdetü'l-İslâmiyyeti'l-Fikri ve Tatbiki*, Gubera, 2000, 91.

¹⁸³ Makdisî, *el-Bed'u ve't-Tarih*, V,142.

ifade eder. Ancak o çatıya isim vermenin her zaman çatının altında bulunanlar eliyle gerçekleşmediği de tarihi bir gerçektir.”¹⁸⁴

İbâzîler’e el-Kaade ismini düşmanlıklarından dolayı, aşırı Muhakkime’nin devamı olan Ezrâkîler’in lideri Abdullah b. Ezrâk vermiştir.¹⁸⁵ Onlara bu ismin verilmesi hakkında şöyle bir hikâye rivayet edilir. Hz. Hüseyin’in Kerbela’da öldürülmesinin hemen ardından Mekke’nin Şam ordusu tarafından işgal edilmesi Muhakkime’nin Abdullah b. Zübeyr’in yanında yer almasıyla sonuçlandı. Muhakkime’nin Abdullah b. Zübeyr’i desteklemesi onu muhalefetin lideri konumuna getirdi. Her ne kadar Watt, Muhakkime’nin Ubeydullah’ın baskılarından kurtulmak için Abdullah b. Zübeyr’in yanında yer aldığı söylese de bu durum Muhakkime’nin korkusuzca ölüme koşan tabiatlarına uygun düşmemektedir. Bunun dışında Kâbe’yi düşmandan koruma arzusu ya da daha az düşman gördükleri birisiyle güç birliğine giderek azılı düşmanı yok etme isteği makul sayılabilir.¹⁸⁶ Muhakkime liderleri arasında geçen konuşmalardan anlaşıldığı kadarıyla bu destek sonsuz ve şartsız bir destek değildi. Abdullah b. Zübeyr’in kendileri ile aynı fikri paylaşmadığını öğrenmeleri halinde onu da terk etme kararını baştan almışlardı.¹⁸⁷ Şam ordusunun Kâbe’yi terk etmesini fırsat bilen Muhakkime, Abdullah b. Zübeyr’e yönelerek ümmetin yakın siyâsi tarihî hakkında neler düşündüğünü anlamak amacıyla onu sorguladılar. Sorgulama neticesinde Abdullah b. Zübeyr’in kendileri gibi düşünmediğini fark edince onu terk ederek Basra’ya dönme kararı aldılar.¹⁸⁸ Basra’da toplanan Muhakkime parçalandı.¹⁸⁹ Nâfi b. Ezrâk kendileri gibi düşünmeyenleri müşrik ilan ederek taraftarları ile Ehvaz’a çekildi.

¹⁸⁴ Karadağ, Cafer, “ Mezhep ve İsim”, Marife, (Ehl-i Sünnet Özel Sayısı), Yıl V, Sayı III, Mart, 2006, 7-13, 25.

¹⁸⁵ el-Ca’birî, Ferhât, *el-Ba’du’l-Hadârî li’l-Akideti’l-İbâziyye*, Maskat 1987, 53; Bazı fırkaların Abdullah b. Ezrâk’ın verdiği isimlerle meşhur olduğu bilinmektedir. Kevserî’nin İbn Ebi’l-Avâm’ın *Menâbîbu Ebî Hanîfe* adlı eserinden naklettiği bir rivayete göre büyük günah sahibinin durumunu Allah’a bırakan birisi için, bu fikrinden dolayı Mürcie ismini veren ilk kişinin Nâfi’ b. el-Ezrâk olduğunu söyler. *Te’nibu’l-Hatîb*, Beyrut 1981, 1401, 62 – 63.

¹⁸⁶ Müberred, *el-Kamil*, III, 165.

¹⁸⁷ Taberî, *Tarih*, VI, 501.

¹⁸⁸ Taberî, *age.*, VI, 503- 504.

¹⁸⁹ İbn Esîr, *el-Kâmil*, IV, 167.

Nâfi Basra'da bulunan herkesi Emevî devletine ve kendileri gibi düşünmeyenlere karşı kılıç kaldırmaya davet etti. Abdullah b. İbâz, Ebû Bilâl gibi kişiler, kendileri gibi düşünmeyen Müslümanlar'a kılıç çekmeyi reddederek Basra'da kalmaya devam ettiler. Bunun üzerine Nâfi ve adamları Basra'da kalanlara, onları tahkir için (Allah için cihada çıkmayıp oturup kalanlar anlamında) el-Kaade adını verdiler.¹⁹⁰ Bununla söylemek istedikleri şey tam olarak şuydu: Sizler Allah yolunda cihat etmek varken oturup kalmayı tercih eden korkaklarsınız!

B- İbâziyye

Mezhepler Tarihi kaynaklarında ele alınan en önemli problemlerden birisi de fırkaların isimleri hususudur. Bir fırkanın kendisine isnat edilen ismi, ilk defa ne zaman kullandığı ve bu isme hangi anlamları yüklediği fırkanın doğru anlaşılması açısından oldukça önemlidir. İslâm tarihinde her fırka kendi ismini seçme imkânı bulamamıştır.¹⁹¹ Bu imkânı bulan fırkalar kendilerini yüceltecek isimleri tercih etmişlerdir. Bir fırkayı adlandırmak fırkanın karşıtları tarafından yapılıyor ise bu defa kötuleyici, küçük düşürücü isimler tercih edilmiştir.¹⁹² Yani içerden yapılan adlandırmalar olumlu anlamlar ihtiva ederken dışarıdan yapılan adlandırmalar ise genellikle o fırkayı küçük düşürücü anlamları içerir.¹⁹³ Ancak her adlandırmanın arka plânda, o fırkayla ilgili dinî, siyasî, kültürel ya da psikolojik vb. birçok gerekçeyi barındırdığı unutulmamalıdır. Örneğin, Havârîc'e Mârikûn denmesinin sebebi; Hâricîler'in i'tikadî alanda edindikleri aşırı fikirleri pratik hayata taşıırken, isti'raz gibi İslam'ın ve insanın doğasına aykırı yöntemleri kullanmaları sebebiyle ümmetin nefretini kazanmış olmalarıdır. Dinîmiz şefkat ve merhamete önemli vurgular yapar. Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav) şefkat peygamberi olarak da anılır. Fakat Havârîc ya da İbâziyye'nin adlandırmasıyla Ezârika'nın acımasız uygulamaları Müslümanlar'ın nefretine sebep olmuştur. İnsanlar

¹⁹⁰ Abdulhalîm, *el-İbâziyye*, 13.

¹⁹¹ Mesela, "Muhâlifleri Selefiye mezhebine Haşeviye, Mücessime ve Müşebbihe gibi isimler vermişlerdir. Fakat Selefiye bu gibi isimleri birer suçlama saymış ve reddetmiştir." Uludağ, Süleyman, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, İstanbul, 1979, 34.

¹⁹² Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devirleri*, 32; Karadağ, Câğfer, "Mezhep ve İsim", 7- 25; Adeviy, Hamis b. Raşid b. Saîd, *el- Vakîyye ve'l-Vahdetü'l-İslâmiyyeti'l-Fikri ve Tatbik*, Gubera, 2000, 91.

¹⁹³ Karadağ, "Mezhep ve İsim", 7- 25.

da Havârîc'e olan nefretlerini Mârîka hadisiyle Hz. Peygamber'in dilinden ifade etmişlerdir.¹⁹⁴ Hz. Peygamber'in tesis ettiği ve halifelerinin de güçlendirmeye çalıştığı barış ortamını sürekli tehdit ve toplumun can ve mal güvenliğini sabote etmeleri sebebiyle, onların bu tavrı Müslümanlar'ın zihninde Mârikûn şeklinde yerleşmiştir.

Mezhepler Tarihi kaynaklarında birden fazla isimle anılan fırkalardan birisinin de İbâziyye fırkası olduğunu ifade etmiştik. Fırkaların adlandırılması birçok şekilde olagelmıştır:

a-Fırkanın yerleştiği coğrafya dikkate alındığında (Harurî gibi)

b-Edindikleri dinî, siyasî fikirler ön plâna çıktığında (Ehl-i Da've, Ehl-i İstikâme)

c- Lider kadro (İbâzî, Ezrâkî)¹⁹⁵

d- İbâziyye'de diğer İslâmî fırkalar gibi farklı dinî ve siyasî süreçlerden geçmişlerdir. Bu süreçlerde muhalifleri ile yaşadıkları dinî, siyasî hadiseler onların adlandırmalarında şüphesiz etkili olmuştur. (el-Kaade, Havârîc, Ehl-i Nehrevân)

İbâziyye fırkasının Abdullah b. İbâz ' a nispetinde başta İbâzî yazarlar olmak üzere tüm fırak yazarları ittifak etmişlerdir.¹⁹⁶ Abdullah b. İbâz 'ın şahsında yürütülen münakaşa konusu onun fırkanın tesisindeki rolüyle ilgilidir.¹⁹⁷ İbâzî yazarların ekser çoğunluğuna göre fırkanın fikirlerinin netleşmesini sağlayan ve İbâzî fikirleri ötekilerden ayırıştırıcı kişi Ebû Şa'sa lakablı Câbir b. Zeyd'dir.¹⁹⁸ İbâzî kaynaklara bakıldığında Abdullah b. İbâz nispet edilen tek bir fikhî hüküm yoktur. Abdullah b. İbâz mektuplarıyla bilinen bir kişidir. İbâziyye, Havârîc gibi adlandırmalara şiddetle muhalefet ederken İbâzî adlandırmasından rahatsız olmaz. Çünkü İbâzî şeklinde bir adlandırma gayri kıyasî olmakla beraber içinde ayıp olmayan bir adlandırmadır.¹⁹⁹ İbâzî müelliflere göre aşağıda ifade edeceğimiz gerekçelerden dolayı Abdullah b. İbâz ismi

¹⁹⁴ Buharî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl, (256/870), *Sahih*, İstanbul, 1401/1981, "Menâkıb", 25; Malatî, *et-Tenbih*, 182.

¹⁹⁵ Bilhâc, *eş-Şeyh Ali Yahya Muammer*, 233.

¹⁹⁶ Krş., Câbirî, *el-Ba'd el-Hadarî li'l-Akîdetü'l İbâzî*, 31- 89; T. Lewicki, "İbâziyye" *İA* (MEB), 1997, V, 2, 687.

¹⁹⁷ Kaşâr, *el-Lum'atu'l- Maziyyetü fi Tarihi'l-İbâziyye*, 7.

¹⁹⁸ Nâsır, *Menhec*, 87; A'veşt, *Ezvâu'l-İslâmiyye*, 53; Râşidî, *Nazârât*, 7-8.

¹⁹⁹ Râşidî, *Ebû Ubeyde*, 147, 148.

ön plâna çıkarılmıştır. Daha önce değindiğimiz gibi İbn Manzûr'a göre; İbâz " kişi ismi olarak Abdullah b. İbâz 'a işaret eder. Böyle oluncaca İbâziyye fırkası, Abdullah b. İbâz ve tâbilerinin oluşturduğu Hâricî bir fırkadır.²⁰⁰ İbn Hazm (456/1063), Abdullah b. İbâz 'ın meçhul bir şahsiyet olduğunu, İbâzîler'ce tanınmadığını ve İbâzîler'in ondan beri durduğunu söyler ki²⁰¹ bu söz tabiatı gereği tenakuzlar ihtiva etmektir. Neden meçhul bir şahsiyetten beri dursunlar? Ya da bilinmeyen bir kimseden nasıl uzak durulur? Yine onunla alakalı olarak Şehristânî, "Abdullah b. İbâz, Mervân b. Muhammed zamanında huruç etmiştir ve o dönemde ölmüştür" der.²⁰² Şehristânî tarafından verilen bu bilgi de doğru görünmemektedir. Zira o, Abdülmelik b. Mervân (86/705) zamanında vefat etmiştir.²⁰³

İbâzîler yeri geldikçe fırka kurucusunun kendilerince çok önemli olmadığını zira İbâzîler fırkalarının *ehl-i taklit değil ehl-i takyit* (taklid ehli değil delil ehli bir fırka) olduklarını söylerler.²⁰⁴ İbâzî müelliflerin çoğuna göre fırka kurucusu, Ebû Şa'şa Câbir b. Zeyd, arka plânda kalırken Abdullah b. İbâz fırkanın propagandasından sorumluydu.²⁰⁵ Câbir'in görüşlerini her ortamda açık bir şekilde anlatan ve müdafaa eden Abdullah b. İbâz olduğundan, Basra ve Emsar'ın (ordugâh) dışındaki yerlerde fırka, İbâzî olarak isimlendirildi. Câbir'in fırka içindeki yeri gizlenirken öne çıkan ve fırkanın görüşlerini dillendiren yeri geldikçe münakaşalara giren Abdullah b. İbâz olduğundan fikirlerin ona ait olduğu sanıldı.²⁰⁶ Abdullah b. İbâz fırka içinde uzun süreli olarak yer almamıştır. Ne zaman öldüğü bile tam olarak belli değildir. Fakat bu kısa süreli dönemde stratejik bir görev üstlenmiştir; Abdullah b. İbâz, Nâfi b. Ezrâk'ın *hurûc*

²⁰⁰ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, II, 379.

²⁰¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 191.

²⁰² Şehristânî, *el-Milel*, 133.

²⁰³ Muammer, *el-İbâziyye fî Mevkibi't-Tarih*, 151.

²⁰⁴ el-Hârisî, *Min Mümeyyizâti'l-İbâziyye*, Mukaddime, 4-5. (Fıkhın aslı Kitâbu'l-Bârî sonra Sünnet sonra icmadır. Müslümanlar üzerine vacip olan âlimleri taklit etmek değil kitap ve sünnete ittiba etmektir.)

²⁰⁵ A'veşt, *Ezvâu'l-İslâmiyye*, 54.

²⁰⁶ en-Nâmî, *al-İbadhiyah*, 15.

fikrine karşı çıkararak²⁰⁷ firkanın Ezârika ile bütünleşmesine engel olmuştur. Bu durum onların kendi ifadeleri ile İbâziyye'nin Hâricîleşmesi'nin önünü kapamıştır.²⁰⁸

Bununla beraber, önceden ifade ettiğimiz gibi Emevî devlet adamlarının, firkanın gücünü azaltmak için Câbir b. Zeyd yerine Abdullah b. İbâz 'ın ismini ön plâna çıkarmaları firka isminin İbâzî olarak adlandırılmasında etkili olmuştur.

İbâzîler'e göre fırkalarının İbâziyye ismiyle meşhur olmasının bazı sebepleri vardır:

Abdullah b. İbâz 'ın Ateşli Propagandacı Kişiliği: Abdullah b. İbâz, firkanın propagandasını yapmaktan ve fikirlerini başka kişilere ve başka yerlere duyurmaktan sorumlu olan kişiydi.²⁰⁹ Abdullah b. İbâz 'ın firkanın propagandası konusundaki öncü ve faal konumu bu firkanın İbâziyye olarak bilinmesine sebep olmuştur.²¹⁰ Bir firkanın teessüsünde ciddi bir dinî birikime sahip olmak gerekli görülürse, Abdullah b. İbâz 'ın bu iş için yeterli olmadığı daha ilk baştan söylenebilir. Abdullah b. İbâz 'ın hadis, tefsir ve fıkhıta meşhur tabiun âlimleri gibi imamlığı yoktur. Onun şöhreti daha ziyade Abdülmelik b. Mervân (86/705) zamanında firkanın ateşli bir savunucusu olmasından,²¹¹ Ümeyye halifelerine şiddetle karşı çıkmasından ve Nâfi b. Ezrâk'a karşı çıkararak onunla aynı fikirleri paylaşmamasından kaynaklanmaktadır.²¹²

İlk İbâzî fikirlerin ortaya çıkışı ve İbâziyye'nin bir firka olarak teşekkülünde giderilemeyen bilgi eksiklikleri sebebiyle, Câbir b. Zeyd ile Abdullah b. İbâz arasındaki görev paylaşımının nasıl gerçekleştiği yeterince vuzuha kavuşturulamamıştır.²¹³ Onun imametinin firka mensuplarının bilinçli bir kararının sonucu mu yoksa tesadüflerin

²⁰⁷ el-Berrâdî, Ebu'l-Kasım, *el-Cevâhîrü'l-Müntekâ*, cd kopya, trz, 112.

²⁰⁸ Eттаfeyyîş, *el-Fark*, 11, 13.

²⁰⁹ A'veşt, *Dırâsât*, 15.

²¹⁰ Nâsır, *Menhec*, 108- 109; el-Hinâî, Sultan b. Said, *el-İmam Muhammed b. Mahbûb er-Rahîlî*, Maskat, 2006, 29.

²¹¹ Eттаfeyyîş, *el-Fark*, Önsöz Ahmed b. Suud es-Siyâbî, 10; A. Şeybe, *age.*, 112.

²¹² Akl, Nâsır b. Abdülkerim, *el-Havâric Evvelü'l-Fırak fî Tarihi'l-İslâm*, Riyât, 1416, 68. Akl, Kadîm ve sonraki İbâzîler'in Abdullah b. İbâz'ın imamlığında icma ettiklerini söyler ki, bu genel İbâzî yazarların düşünceleri dikkate alındığında asla doğru bir tespit değildir. Muammer, *el- İbâziyye*, 30; Barunî, *Muhtasar*, 19; Harisî, *Ukûdu'l-Fiddiyye*, 121.

²¹³ er-Râşidî, *Nazârât*, 7.

oluşturduğu bir durum mu olduğu belli değildir. İbâzî müellifler bu durumun bilinçli bir tercih olduğunu söyleseler de bu konu hakkında bir uzlaşma sağlandığı söylenemez.

Emevîler'in Bilinçli ve Sistemik Saptırma Politikaları: Çağdaş İbâzî yazarlardan Muhammed Ali Debûz'a göre, İbâzîler 'e bu ismi bizzat Emevî halifeleri vermişlerdir.²¹⁴ Fırkaların ya da benzeri oluşumların insanlar arasında yer edinmesinde o fırkanın başındaki lider ve o liderin karizmatik kişiliği çok önemlidir. Abdullah b. İbâz döneminin Emevî devlet adamlarına karşı açıktan muhalefet yapıyordu ve Emevî idarecilerin Raşit Halifelerin güvenli yolundan saptıklarını ısrarlı bir şekilde söylüyordu.²¹⁵ Emevî idareciler, onun muhalefetini hoş karşılamamakla beraber sert tedbirler de almıyorlardı. Bunun nedenini İbâzî bilginler şöyle açıklar; Debûz'a ve birçok İbâzî yazarın da iddiasına göre; fırkanın gerçek kurucusu ve fikir babası Abdullah b. İbâz değil Ebû Şa'sa lakablı Câbir b. Zeyd idi. Câbir hadis, tefsir, fıkıh alanlardaki ilmi ve takvası ile insanların güvenine mazhar olmuş bir şahsiyetti. Câbir'in ön plâna çıkması demek muhalif hareketin Câbir'in karizmatik kimliğinin katkısı ile daha da güçlenmesi demektir. Böylesi bir durum devleti dinî, siyasî ve askeri açıdan daha fazla meşgul edecekti. Dönemin idarecileri çok bilinçli bir şekilde Câbir isminin ön plâna çıkmaması için muhalif hareketi Abdullah b. İbâz 'ın kimliği ile bütünleştirme yolunu denediler²¹⁶ ve bunda da başarılı oldular.²¹⁷

Mururu Zamanın İbâzîler'e Galebesi: Ehl-i Da've, Ehl-i İstikame ve Cemâat-i Müslimîn adlarını benimseyen fırka mensupları her ne kadar İbâzî şeklindeki adlandırmaya karşı çıkmışlarsa²¹⁸ da fırkanın İbâzî şeklinde anılmasına engel olamamışlardır.²¹⁹ Daha önce zikredildiği gibi Abdullah b. İbâz 'ın öne çıkan mücadeleci kişiliği sebebiyle fırka Abdullah b. İbâz 'ın kişiliği ile bütünleşmiştir. Dönemin Emevî devlet adamlarının bilinçli saptırma politikaları da olayın bu şekilde sonuçlanmasına sebep olmuştur. Fırka müellifleri üçüncü asrın son çeyreğine gelinceye

²¹⁴ es-Siyâbî, *İzâle*, 49; Ali Yahya, *el-İbâziyye fî Mevkifi't-Tarih*, 6.

²¹⁵ Eттаfeyyiş, *el-Fark*, 16 -17.

²¹⁶ Râşidî, *Ebû Ubeyde*, 147.

²¹⁷ en-Nâmî, *al-İbadhiyah*, 15.

²¹⁸ Câbirî, *el-Ba'du'l-Hadârî li'l-Akîdeti'l-İbâziyye*, 56.

²¹⁹ Halîfât, *et-Tanzîmât*, 15.

kadar İbâzî ismini kullanmamakta ısrar etmişlerdir. Fakat onlar da mururu zamanın etkisi ile İbâzî ismini istemeyerek de olsa sonunda kullanmak zorunda kalmışlardır.²²⁰ İbâzî müellifler kitaplarında fırkanın gerçek isminin Ehlü'd-Da've ve'l-İstikâme, Cemâatü'l- Müslimîn ve Ehlü'l- Hak ve'l- İstikame olduğunu ısrarlı bir şekilde belirtmelerinin de pratikte hiçbir faydası olmamıştır.

Câbir b. Zeyd'i Koruma Gayretleri: İbâzîler dönemin acımasız idarecilerinin şerrinden Câbir'i korumak için mümkün olabildiğince onun fırka ile olan ilişkisini gizli tutmuşlardır. Bu durum, Abdullah b. İbâz isminin ön plâna çıkmasının ve Muhakkime'nin gerçekleştirdiği önemli hadiseler içinde Câbir'in yer almayışına makul mazeret bulma çabası da olabilir. Bu iddia daha ziyade Câbir'in fırka ile ilişkisini hatta imametini Ebû Bilâl'in ölümünden öncesine götüren müelliflerin ortaya attığı bir yaklaşımdır.²²¹ Şayet bu doğru değilse Câbir'in fırka ile ilişkisi daha sonraki bir tarihe tekabül ediyor demektir. Bazı İbâzî yazarlara göre, Temîm kabilesi Basra'da önemli bir güce sahipti. Abdullah b. İbâz, Temîm kabilesinden olması hasebiyle kabilesinin desteğini almıştı. Abdullah b. İbâz bu güce dayanarak korkusuzca fırkanın görüşlerini yayarken Câbir b. Zeyd ismi gizli tutulmuştur. Bu durum Abdullah b. İbâz 'ın fırkanın gerçek kurucusu gibi algılanması sonucunu doğurmuştur.²²²

C- Ehl-i Da've

İbâzîler'in kendilerini isimlendirdikleri kavramlardan birisi de Ehl-i Da've'dir²²³ Hicri üçüncü asrın son çeyreğine kadar İbâzîler bu isimde ısrarcı davrandıklarını ifade ederler.²²⁴ İbâzî müellifler eserlerinde kendilerini Ehl-i Da've olarak zikrettiler. Ancak onların istekleri dışında İbâzî ismi, Câbir b. Zeyd'in ölümünden sonra insanlar tarafından yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanınca, Ehl-i Da've kullanımı tesirini yitirdi.²²⁵

²²⁰ Abdulhalîm, *el-İbâziyye*, 12.

²²¹ Şemmâhî, *Siyer*, I, 65.

²²² Abdulhalîm, *el-İbâziyye*, 14 -17; Nâsır, *Menhec*, 81.

²²³ Bkz, en- Namî, *al-İbadhiyah*, 15- 19.

²²⁴ Ca'birî, *Nefehât*, V, 21; Eттаfeyyîş, *el-Fark*, 5- 8.

²²⁵ el-Hinâî, Sultân b. Saîd, *el-İmam Muhammed b. Mahbûb er-Rahîlî*, Maskat, 2006, 29.

²²⁵ el-Hinâî, Sultân b. Saîd, *el-İmâm Muhammed b. Mahbûb er-Rahîlî*, 29; Eттаfeyyîş, *el-Fark*, 5.

Aslında Ehl-i Da've ismi arka plânda, Muhakkime içerisinde yer alan İbâzîler'i aşırı görüşlere sahip, sert tabiatlı Ezârika'dan ayıran farklı tebliğ felsefesini içinde barındırmaktadır.²²⁶ Şöyle ki, Ezârika muhaliflere karşı çıkma hususunda şiddete dayalı metotları benimserken, İbâzîler davet ve ikna yoluyla görüşlerini muhaliflerine benimsetme yolunu seçmişlerdir.²²⁷ Ezârika, Ehvâz'a çekildikten sonra Havârîc'in iman nazariyesi olarak algılanan; ameli imandan bir cüz sayan, kendi dışındakileri müşrik gören görüşlerini ilan etti. Geride kalan mutedil Muhakkime Nâfi'nin görüşlerine şiddetle karşı çıktı. Mutedil Muhakkime'den Hâvarîc tabiatlı Sufriyye'nin de ayrılması ile mutedil Muhakkime Ebû Bilâl'in çevresinde varlığını sürdürdü. Bu kimseler Basra'da kendileri gibi düşünenlerin devam ettiği bir mescit dahi inşa ettiler.²²⁸ Câbir b. Zeyd (93/711–712) ile Ebû Bilâl arasındaki ilişki net olarak ortaya konulmasa da Ebû Bilâl'in Câbir'in ilminin etkisi altında kaldığı İbâzîlerce iddia edilen bir husustur. Bu dönemde Câbir gizli bir şekilde insanları kendi düşüncesine davet etti. Ebû Bilâl'in Ezârika'ya karşı sergilediği tavır Câbir ile gizliden yürütülen bilinçli bir davet hareketine dönüştü. Câbir tarafından sistematize edilen fırkanın görüşlerini daha sonra Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (145/762)²²⁹ tarafından kurulan Hameletü'l-ilm teşkilatı davet yoluyla anlatmaya devam etti.

²²⁶ Savafî, Salih b. Ahmed, *el-İmam Câbir b. Zeyd ve Âsaruhu fi'd-Da've*, 141, Maskat, 1989.

²²⁷ İvaz, *Neş'etü'l-Hareketi'l-İbâziyye*, 84 -95.

²²⁸ Geniş bilgi için bkz. Nâsır, *Menhec*, 81-95.

²²⁹ Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme et-Temimî (145/762): Asıl adı Müslim'dir. Babasının adı Ebû Kerime'dir. Temim kabilesine mensup olan Ebû Ubeyde'nin lakabı el-Kaffâf'tır. (58/665)'de Basra'da doğup yine (145/762) Basra'da vefat etmiştir. Eğitimine yaklaşık hicrî 55' li yıllarda Basra'da başlamıştır. Daha sonra Basra'da öğrendiği şeyleri başkalarına öğretmeye başlamıştır. Ebû Ubeyde ilmî bakımdan Ehl-i Da've ve'l-İstikâme'nin ilk imamı Câbir b. Zeyd'in (93/711) vefatından sonraki ikinci imamı mesabesindedir. Tabiundan olup, birçok sahabeden ders alma imkânına kavuşmuştur.

a- Şeyhleri:

- 1- Abdullah b. Abbas (68 / 687)
- 2- el-Berâe b. Âzib (72 /691)
- 3- Abdullah b. Zübeyr (73 /692)
- 4- Ebû Said el – Hudrî (74 / 693)
- 5- Câbir b. Semure (74 /693)
- 6- Râfi' b. Hadîc (74 /693)

Daha sonraki süreçte de İbâzîler yöneticilerle kavga etme yolunu değil daha ziyade davet metodunu benimsediler. Özellikle Câbir b. Zeyd (93/711–712) Uman’a sürgün edilinceye kadar valilerle olumlu ilişkiler kurmaya gayret gösterdi. Uman da

-
- 7- Abdullah b. Ömer (74 /693)
 - 8- es-Sâib b. Yezîd (92 / 710)
 - 9- Enes b. Malik (93 / 711)
 - 10- Sahnâr b. Abbâs el-Abdî (100 /718)
 - 11- Ca’fer b. Es- Simak el-Abdî (Tabiun) (102 / 720)
 - 12- Ebû Şa’şa Câbir b. Zeyd (Tabiun) (93 / 711)

b- Talebeleri: (Dercînî *Tabâkât*’ında aşağıda ismi geçen şahısları ayrıntıya girmeden hicrî 100 ile 150 arasında gösterir. Dercînî, *Tabâkât*, II, 238-269)

1- Irak:

- a- Ebû Gassan b. Muhallid b. el-Umred el-Gassanî el-İrakî (H. II/VII. asır)
- b- Abdulmelik b. Tavîl (Meclis-i Âmm’ın ilk mesulü) (H. II/VII. asır)
- c- Ebû Said Abdullah b. Abdulaziz (Ebu Ganim el Horasânî kendisinden çok haber nakletmiştir.) (H. II/VII. asır)

2- Hicaz :

- a- Muhammed b. Seleme el-Medenî, (H. II/VII. asır)
- b- Ebû Sufyan Mahbûb b. Er-Rahil b. Hubeyre el-Kureyşî el Mekkî, (H. II/VII. asır)
- c- Ebû’l-Hur Ali b. El-Huseyn, (H. II/VII. asır)

3-Uman:

- a- Rebi’ b. Habîb (175/791)
- b- Belc b. Ukbe el-Ferahidî (Hicri 100-150 arasında)
- c- Ebû’l Hamza el-Muhtar b. Avf el-Ezdi, (H. II/VII. asır)
- d- Cülendî b. Mesud (143/750)
- e- Şebib b. Atiye, (H. II/VII. asır)
- f- el-Fadl b. Cündüb, (H. II/VII. asır)

4- Yemen:

- a- Seleme b. Said el Hudrî, (H. II/VII. asır)
- b- Abdullah b. Yahya el- Kindî, (H. II/VII. asır)

5- Horasan:

- a- Hilal b. Atiye el-Horasânî, (H. II/VII. asır)
- b- Ebû Abdullah Haşim b. Abdullah el-Horasânî, (H. II/VII. asır)
- c- Ebû İsa el-Horasânî, (H. II/VII. asır)

6- Mısır:

- a- Muhammed b. Abbad el-Mısırî, (H. II/VII. asır)
- b- İsa b. Alkame el-Mısırî, (H. II/VII. asır)

yaşayan günümüz İbâzîler'i farklı mezheplerle uyum içerisinde olduklarını ifade ederler. Özellikle Sünnîlerle işin başından beri uyum ve itidal üzere aralarında nefret olmaksızın yaşadıklarını, İslâm'ın gereklerini yerine getirmek ve İslâm'ın şairini muhafaza etmek hususunda birlikte hareket ettiklerini söylerler.²³⁰ Üstelik bu mutedil tavırlarının sadece bugünle alakalı olmadığını dinî ve siyasî anlamda aşırı hareketlerle tarih boyunca hep mücadele içinde olduklarını ifade etmekten de geri durmazlar. H. üçüncü asırda Bahreyn'i ve güney Irak'ı kısa bir süre de olsa işgal eden zenci hareketine karşı ciddi bir mücadele veren Umanlılar'ın onların etkisini tümüyle yok etmeyi başarması buna örnek verilebilir. Yine hicri IV. asırda Karamita'nın galebesine kısa bir süre içinde son vererek onları Uman'ın beldelerinden sürmüşlerdir.²³¹ Ama onlar bu konuda gerçek sınavlarını Ezârîka'ya karşı verdiklerini ifade ederler.²³²

D- Cemâat-ı Müslimîn

Bu isim de, İbâzîler tarafından benimsenen, ancak yukarıda izah edilen sebeplerden dolayı İbâzî isminin gölgesinde kalan bir adlandırmadır. İbâzîler kendi aralarında bu ismi kullanırlar²³³ ve bu isme vurgu yaparlar.²³⁴ Diğer isimlerde olduğu gibi, bu adlandırma da zımında onların iman anlayışını içinde barındırmaktadır. Bilindiği gibi onlar insanları, Müslümanlar, Müşrikler ve kâfirler şeklinde üçlü bir tasnife tabi tutarlar. Kendileri dışında kalanlar ya müşriktirler ya da kâfirlerdir. Ehli kiblede kendilerine muhalif olanları da nimet küfrü içinde görmeleri sonucu Müslüman cemâat olarak sadece kendileri kalmaktadır. İbâzîler nimet küfrü denildiğinde bunu şirk küfrü şeklinde değil nifak anlamında kullanmaktadırlar.²³⁵ Bu adlandırma da esasında bu anlayışı ifade etmektedir. Nimet küfrüne fisk anlamı yüklemeselerdi dışlayıcı bir zihniyetin ifadesi olarak değerlendirilebilirdi. Cemâat-ı Müslimîn adı tarihî süreç açısından İbâzî adlandırmasından daha önce ve önceliklidir. İki ismin aynı dönemde ortaya çıktığı ve bunlardan birisinin tercih edildiği

²³⁰ Kaşif, *Uman fi Fecri'l-İslâm*, 41.

²³¹ Kaşif, *age.*, 41.

²³² Eттаfeyyîş, *el-Fark*, 20.

²³³ Câbirî, *el-Ba'du-Hadârî*, 39 – 49.

²³⁴ Fığlalı, "İbâziyye" *DİA*, XXIX, 256.

²³⁵ Hınâî, Sultân b. Saîd, *el-İmâm Muhammed b. Mahbûb er-Rahîlî*, 227-229.

anlaşılmalıdır. Zira Abdullah b. İbâz 'dan müştak olarak İbâzî olarak adlandırılmadan önce kendilerini bu isimle anmaktaydılar.

E- Ehl-i İstikame

İbâzîler'in severek kullandıkları adlandırmalardan bir diğeri Ehl-i İstikame'dir.²³⁶ Gittikleri yolun doğruluğunu ifade etmenin yanında, İbâzîler kendilerini, Hz. Peygamber'le başlayan daha sonra Hz. Ebû Bekir (13/634), Hz. Ömer (23/644) ile devam eden doğru ve sağlam yolun Rasibî'den (38/658) başlayarak takipçisi olarak görürler.²³⁷ Ehl-i İstikame şeklinde bir adlandırma arka plânda İbâziyye ile İslâm dinini özdeş gören bir fırka anlayışına vurgu yapar. İbâzî yazar Sâlimî bu anlayışı şöyle izah eder: "İbâziyye, Kur'an'da ve Peygamberin sünnetinde varid olan İslâm'ın kendisidir. Hz. Peygamber'in Arabı ve Acemi kendisine çağırdığı müstakim yoldur."²³⁸ Bunu anlamak o kadar da zor değildir. Hz. Osman'ın (35/656) şehadetiyle birlikte ümmet arasındaki birlik parçalanmış bu parçalanmışlık önce Cemel (36/656), akabinde Siffin savaşıyla (37/656–657) iyice pekişerek günümüze kadar gelmiştir. O gün itibarıyla Osman ve Ali yanlıları iktidarı ele geçirmek için at başı yarışan Kureyş'in iki koluydu. Diğer yanda onlara karşı şiddet yolunu benimsemekle kalmayıp, İslâm'ın helallerini haram, haramlarını da helal yapan Ezârika vardı. Geriye Câbir b. Zeyd'in (93/711–712) İbn Abbas'tan edindiği öğretilerden oluşan doğru yol vardı. İbâziyye tam da bu yolun üzerindeydi. Bu sebeple de kendisini Ehl-i İstikame olarak görüyordu.

F- Vehbiyye

İbâziyye'nin Vehbiyye olarak adlandırılmasıyla ilgili farklı görüşler vardır. Kuzey Afrikalı İbâzîler ile Umanlı İbâzîler bu konuda ihtilaf etmişlerdir.²³⁹ İbn Sagîr bu isimlendirmenin Rüstemî Devletinin ikinci imamı Abdulvehhâb'tan aldığını ileri sürer.²⁴⁰ Kuzey Afrikalı Muasır İbâzî yazarlardan Barunî ise Vehbiyye isminin Abdullah b. Vehb er-Rasibî sebebiyle verildiğini söyler. Buna göre Siffin savaşında Hz.

²³⁶ Siyâbî, *İzâle*, 49; Ettafeyyîş, *el-Fark*, 11; Fığlalı, "İbâziyye", *DİA*, XXIX, 256.

²³⁷ Barunî, *Muhtasâr Tarihi'l-İbâziyye*, 18,19.

²³⁸ Kâşif, *Uman fi Fecri'l-İslâm*, 38-40.

²³⁹ Râşidî, *Ebû Ubeyde*, 148.

²⁴⁰ el-Kayravânî, er-Rakîk, *Tarih*, (thk., el-Ka'bi), 173.

Ali (40/661) ve Muaviye (60/679) Tahkîm²⁴¹ kararı alınca Muhakkime onları terk ederek Harura'ya çekildi.²⁴² Daha sonra Abdullah b. Vehb'in evinde başlarına bir lider seçmek için toplandı yaptılar.²⁴³ Liderlik vazifesi önce Zeyd b. Huseyn et-Ta'î, Hurkûs b. Zuheyr, Hamza b. Sinan ve Şureyh b. Evfa el-Absî'ye tevdi edildi. Fakat hiç birisi kabul etmedi. Görev Abdullah b. Vehb er-Rasibî'ye (38/658) teklif edilince “ Vallahi dünyaya rağbetimden dolayı almam, ölümden kaçmak için de bırakmam.” diyerek kabul etmiştir.²⁴⁴ İbâzî müellif Kalhatî de, genel anlamda İbâzîler için Abdullah b. Vehb er-Rasibî'ye (38/658) istinaden bu ismi kullanır.²⁴⁵ İbâzî âlim Eттаfeyyiş (1386/1966), bu adlandırma Abdullah b. Vehhab'a istinat etmiş olsaydı Arab dili kurallarına göre Vehbiyye şeklinde değil Vehhâbiyyetün şeklinde söylenmesi gerekirdi demektir.²⁴⁶ Vehbiyye İbâzîler'in genel olarak kullandıkları bir isim olmaktan ziyade, Rasibî ile olan ilişkileri sebebiyle yapılan bir nitelemedir. Bilindiği gibi Nehrevân savaşından sonra ılımlı Muhakkime'nin Basra'da öncülüğünü yapan isimlerden birisi Abdullah b. Vehb er-Rasibî'dir. Rasibî bu hareketin başlangıçta benimsediği aşırılıklardan uzaklaşması yönünde çok büyük bir çaba sarf etmiştir. Muhaliflere karşı kılıç kaldırmayı ve isti'razı yasaklamıştır.²⁴⁷ Muhtemelen onun bu etkisi sebebiyle Basra Muhakkime'sine Vehbiyye de denmiştir.

G- Havâric

Havâric ile İbâziyye kavramı arasında kül cüz ilişkisi kurulduğundan İbâziler aynı zamanda Havâric olarak da anılırlar. Havâric, *hâricî* kelimesinin çoğuludur. Fiil olarak sözlük anlamı çıkmak, çıkarmak, ortaya çıkmak, borcunu ödemek ve isyan etmek anlamlarına gelir. Terim anlamı hususunda siyasî ve itikadi fikirleriyle beraber tarihî teşekkülünü de kuşatıcı bir tarif üzerinde ittifak sağlanabilmiş değildir. İbâzilik ile ilgili bir çalışmada Havâric kavramının bir sorun olması kaçınılmazdır. Çünkü bu kavramı

²⁴¹ Barunî, *Muhtasar Tarihu'l-İbâziyye*, 21.

²⁴² Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 389; İbn Esîr, *Kamil*, III, 326; Makdisî, *Hutat* 59-60.

²⁴³ El-Berrâdî, *el-Cevâhîr*, 129.

²⁴⁴ Taberî, *Tarih*, V, 689.

²⁴⁵ Kalhatî, *el-Keşf ve'l-Beyan*, 196b- 197e; Fığlalı, “Hâricîler” *DİB*, XVI, 169.

²⁴⁶ Eттаfeyyiş, *Şerhu'l-Akide*, 115; el-Bârunî, *es-Silmü'l- Amme*, 12.

²⁴⁷ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 22.

İbâzî olmayan araştırmacılar ısrarlı bir şekilde İbâzîler ile ilişkilendirmeye çalışırken İbâzîler de adeta vebalı addettikleri bu kavramdan uzak durmaya çalışırlar.²⁴⁸ İbâzîler kendilerini ifade etmek için bu kavramı gönüllü olarak asla kullanmazlar. Bundan öte her fırsatta Havâric'den ve Havâric adlandırmasından beri olduklarını söylerler.²⁴⁹ İbâzîler Havâric kavramına dinî bir anlam yükleyerek onları “Murûk” hadisinde ifade edilen kimseler olarak ifade ederler.

Havâric hakkında yapılan ıstılahî tanımlara baktığımızda üç değişik tanım kendisini gösterir:

1- Tarihî tanım: Dinî ve siyasî fikirlerini dikkate almadan “Sıffin savaşında Hz. Ali'ye isyan (*Hurûc*) edenler” şeklinde yapılan tariflerdir.²⁵⁰ Tarihi tanımda öne çıkarılan husus Havâric'in teşekkül ettiği tarihtir.

2- Genellemeci tanım: Tahkîm sebebiyle Hz. Ali'ye *hurûc* eden Muhakkime-i Ūlâ'ya nispetle, fikirlerini sorgulamaksızın merkezi hükümete karşı çıkan her hareketi Havâric olarak tarif eden tanımdır.²⁵¹ Şehristânî tarafından yapılan bu tanım Hâricîlik olayını tarihten kopuk ve dinî- siyasî fikirlerinden mücerred olarak ele aldığından dolayı her düzeyde tenkide açıktır.

3- Dinî tanım: Bu tarif iki şekilde kullanılmıştır:

a- Tahkimi kabul ettiği için Hz. Ali'den ayrılan Muhakkime, rakipleri ile yaptıkları münazaralarda ısrarlı bir şekilde Kur'an ve sünneti referans alırlar. Muhakkime'nin dinî metinleri kullanmada göstermiş olduğu azim ve gayreti dikkate alanların yaptığı dini tariftir.²⁵²

b- İbâzîler'in Ezârîka'yı tanımlamak için yaptıkları tariftir.²⁵³ İbâzîler'e göre Havâric, tabiûn ve tebe-i tabiûn zamanında ortaya çıkmıştır. Bu taifenin reisleri İbn Ezrâk, Necde b. Amir el-Harûrî el-Hanefî (69/688) ve Abdullah b. Saffâr'dır. Bu kimselere Havâric denmesinin sebebi onlar, Allah'ın ayetlerini yanlış yorumladılar. Büyük günah işleyeni

²⁴⁸ Siyâbî, *İzâletü'l-Va'sâi*, (thk. Kâşif, Seyide İsmail) , 49;

²⁴⁹ Eттаfeyyiş, *el-Fark*, 16

²⁵⁰ Şerif, el-Emin, *Mu'cemu'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1986, 122.

²⁵¹ Şehristânî, *el-Milel*, 131-132.

²⁵² Wellhausen, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*, 102-130.

²⁵³ Eттаfeyyiş, *el-Fark*, 11.

müşrik ilan ettiler. Böyle yapmakla Hak' dan ayrıldılar. Eттаfeyyiş onların bu hali *Müsned* sahibi Rebi' b. Habîb'e ulaştığında şöyle dediğini ifade eder: “Sözleri fiile tecavüz ettiği müddetçe onları (doğruya çağırın), eğer sözlerinde ısrar ederlerse (işî sözde bırakmayıp şiddete baş vururlarsa) hatalarını kendileri yüklenmiş olurlar ve sözleri fiile tecavüz etmeleri sebebiyle onlar hakkında Allah'ın hükmüyle hüküm veririz” der.²⁵⁴

Hâricîlik kavramı ile ilgili olarak İbâzîler ile diğerleri arasında yaşanan ihtilafın bazı sebepleri vardır:

1- Tarafların birbirini dikkate almaması: Bir fırkayı en doğru tanımının yollarından birisi yöntem olarak o fırkanın kendi kaynaklarına yönelmektir. İbâzî olmayan araştırmacılar eski tarihlerde kaynak yetersizliğini bir mazeret olarak ileri sürebilirler. İbâzî kaynakların yeterince neşrinin yapılmadığı dönemlerde bu çerçevede yapılan yorumlar anlaşılabilir. Fakat bu gün itibarıyla adlandırma konusunda İbâzî fikirleri ortaya koyacak çok sayıda İbâzî kaynak mevcut olmasına rağmen maalesef bu kaynaklar dikkate alınmadan eserler yazılmaya devam edilmektedir. Bu durum kadim kaynaklara sonsuz bir güvenin ifadesi olsa bile bu tarz çalışmaların doğru sonuçlar elde etmede sağlıklı bir yöntem olmadığı kanaatindeyiz.

2- Geçmiş dönemlerde yaşanan politik sebeplerin fırka yazıcılığını etkilemesi: Bu konuda Ümeyye'nin bilinçli saptırma politikalarının etkili olduğu İbâzîler tarafından söylenmektedir.²⁵⁵

3- Kaynak yetersizliği: İbâzî olmayan araştırmacıların birçoğu temel kaynaklara ulaşamadıkları için İbâzîler tarafından kurgulanan teşekkül tarihinden maalesef habersizdirler. Fırkalar (ya da dinî- itikadî farklılıklar) tarihî genellemeci bir anlatımla ortaya konduğunda farklı olanı tespit etmek güçleşir. İbâzîlikle ilgili çalışmalarda onun ana kütle olan Muhakkime içerisindeki yeri, tarihî gelişimi ve farklılaşması kendi kaynaklarından araştırılmadıkça İbâziyye'ye has özgün bir tarifi ortaya koyabilmek güç görünmektedir.

İbâzîler Havâric kavramını Murûk hadisinden²⁵⁶ yola çıkarak dinî menşeli bir hareket olarak değerlendirirler ve bununla Ezârika'yı kast ederler. İbâzîler'e göre

²⁵⁴ Eттаfeyyiş, age., 11, 12.

²⁵⁵ Eттаfeyyiş, *el-Fark*, 11, 12.

Havâric İbn Ezrâk'ın Ehvaz'a çekilerek başlattığı bir harekettir. Kitaplarda Havâric'e atfedilen görüşlerden özellikle dinî olanları, bu ayrışmadan sonra İbn Ezrâk tarafından ileri sürülmüştür.

Makâlât kitaplarında farklı Havâric tanımları yapılmakla birlikte Havâric'in dinî, siyasî ve sosyal durumunu ihtiva edecek şekilde kuşatıcı bir tanım henüz yapılmış değildir. Çağdaş Mezhepler Tarihi araştırmacılarından Fığlalı'nın tanımını esas alarak ıstılahî anlamda Hâricîlik şu şekilde tarif edilebilir. "Otoriter ve adil bir idare arayışı ile merkezi otoriteyi temsil eden Kureyş'in hâkimiyetini sarsıp, kendi ictimâî ve etnik yapılarının gerektirdiği mizaç istikametinde fazla derine girmeden Kur'an'a dayalı bir hayat anlayışını benimseyen,²⁵⁷ siyasî alanda, hilâfetin Kureyşliliğine karşı çıkararak²⁵⁸ zâlim imama başkaldırmanın vücutuna,²⁵⁹ itikadi alanda ise amelin imandan bir cüz olduğuna ve mürtekeb-i Kebîre'nin müşrik olarak ebedî azapta kalacağına inanan,²⁶⁰ kendi toplumlarının alt sosyal ve ekonomik tabakalarından gelen²⁶¹ badiyenin (şehirli olmayan, çölde yaşayan) sert mizaçlı kimselerinin temsil ettiği bir harekettir.²⁶²

II- İbâzîler'e Göre İbâziyye'nin Teşekkülü

A- İbâziyye'nin Teşekkülü Hakkındaki Görüşler

Gerçek şu ki, bu bölüm başlığı bir İbâzî tarafından yazılmış olsaydı böyle bir başlığı yazması asla düşünülemezdi; çünkü İbâzî bakış açısına göre İbâziyye'nin Havâric içerisinde teşekkülü sonra olgunlaşması daha sonrada Uman'a geçişi şeklinde bir süreç yaşanmamıştır.²⁶³

İbâziyye fırkasının teşekkülü hem Sünnî hem de İbâzî yazarlar arasında bir spekülasyon alanıdır.²⁶⁴ Meseleyi bu kadar tartışmalı hale getiren sebeplere bakıldığında

²⁵⁶ Buharî, *Mürteddîn*, 16, "Edeb" 95, "Menakıb" 25; Müslim, "Zekat", 142.

²⁵⁷ Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *AÜİFD.*, XXII, Ankara, 1978, 245.

²⁵⁸ Fığlalı, agm, 245.

²⁵⁹ Bağdâdî, *el-Fark*, 73; Amr Neccar, *el-Havâric*, III. Baskı, Darü'l -Meârif, trz. 116; Fığlalı, "Hâricîliğin Doğuşu", 249; Çağatay, Neşet; Çubukçu, İ. Agah, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1985, 36.

²⁶⁰ Ebû Zehra, Muhammed, *İslâm Mezhepler Tarihi*, I, 70.

²⁶¹ Dabaşî, Hamid, *İslâm'da Otorite*, İstanbul, 1995, 191-196.

²⁶² Emin, Ahmed, *Fecrül-İslâm*, Kahire, 1982, 256.

²⁶³ Râşidî, *Ebû Ubeyde*, 146, 148.

²⁶⁴ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, (thk, Josef Van Ess), Beyrut, 1971, II, 325-326.

öncelikli sorunun İbâzî olmayan müelliflerin İbâzîler tarafından yazılan kaynakları yeterince dikkate almadıkları görülür. Bir fırkayla ilgili objektif doğruların gün yüzüne çıkmasında o fırkanın kendi kaynaklarının değerlendirilmesi oldukça önemlidir. İbâzîliği anlama çabası içerisinde yapılan bu usul hatası beraberinde başka yanlışlara da kapı aralamıştır. Bunları maddeleyecek olursak:

a-İbâzîler'i daha baştan Havâricî'ten kabul ederek İbâziyye'nin teşekkül tarihinin tespitinde İbâzî tezlerden farklı bir konumlandırma yoluna gidilmiştir.

b-İbâzîlik, Havâricî üzerinden anlatılarak İbâzîler'e ait dinî ve siyasi görüşlerin tespitinde hatalar yapılmıştır. İbâzî kaynaklar bu hatalara yapılan itirazlarla doludur.

c-Sağlıklı bir İbâzî tanımı yapılamamıştır. Gerek konuya ilgi duyan müsteşrikler gerekse diğer İbâzî olmayan müellifler zihinsel bir temellük gayreti içerisinde İbâzîler'i anlamak yerine onları kendilerine göre önce biçimleme / tarif etme sonra da yargılama yoluna gitmişlerdir. Hâlbuki İbâzîler'in bu konudaki kanaati çok farklı ama son derece açıktır. Onlara göre Havâricî, Sıffin savaşında değil Muhakkime-i Ülâ'nın parçalanması sonucu (64/683-684)'lü yıllarda teşekkül eden -kendileri gibi düşünmeyenleri tekfir eden- dinî bir fırkadır. Muhakkime Havâricî'ten değildir. Bunun dışındaki açıklamalar günümüz İbâzî görüşü yansıtmaktan uzaktır.

Bizim buradaki amacımız taraflardan birisini haklı ötekini haksız çıkarmak değil tasvirî bir metot içerisinde tarafların fikirlerini objektif bir şekilde yansıtmaktır. İbâzî tezleri yeterince dikkate almadan İbâziyye'nin teşekkülünü açıklayan geleneksel anlayışları örnekleyecek olursak, bu konuda İbâzî olmayan kadim kaynaklarla Muahhar kaynakların aynı çizgide açıklamalar getirdikleri görülecektir.

Uzmanlık alanı Mezhepler Tarihi olmayan popüler bir yazar olan Taha Akyol "*Hâricîlik ve Şia*" adlı çalışmasında geleneksel anlayış çerçevesinde Muhakkime-i Ülâ'yı Havâricî'ten sayarak tüm görüşlerini bu kurgu üzerine oturtur; "...**Hâricîler**'in bugün İbâziyye adlı en mutedil kolları neden sadece Berberiler ve Arap bedevîleri arasında vardır."²⁶⁵ "...Fanatik **Hâricîler** Abdullah b. Zübeyr'in de kafir olduğunu anlarlar."²⁶⁶ "...Hz. Ali'yi **kâfir** sayarak ona hurûc eden **Hâricîler** ise Hz. Ali'den ayrıldılar."²⁶⁷ Akyol, İbâzî tezlerin

²⁶⁵ Akyol, Taha, *Hâricîlik ve Şia*, İstanbul, 1988, 122.

²⁶⁶ Akyol, age., 99.

²⁶⁷ Akyol, age., 53.

aksine İbâzîler'i sadece Arap bedevîleri ve Berberiler arasında yaşama imkânı bulan Hâricî bir fırka olarak ele alır ve tezini onların hakikati kavrayamayan bedevîlikleri üzerine kurmaya çalışır.

Çağdaş ilahiyatçı ve akademisyenlerden Sarıçam ve Aycan tarafından yazılan “*Emevîler*” adlı kitap benzer yaklaşımlarla doludur: “*Sıffin Savaşının akabinde ortaya çıkan Hâricîler daha sonra Hz. Ali'ye karşı mücadele başlatmışlardı.*”²⁶⁸

İzutsu'nun “*İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*” adlı kitabında da benzer bir yaklaşımı görmek mümkündür: “*el- Muhakkime diye anılan ilk Hâricîler...*”²⁶⁹; “*İlk Hâricîler Olan Muhakkimler'e değinildi. Bunlar, Muaviye ile yaptığı amansız mücadelede Hz. Ali, arabulucuları kabul ettiği zaman O'ndan ayrıldılar.*”²⁷⁰

Fığlalı, “*İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*” adlı kitabında İbâziyye'nin teşekkülünü anlatırken; İbâziyye'yi daha baştan Havârîc'den kabul eder ve Havârîc'in doğuşunu Tahkîm'le ilişkilendirerek şu ifadeleri kullanır: “*(Hz. Ali) Nehrevân'a çekilen Hâricîler'e bir mektup yazdı. Besmele'den sonra... 'Emiru'l-mü'minîn Ali b. Ebû Talib'den Zeyd b. Huseyn, Abdullah b. Vehb er-Rasibî ve yanındaki bulunanlara!...'*”²⁷¹ “*... Hâricîler'in bu mektuba verdikleri cevap ana çizgileriyle 'Sen Yüce olan Allah için değil kendi nefsin için gazaba geldin..'*”²⁷² “*Oysa Hâricî kaynaklar da durum hayli farklıdır ve aynen şu ifadelerle anlatılır: 'Besmele... İmamı'l-müslimîn Abdullah b. Vehb er-Rasibî, Zeyd b. Huseyn ve yanındaki Müslümanlar'dan kendi kendisini azl eden Ali b. Ebû Talib'e ...'*”²⁷³ Fığlalı'nın Hâricî yazar olarak nitelediği müellif (Kalhâtî) bir İbâzî'dir. Yine devam eden paragraflar daha baştan İbâziyye'yi Havârîc olarak ele alan ama İbâzî bakış açısını yansıtmayan ifadelerle doludur: “*Nehrevân Hâricîleri'nin karşısına geçen Hz. Ali ...*”²⁷⁴ “*...şiddetli bir çarpışmadan sonra Hâricîler'in tamamına yakın büyük bir çoğunluğunu katlettiler. (9 safer*

²⁶⁸ Aycan, İrfan, Sarıçam, İbrahim; *Emevîler*, Ankara, 1993, 13.

²⁶⁹ İzutsu, Toshihiko, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, (trc. Selahaddin Ayaz), İstanbul, 1984, 16.

²⁷⁰ İzutsu, *age.*, 23.

²⁷¹ Fığlalı, *İbâziye'nin Doğuşu*, 65.

²⁷² Fığlalı, *age.*, 66.

²⁷³ Fığlalı, *age.*, 66.

²⁷⁴ Fığlalı, *age.*, 67.

38 / 17 Temmuz 658) ”²⁷⁵“ *Gerek Nehrevân öncesi gerek Nuhayle sonucu kaçıp kurtulan Hâricîler ve Hâricîler’in müstakbel üyeleri için bir intikam arzusu doğurdu.* ”²⁷⁶

Bu tarz düşünen araştırmacılar İbâzî tezleri dikkate almaksızın, Havârîc’in doğuşunu Sıffin savaşına bağlamak sureti ile Havârîc üzerinden İbâzîliği anlama çabası içerisinde olmuşlardır. Onlara göre Hâricîlik, hilâfet konusunda Kur’an’ın hükmü orta yerde apaçık bir şekilde dururken insanların hakemliğine başvuran²⁷⁷ Hz. Ali’ye karşı ayaklanan, yeterince sosyalleşmemiş bedevî toplulukların oluşturdukları bir fırkadır.²⁷⁸

Yukarıda zikri geçen araştırmacıların tezleri tümüyle doğru olabilir. Ancak bizim burada vurgulamak istediğimiz öncelikli konu bu görüşlerden herhangi birisinin doğru ya da yanlış oluşu değil günümüz İbâzîler’inin kendi teşekküllerini farklı bir formülasyon içinde açıkladıklarını göstermektir.

İbâziyye’nin teşekkülünü bir tartışma alanı haline getiren önemli amillerden birisi de, İbâziyye fırkasının, kendi teşekkülünü anlatan erken dönem özgün İbâzî kaynakların ilim âlemine yeterince duyurulamamasıdır. İbâziyye fırkası İbâzî olmayan çevrelerde daha çok İbâzî olmayan yazarlar tarafından ve kendi bakış açılarından anlatılmıştır.²⁷⁹

Sünnî yazarların İbâziyye’yi Ehl-i Sünnet’e en yakın Hâricî fırka olarak görmeleri²⁸⁰ son tahlilde İbâzîler’i zındıklıkla suçlanmaktan ya da “İbâziyye cehennemin köpekleridir,” gibi uydurma hadis gereğince onları cehennemin kelbi olmaktan kurtaramamıştır. İtikadî açıdan bu itilmişliğin yanı sıra fırkanın Havârîc üzerinden genellemeler içinde anlatılması onların teşekkül tarihini kısmen muğlak bir yapı içerisinde bırakmıştır.

Dağınık da olsa az sayıdaki İbâzî kaynakta yer alan teşekkül ile ilgili bilgileri ve genellemeci bir anlatımın hâkim olduğu İbâzî olmayan kaynaklardaki değerlendirmeleri belli bir tasnif içinde ele almaya çalıştık.

²⁷⁵ Fığlalı, *age.*, 68.

²⁷⁶ Fığlalı, *age.*, 68.

²⁷⁷ Goldziher, *Akide*, 190.

²⁷⁸ Abdulhamîd, *Dırâsât*, 67; Akyol, *Hâricîlik ve Şia*, 122.

²⁷⁹ Bkz. Eş’arî, *Makâlât*, 167-183.

²⁸⁰ Şehristânî, *Milel*, 131- 139.

1– İbâzîliği İslâm ile Özdeş Gören İbâzî Görüşler:

Fırkalar, İslâm'ın farklı yorumu olan düşüncelerin zaman içerisinde kurum(sal)laşmasıyla ortaya çıkmıştır.²⁸¹ Bir fırkayı İslâm'ın farklı yorumu olarak ele almak, fırkalar arasındaki ilişkiyi olumlu bir noktaya çekme ve bunu düşünsel zenginlik olarak görmek anlamında olumlu bir yaklaşım olabilir. Buna karşılık her fırkanın kendisini İslâm'ın kendisi gibi görerek İslâm ile özdeşleşmeye gitmesi²⁸² fırkaların bir din gibi algılanması tehlikesinin yanında fırkalar arasında olması düşünülen barışı da yok edecektir. Fırkaların dinle özdeşleştirilmesi yanlış²⁸³ olmakla beraber tüm fırkaların kendilerini bu yanlıştan kurtarabildiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Mesela Ezârika (İbâzî söylemle Havârîc) öylesine katı prensipler benimsemiştir ki, fırkanın prensiplerini benimsemeyenler bir yana onlar gibi düşünenlerden kendilerine katılmayanlar (karizmatik cemâat anlayışı) bile müşrik sayılarak ölümlerle cezalandırılmıştır. İslâm mezhepleri tarihinin en kanlı sayfaları maalesef fırkalarını dinle özdeş gören Ezârika benzeri fırkalar tarafından yazılmıştır. İnsan doğasına ve İslâm'ın evrensel prensiplerine aykırı bir şekilde yürütülen bu hareketin tabiatı Hz. Peygamber'in dilinden *Mârîka* hadisi²⁸⁴ ile formüle edilmiştir.

İslâm ile İbâziyye fırkasını özdeş gören anlayış, fırkanın belirgin bir hususiyeti olarak ön plâna çıkarılmasa da İbâzî zihinlerin şuuraltında böyle bir düşüncenin yattığı, yaptıkları değerlendirmelerden anlaşılmaktadır.

İbâziyye fırkasını İslâm ile özdeş görenlerin anlayışına göre, İbâziyye fırkası Uman'a adından önce gelmiştir. Bu değerlendirme İbâzî müellif Muammer tarafından aktarılan bir anekdotta şu şekilde ifade edilir: 1975 yılında içerisinde İbâzîler'in saygı duyduğu Şeyh Allâme Yusuf el-Atvafî'nin bulunduğu bir topluluğa, Muammer, İbâziyye Mezhebi'nin Cezayir'e girişini anlatmaktadır. Muammer, İbâziyye fırkasının Cezayir'e, Câbir b. Zeyd'in talebelerinden Seleme b. Sa'd'ın da içerisinde bulunduğu Hameletü'l-İlim (İlim Taşıyıcıları)

²⁸¹ Onat, Hasan, "Din Anlayışımızın Bazı kaynakları Üzerine Bazı Düşünceler" , Türk Yurdu, XIII, 75, (1993), 48.

²⁸² Hizmetli, Sabri, "İtikadî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İctimaî Hadiselerin Tesiri Üzerine Bir Deneme" , *AÜİFD*, XXVI, (1983), 653.

²⁸³ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde Hadis Taraftarları ve İman Anlayışları*, Ankara, 1997, 1.

²⁸⁴ Buharî, VIII, 52; Müslim, I, 740–744; İbn Hanbel, *Müsned*, I, 563; İbn Mace, I, 61

vasıtasıyla geldiğini anlatır. Muammer'in sözlerinin bitmesini sabırla bekleyen İbâzî şeyh, sözün bitiminden sonra, Muammer'e şiddetle muhalefet ederek şunları söyler:

— *Senin bu söylediklerin asla doğru olamaz. Çünkü senin anlatımına göre İbâziyye başka bir şeydir, İslâm ise daha başka bir şeydir. Bizim inancımıza göre İbâziyye İslâm'ın kendisidir.*²⁸⁵

Muammer, dinle fırkayı özdeş gören bu görüşleri dinledikten sonra, ne o mecliste ne de bu olayı anlattığı kitabında bu görüşlere muhalif bir açıklama getirmiştir. Aksine bu düşünceye doğruluk payı vererek “İbâzî olarak anılan bu kimseler İslâm'ı bu isim altında muhafaza etmişlerdir.” demek suretiyle Şeyh'in “fırkayı dinle özdeş gören fikrini” destekleme yoluna gitmiştir. İbâzî yazar, bu kadar çok fırkanın bulunmasını ise kötü niyetli müelliflere ve dönemin siyasî şartlarına bağlayarak, fırkalar arasındaki taassubun ve eski düşmanlıkların olmaması gerektiğini söyler.²⁸⁶

Muahhar İbâzî yazarlardan Saltanat-ı Uman Devleti'nin Baş Müftüsü (Müftiy-i Âmm) Semahat-ı Şeyh Halilî, İbâzîler'in mezhep taassubuna karşı olduklarını ifade eden bir eser yazmıştır.²⁸⁷ Ancak fırkayı dinle özdeş gören bir anlayışla mezhep taassubuna karşı olma düşüncesinin izahı problemlili bir konu olarak durmaya devam etmektedir.

Benzer düşüncelerin İbâziyye ile ilgili önemli eserleri kaleme alan başka İbâzî yazarlar tarafından da dile getirilmesi yukarıda geçen anektodun istisnâî bir yorum olmadığı açık bir göstergesidir. İbâzî yazar Seyyide İsmail Kâşif de benzer bir düşünceyi hiçbir yoruma fırsat vermeyecek açıklıkta, İbâziyye'nin tarifinden yola çıkarak şu şekilde yapar:

— *İbâziyye Kur'an'da ve Hz. Peygamberin sünnetinde varid olan İslâm'ın kendisidir. O, Hz. Peygamber'in Arabı ve Acemi kendisine çağırdığı müstakim yoldur.*²⁸⁸

İbâziyye üzerine yoğun araştırma yapan müelliflerden bir diğeri de *Tuhfe* adlı eserinde İbâziyye fırkasını İslâm dinî ile özdeş gören İbâzî yorumun vardığı son noktayı göstermektedir:

²⁸⁵ Muammer, *el-İbâziyye fi'l-Cezair*, 14

²⁸⁶ Muammer, *age.*, 14.

²⁸⁷ Halilî, *et-Taassubu'l- Mezhebî*, Uman, 2003.

²⁸⁸ Kâşif, *Uman fi Fecri'l-İslâm*, 38-40.

“İbâzîler’in bir hizb ya da mezhep oluşturmak gibi bir gayeleri olmamıştır. Zira onların mezhebi İslâm dinidir” der.²⁸⁹

Yine yakın dönemde Dâru’l Kur’ân Şeyhleri tarafından kaleme alınan “ *el-Garsü’s-Sevâb fi Kulûbi’l-İhsân* ” adlı eserin birinci cüzünün sonunda “İbâziyye Mezhebinin Tarifi” adlı başlık altında şu ifadeler yer alır: *İbâziyye mezhebi Nebî (as) ın mezhebidir, onu Cebrail Aziz olan Allah ’ın levh-i mahfuzundan indirmiştir.*²⁹⁰

Müktezay-ı kavil yapmaksızın bu sözlerden anlaşılan mana, günümüz İbâzîler’inin bir kısmının, mezheplerini İslâm ile özdeş gören bir anlayışa sahip olduğudur. Fırkalarını dinle özdeş gören İbâzî anlayışa göre, İbâziyye’nin teşekkülü İslâm’ın zuhuru ile başlamıştır.

2- İbâzîliği Ashap Dönemine Taşıyan Görüşler ve İbâzî Bakış

AÇISI:

Başta Şîî fırkalar olmak üzere fırkalar genellikle kendilerini Hz. Peygamber dönemi ile irtibatlandırmaya özel bir gayret gösterirler. Fakat farklı yorumların kurumlaşması şeklinde ele alınan mezheplerin bir anda teşekkül etmesi imkânsızdır. Farklı yorumların firkalaşmak için ihtiyaç duyduğu zaman aralığı hakkında Ebû Zehrâ şunları söyler: “ *Şu da bir gerçek ki hilâfet çevresindeki ihtilaf işin başında “mezhepler” olarak ortaya çıkmadı. Çünkü “mezhep” araştırmacı bir grubun ortaya koyduğu ilmi metotlardan kaynaklanır. Mezhep sahipleri kendi düşünceleri için ayırıcı ve açıklayıcı bir takım usuller ortaya koyarlar. Sonra bu metotlardan her birini ilke olarak benimseyen bir gurup ya da ekol ortaya çıkar. Bu görüşleri savunanlar yeterince tanındığı vakit mezhep oluşmuş demektir.*”²⁹¹

İbâzî yazar Dercîni’nin *Tabâkât*’ına bakıldığında, Hz. Peygamber (as) dönemini yaşamış ve daha sonra Muhakkime ve İbâzî hareket içerisinde önemli rol üstlenmiş şahıslara yer verildiği görülür. İbâzîler tarafından önemsenen bir tabakât kitabında bu şahısların ilk sıradan yer alması, İbâziyye’nin de içerisinde bulunduğu Muhakkime’nin bir zihniyet olduğunu²⁹² ve zihniyet olarak Hz. Peygamber döneminde var olduğunu ifade eden Sünnî

²⁸⁹ Sâlimî, *Tuhfe*, I, 60.

²⁹⁰ Meşayihu Daru’l-Kur’an, *el-Garsü’s-Sevâb fi Kulûbi’l-İhsân*, es-Sîb, 2001, 15.

²⁹¹ Ebû Zehrâ, *İslâm’da Siyasî, İtikadî Ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, 31.

²⁹² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 363. Uman’da yaşayan İbâzîler’in sosyal ve dinî hayatlarını tanıma adına yaptığım kısa süreli Uman seyahatinde Umanlılar’ın Hurkus’a büyük değer verdiklerine şahit oldum. Başkent Maskat’ın

söyleme²⁹³ güç katmanın yanında ayrıca İbâzîler'in kendilerini sahabe tarafından benimsenen bir cemâatin içinde gördüklerinin bir göstergesidir.²⁹⁴ Hz. Peygamber'in hayatta bulunduğu dönem ile Muhakkime / İbâziyye arasında kurulan ilişki, ganimet dağıtımı esnasında Temîmli bir sahabe olan Hurkûs b. Züheyr²⁹⁵ ile Hz. Peygamber arasında vuku bulan bir olay üzerine Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadisle kurulmaktadır.²⁹⁶

Şehristânî konuyu şu şekilde ele alır: “Eğer bir kimse hak olduğu bilinen bir imama karşı isyan ettiği zaman Hâricî (isyancı) kabul edilirse Hz. Peygamber'e isyan eden evleviyetle Hâricî kabul edilmelidir.”²⁹⁷ Bu hadisler hakkında Sünnî kaynaklarda yer alan değerlendirmelerden haberdar olmamıza karşılık,²⁹⁸ İbâzîler'in bu hadisleri nasıl değerlendirdiği Sünnî çevrelerde bilinmemektedir veya yeterince dikkate alınmamıştır. Burada söylenenleri yeniden tekrar etme yerine İbâzîler'in bu hadisleri nasıl değerlendirdiğini merkeze alarak konuyu açıklamaya çalışacağız.

Hîll mevkiinde Hava limanı yolu üzerinde bir caminin adı Hurkus b. Züheyr'dir. Hurkus Camii'nin biraz ilerisinde ve ondan daha büyük ve Cuma namazlarının kılındığı bir camiye de Osman b. Affan Camii adını verdiklerine şahit oldum.

²⁹³ Talibî, *Arâu'l-Havâric*, 46.

²⁹⁴ Nitekim Nehrevan zaferinden sonra kızı Ümmü Gülsüm'ün evine uğrayan Hz. Ali, yaptıkları işin vehametini şu cümlelerle ifade eder: “Eğer Alah merhamet etmezse baban ateş ehli oldu”, Behlânî, Ahmed b. Muhammed, *el-Mukaddime fi Tarihi'l-Muhakkime*, Uman, 2001, 77; Yine İbâzî bilgin Şemmâhî, Hz. Ali'nin Nehrevân sonrası üzüntüsünü şu şekilde aktarır; Hz. Ali'nin mevlası Kanber'den İbn Abbas (68/687) rivayet etmiştir: “Ben ve Ali Nehrevan savaşından sonra karşılaştık. Ali ağlıyordu. Kanber ona niçin ağladığını sorunca şöyle cevap verdi: -Yazıklar olsun burada bu ümmetin seçkinlerini ve kurralarını yok ettik.” Şemmâhî, *es-Siyer*, I, 51.

²⁹⁵ Hurkûs İbâzîlerce cenetlenen müjdelenen sahabe olarak kabul edilir. Dercînî, *Tabakât*, II, 52-54; Geniş bilgi için bkz. Öz, Mustafa, “Hurkûs b. Zuheyr” *DİA.*, İstanbul, 1998, XVIII, 390, 391.

²⁹⁶ Buharî, VIII, 52; Müslim, I, 740-744; İbn Hanbel, *Müsned*, I, 563; İbn Mace, *Sünen*, I, 61.

²⁹⁷ Şehristânî, *İslam Mezhepleri*, (Çev. M. Öz), 33-34.

²⁹⁸ Zu'l-Huvaysıra'nın Hz. Peygambere” Adil ol” şeklindeki beyanı açık bir isyandır. Eğer bir kimse hak üzere olan bir imama isyan ettiğinde Hâricî kabul edilirse Hz. Peygambere isyan eden evleviyetle Hâricî'dir. Bu iyilik ve kötülük konusunda aklı hâkim kılmak, nass karşısında arzu ile hükmetmek, emre karşı aklı kıyasla inatçılık etmek değil midir? Bu vaziyette Hz. Peygamber “Bu kişinin cinsinden öyle bir kavim türeyecek ki, onlar okun yaydan çıkıp uzaklaştığı gibi dinden çıkacaklar... İlh” dedi. Şehristânî, *İslam Mezhepleri* (Çev. Mustafa Öz), İstanbul, 2005, 33- 34.

Aslında mezheplerin başlangıç tarihleri İslâm tarihinde yaşanan polemiklerden ve sosyal problemlerden etkilenmiştir.²⁹⁹ Özellikle Hz. Ali (40/661), Hz. Osman ve benzerleriyle ilgili sözlerin birçoğu tarihe duyulan akademik merakın sonucu değil, çoğunlukla çağın getirdiği bir ihtiyaç sebebiyle söylenmiş olabilir.³⁰⁰ Bu sebeple sosyal problemlerin yoğunlaştığı ilgili dönemlerin polemikleriyle ilgili sözlerin dikkatlice ele alınması gerekir.

Muhakkime veya istikbale dair Hz. Peygamber tarafından söylenen sözleri üç başlık altında toplamak mümkündür.

1- Hz. Peygamber'in psiko-sosyal tahlillerini ihtiva eden sözleri,

2- Hâricîler'le savaşmayı, onları öldürmeyi teşvik eden sözleri,³⁰¹

3- Devlete karşı isyan eden Muhakkime'ye / Hâricîler'e fiili desteği yasaklayan ve halifeye itaatı emreden sözleri. Başka bir ifade ile otorite tanımayan Hâricîler'in daha fazla yandaş bulmasına mani olmayı hedefleyen sözleri.³⁰²

Müslim'de geçen bir hadis şöyledir: Hz. Câbir anlatıyor; Huneyn dönüşü Rasûlullah'ın yanına bir adam geldi. Bu sırada Bilâl'in eteğinde gümüş (para) vardı. Allah Rasûlu (sav) bundan avuç avuç alıp insanlara dağıtıyordu. Gelen adam:

“Ya Rasulallah adil ol” dedi.

Hz. Peygamber:

“Yazıklar olsun sana! Ben adil olmazsam kim adil olabilir? Eğer adil olmazsam zarara ve hüsrana düşerim”

Orada bulunan Hz. Ömer:

“Ey Allah'ın Rasûlü izin ver de şu münafığın boynunu uçurayım” dedi.

Hz. Peygamber ona şöyle karşılık verdi:

“ Vazgeç ondan. İleride bir kavim zuhur edecek, ablak yüzlü, basık burunlu ve çekik gözleri çukuruna girmiş. Kur'an okuduklarında kendi okuyuşunuzu küçük görürsünüz.

²⁹⁹ Watt, “Mutezilesav'nin Siyasî Tavırları”, 85.

³⁰⁰ Fazlurrahman, *İslâmic Methodologyin History*, 34; Watt, *age.*, 186.

³⁰¹ Buhârî, Ebû Abdullah b. Muhammed Ebi'l-Hasan İsmail b. İbrahim b. el-Mugire, *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul, 1981, IV, 179, VI, 115, VIII, 52; İbn Hanbel, *Müsned*, I, 81, 113.

³⁰² Ebû Davud, “Melâhim”,17; İbn Mâce, “Fiten”, 10.

Ancak okudukları Kur'an gırtlaklarından aşağıya inmez. Onlar okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkarlar.”³⁰³

İbâziyye'nin çekirdeği olarak kabul edilen Muhakkime, Harurî³⁰⁴ ya da Şurât düşüncesini bir zihniyet olarak ele alanlar,³⁰⁵ Hz. Peygamber'e “Adil ol! Ey Allah'ın Rasulü” diyen Zü'l-Huveysıra³⁰⁶ lakablı Temîmî Hurkûs b. Zuheyr es-Sa'dî'nin³⁰⁷ ilk Hâricî olduğunu ileri sürerek, Hâricîliği dolayısıyla onun bir alt kolu olarak ele alınan İbâziyye'yi Hz. Peygamber dönemine taşımışlardır. İbâzîler'e ait ıstılahlaşan dinî, siyasî görüşler dikkate alınmadan, *hadiseleri kısır bir mantıkla değerlendiren herkesi* Hâricî ya da İbâzî diye adlandırmak bu hareketin tarihî gerçekliğini belirsizleştirir.

Harurîler'e ait dinî ve siyasî görüşleri dikkate almadan olayları değerlendirirken kısır bir mantık kullanan ya da Şehristânî'nin tarifinden yola çıkarak halkın üzerinde ittifak ettiği imama baş kaldıran herkesi Hâricî veya Harurî olarak adlandıracak olursak; kişileri model alan ve içinde yaşadığı toplumun gelişmişliğini dikkatten uzak tutmak suretiyle ictimâî hayatı Hz. Peygamber dönemine göre yeniden biçimlemeye çalışan ve bu sebeple Hz. Osman'a (35/656) karşı şiddetli muhalefet yürüten Hz. Ebû Zer de Hâricî sayılmalıdır. Hz. Ebû Zer, Hurkûs'dan daha yoğun bir şekilde hak imamın taksimatını eleştirmiştir. “*Adil ol Ey Muhammed*” dememişse de “*Adil ol Ey Osman*” demiştir. Ne firak kitapları ne de siyasî tarih kitapları Hz. Ebû Zer için Hâricî iddiasında bulunmuştur. Aynı şekilde “hak imam” olan Hz. Ebû Bekir (13/634)'in halife olmasıyla baş gösteren irtidat olaylarına³⁰⁸ karışanlara mürted denmiş ama Hâricî denmemiştir.

³⁰³ Buharî, *age.*, VIII, 52; Müslim, I, 740–744; İbn Hanbel, *Müsned*, I, 563; İbn Mace, *Sünen*, I, 61.

³⁰⁴ Şehristani, *el-Milel*, I, 132.

³⁰⁵ el-Cenhânî, el-Habîb, *Dirâsât fi'-Tarihi'l-İktisadî ve'l-İcmâ'i li'l- Magribi'l-İslâmi*, Beyrut, 1986, 38.

³⁰⁶ İbâzîler Hurkus b. Zuheyr'i Hz. Peygamber'in cennetle müjdelemiş olduğu sahabeler arasında zikrederler. İvaz, *ed-Dirâsât*, 3-5.

³⁰⁷ Hadiste adı geçen şahsın kimliği konusunda farklı rivayetler vardır. Onun Abdullah b. Zü'l-Huvaysıra olabileceği gibi (Talibî, Ammâr, *Ârau'l- Havâric*, Cezair 1978, I, 36) el- Hurkus b. Zuheyr olduğuna dair (Askalânî, İbn Hacer Ahmed b. Ali, *Fethu'l-Barî bi Şerhi Sahîhi Buharî*, (thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz, Muhammed Fuad Abdulbakî, Muhibbuddîn el Hatib', Beyrut, 1390, XII, 293), rivayetler vardır. Dercînî, *Tabâkât*, II, 202.

³⁰⁸ Barunî, *Muhtasar Tarihu'l-İbâziyye*, 18, 19.

Mârîka ya da Hurkûs hadisi olarak şöhret bulan bu hadis Dercînî (670/)'nin tabakâtında Hurkûs'un anlatıldığı bölümde yer alır. Ancak Hurkûs'u zemmeden Sünnî müelliflerin aksine İbâzî yazar Hurkûs b. Zuheyr'in faziletlerini anlatarak onunla ilgili olduğu söylenen Mârîka hadisini inkâr etmeksizin onun Hurkûs'la ve Muhakkime-i Ūlâ ile ilgili olamayacağını ifade eder.³⁰⁹

İbâzî şeyhlerin anlatıldığı Dercînî (670/1373)'nin *Tabakât'ının* ikinci cildinde Abdullah b. Vehb er-Rasibî'den (38/658) sonra Hurkûs'a yer verilir. “Hurkûs, ibadetlerine düşkün, ibadet ehli bir kimsedir. Doğru ve övülecek vasıflara sahiptir. Hz. Ömer zamanındaki ordunun komutanları arasında yer almıştır. Irak ile ilgili fetihler araştırıldığında Hurkûs karşımıza çıkar. Ömer zamanında Ehvaz'ı fethetmiştir.³¹⁰ Sabrından dolayı Hz. Ömer onu övmüştür.³¹¹ Sıffin savaşında Tahkîme karşı çıkan Hurkûs orada şehit düşmüştür.³¹² O şehit oluncaya kadar arkadaşlarıyla beraber olmuştur. Onunla ilgili olarak zayıf özellikler taşıyan hadisler rivayet edilmiştir. Dercînî bu hadislerin zayıflığına -en azından Muhakkime-i Ūlâ ile ilgili olamayacağına- işaret eden delillerin olduğunu söyleyerek aşağıdaki itirazlarını şu şekilde sıralar;

1- Şayet Hurkûs b. Zuheyr, Hz. Peygamber'e “Adil davranmıyorsun” demiş olsaydı, O'na iman etmez, İslâm'da sebat etmez ve kıblesine yönelip namaz kılmazdı.³¹³

2- Hurkûs, Hz. Peygamber'in güvenilirliğini yaralayacak sözlere dalmış olsaydı, Onu ihmal ederdi. Hâlbuki Hurkûs hayatının sonuna kadar Hz. Peygamber'in arkasından koşmuştur.

3- Eğer bu söz sahih olsaydı, Hurkûs dinden çıkmış birisi olsaydı ve Hz. Ömer de onu öldürmek isteseydi cihat işinde Hz. Ömer'e yardımcı olmazdı. Cihat dinî rükünlerin en büyüklerindedir. Hz. Ömer dinden çıkan birisini ordusuna komutan yapmazdı.

³⁰⁹ Dercînî, *Tabakât*, II, 201-204.

³¹⁰ Dercînî, *Tabakât*, II, 201; Savâfî, *el-İmam Câbir b. Zeyd*, 25.

³¹¹ Dercînî, *Tabakât*, II, 201. Dolayısıyla İbâzîler bazı Sünnî kaynaklarda geçen münafıklık iddiasını ve Tevbe suresinin 9. ayetinin onun için nazil olduğu fikrini kabul etmezler: ez-Zemahşeri, Ebû'l-Kasım Carullah Mahmut b. Ömer el-Harezmî, *el-Keşşaf 'an Hakâiki't-Tenzil ve 'Uyuni'l-Ekâvil fi Vucuhi't-Tevil*, Beyrut, trz, II, 158.

³¹² İbâzîler onun cennetle müjdelenen sahabeler arasında yer aldığını söylerler. Şemmâhî, *Siyer*, 54; Kalhâtî, *el-Keşf*, 86.

³¹³ Dercînî, *Tabakât*, II, 203

4- Bu söz sahih olsaydı ve sahabeler onu öldürmekle memur olduklarından, onu öldürerek üzerlerine farz olan bir görevi yerine getirmeleri gerekirdi.

5- Hz. Peygamber sözlerinde aşırılıktan (guly) münezzehtir. Ebû Cehil toplumun en şerlisi olmasına rağmen ona karşı bile bu tarz konuşmaktan berî (uzak) olmuştur.

6- Hurkûs b. Züheyr kalbinde yanan Kur'an ateşinin ışığı içinde ölmüştür.³¹⁴

Hurkûs ve Rasibî (38/658) gibi sahabeye kendi kitaplarında yer veren İbâzî müellifler bu kimselerin İbâzî hareket içerisindeki yerini inkâr etmemekle beraber Sünnî kaynaklarda yer alan küçültücü rivayetlere itiraz ederler.

Gerçek şu ki bu hadis üzerinde yoğunlaşıldığı takdirde İbâzî müellif Dercinî'nin tespitleri dışında izahı zor başka noktalar bulmak mümkündür. Bu durum böyle bir cemâatin Hz. Peygamber döneminde olmadığını açıkça göstermektedir.

7- Hadiste geçen "ileride bir kavim zuhur edecek" sözündeki kavimden maksat Havâric ise "İleride zuhur edecek" lafzı Hz. Peygamber döneminde fiilen böyle kimselerin olmadığına işarettir.

8- Ayrıca Ebû Davud'da zikri geçen bir hadis, "onlar büyük günah işledikleri gerekçesiyle Müslümanlar'ı öldürürler, fakat put ehlini bırakırlar. Eğer ben onlara yetişecek olsaydım, vallahi Ad kavmi'nin ölümüyle³¹⁵ onları öldürürdüm."³¹⁶ Bilindiği gibi Hz. Peygamber hayatında kimseyi *Ad Kavmi*'nin ölümüyle öldürmemiştir.

9- Yine ileride gelecek kavimden bahsedilirken "Onlar" diyerek gaib sigasının kullanılması bu kimselerin sahabe tarafından bilinmediğini gösterir.

10- İleride çıkacak kavimden bahsederken "Kur'an okuyacaklar ama okudukları gırtlaklarından aşağıya inmeyecek" gibi küçültücü bir ifadeyi kendi çağdaşı sahabeler için

³¹⁴ Dercinî, *Tabâkât*, II, 203-204.

³¹⁵ Kur'an'ın çeşitli surelerinde sözü geçen helak olmuş kavimlerden birisi de Ad Kavmi'dir. Ad Kavmi'ne gönderilen Hz. Hûd tüm peygamberler gibi kavmini Allah'a şirk koştuktan vaz geçirip Allah'a iman etmeye ve kendisinin söylediklerine itaat etmeye davet eder. Kavmi, Hz. Hûd'a düşmanlıkla cevap verir. Hûd Suresi'nde Hz. Hûd ve kavmi arasında geçenler teferruatlı bir şekilde anlatılmaktadır: Ad (halkın) a gelince; onlar da, uğultu yüklü, azgın bir kasırga ile helak edildiler. (Allah) Onu, yedi gece ve sekiz gün, aralık vermeksizin üzerlerine musallat etti. Öyle ki, o kavmin, orada sanki içi kof hurma kütükleriymiş gibi çarpılıp yere yıkıldığını görürsün. Şimdi onlardan hiç arta kalan (bir şey) görüyor musun? (Hakka Suresi, 6-8).

³¹⁶ Ebû Davud, "Sünnet", 31.

söylemesi nebevî nezaket ölçüleri içerisinde imkânsız görünmektedir. Hz. Peygamber “Hikmet ve güzel öğüt ile Rabbinin yoluna davet et”³¹⁷ prensibinden hareketle güzel öğüt ve tedricilik prensibini uygulamıştır.³¹⁸

11- Tüm bunların yanında fikir hadise irtibatı açısından olayları ele aldığımızda, Hurkûs b. Zuheyr’in o gün itibarıyla ıstılahlaşan Hâricî görüşleri benimsediğini gösteren bir işaret mevcut değildir. Bunu şu şekilde temellendirebiliriz:

a- Çünkü Havâric’e gerçek rengini veren siyasî görüş olan “*hilâfetin Kureyşliliğine karşı çıkma fikri*” mevcut değildi. Çünkü ümmet hilâfet değil Hz. Peygamber’in liderliği altında nübüvvet dönemini yaşamaktaydı.

b- Yine Hurkûs’un Havâric’e isnat edilen “*amel imandan bir parçadır*” itikadî görüşüyle temayüz ettiğini yada bu tarz düşünen bir topluluğun liderliğini yaptığına dair hiçbir delil yoktur.

12- Sunnî kaynakların Havâric, İbâzîler’in ise Ezârika olarak zikrettiği bu fırkanın Müslümanlar’ın birlik ve beraberliğine vermiş oldukları zararı kelimelerle ifade etmek mümkün değildir. Şayet Hz. Peygamber zamanında böyle bir fitne olsaydı Peygamber bu fitneye karşı mutlaka kalıcı tedbirler alırdı.

Ayrıca muahhar İbâzî yazarlar Hâricîlik’in siyasî değil dinî bir oluşum olduğunu ve asıl Havâric’in Ezârika olduğunu ispat sadedinde Mârika hadisine başvururlar. Buradan anlaşılan onların Mârika olarak bilinen hadise itiraz etmemekle birlikte hadiste zikri geçen şahsın Hurkûs b. Zuheyr olamayacağı görüşüne kâil olduklarıdır.

İbâzî olmayan kaynakların Murûk hadisini doğrudan Muhakkime-i Ülâ ile ilişkilendirmeleri yeterince tarafsız bir tavır sayılamaz. Çünkü ganimet dağıtım işine başka sahabeler de itiraz etmiştir. Ancak, Hz. Peygamber’in ganimet dağıtımına itiraz etmesi sebebiyle Hurkûs’un şahsında Muhakkime-i Ülâ ciddi şekilde ayıplânrken, bu konuda benzer bir tavır sergileyen Ensâr’ın durumu nedense bu tarz eleştirilerden azade tutulmuştur.

İbn-i Hişam şöyle dedi:

“Bana Ziyâd b. Abdullah İbn-i İshak, O, Asım b. Ömer b. Katade’den O, Mahmut b. Lebid’den, O, Ebû Said el-Hudri’den naklen şöyle haber verdi: Rasulüllah (sav) işte o bahşişlerden verdiği şeyleri ve Arab kabilelerine dağıttığında ve Ensâr’a bir şey

³¹⁷ Nahl, (16), 125.

³¹⁸ Dercînî, *Tabakât*, II, 201-204.

vermediğinde Ensâr'dan bir grup içlerinde bir burukluk hissettiler. Hatta onlardan adî sözler çoğaldı. Öyle ki onlardan bir sözcü şöyle dedi:

—Vallahi Resulullah (sav) kavmine kavuştu.

Böylece Sad b. Ubade onun yanına girdi ve şöyle dedi:

—Ya Resulallah, şüphesiz Ensar'dan bir grup sana karşı içlerinden bir burukluk hissetmeye başladılar ki, ele geçirdiğin bu ganimet hakkında yaptığını yaptın. Kavmin içerisinde taksim ettin ve Arap kabilelerine büyük bahşişler dağıttın. Halbuki Ensar'dan bu topluluk için bir şey verilmedi.

Resulullah buyurdu ki:

-Ey Sa'd sen ne diyorsun?

Sa'd dedi ki

—Ya Resulallah, ben başka değil ancak kavmimden bir kişiyim.

Hz. Peygamber buyurdu ki:

—O halde işte bu meydan da kavmini bana topla.

Bunun üzerine Sa'd çıktı ve kavmini topladı. Sonra muhacirlerden bir takım adamlar geldiler...³¹⁹ Görüldüğü üzere Hz. Peygamber tarafından yapılan taksimatın hikmetini kavrayamayan sadece Hurkûs değil Ensâr da Hz. Peygamber'in taksimatından memnuniyetsizliğini belirtmiştir. Hasan b. Sabit ganimetten mahrum kalan Ensâr'ın hüznünü ifade eden bir şiir bile yazmıştır.³²⁰

Sonuç olarak Sünnî kaynaklarda Hurkûs b. Zuheyr'den yola çıkılarak Muhakkime'yi bir zihniyet olarak sahabe dönemiyle ilişkilendiren görüşlere İbâzîler itibar etmezler. İbâziyye fırkasını İslâm ile özdeş gören İbâzîler açısından konu ele alındığında İbâzîlik İslâm'ın doğuşu ile doğan bir hareket olmakla beraber onların karşı çıktığı husus İbâziyye'nin Mârîka hadisinden yola çıkılarak menfi bir hadise üzerine bina edilmesidir.

³¹⁹ İbn-i Hişâm, *Sîret-i İbn-i Hişâm*, (çev. Hasan Ege) İstanbul, 1985, 193–194

³²⁰ İbn-i Hişâm, *age.*, 191, “ ... Biz ne za'fa düştük ne korkaklık ettik ne de bizden bir kayma haberi verdiler. Hâlbuki insanların hepsi kaymaktaydı.” Yani bu sadakatli duruşlarının karşılığı olarak ganimette akla ilk gelen Ensâr olmalıydı.”

3- İbâzîliği Hz. Osman Dönemi İle İlişkilendiren İbâzî Görüş

İbâziyye fırkasını Hz. Osman (36/656) dönemi ile ilişkilendiren araştırmacıların başında İbâzî yazar Kalhâtî gelir. Kalhâtî Hz. Osman'ın katli ve sonrasında gelişen olayları *el-Keşf ve'l-Beyan* adlı eserinde aşağıdaki gibi anlatır:

“Medineliler ve dışarıdan gelenler birleşerek, Osman'dan adil olmasını veyahut hilâfet vazifesini terk etmesini istediler. (Osman hilâfeti bırakmaktan) imtina edince onu öldürdüler. Osman'ın ölümünden sonra ümmet üç fırkaya ayrıldı:³²¹

- 1- Onu öldürenler,
- 2- Ondan ve katillerinden beri duranlar (Fırkatü'l-Vakıfe)
- 3- Onun kanını talep edenler.

Onu öldüren fırkanın içinde Ali b. Ebî Talib (40/661) ve ashâbı, Medine halkı, Muhacirûn ve Ensar vardı. Fırkayı Vâkıfa ise Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdullah b. Ömer (74/693), Muhammed b. Mesleme ve Üsame b. Zeyd'ten oluşuyordu.³²² Osman'ın kanını talep edenler arasında ise, Talha b. Ubeydullah (35/656), Zübeyr b. Avvam (36/656) ve Muaviye b. Ebî Süfyan (60/680) vardı. *Onu öldürenlerin oluşturduğu fırka* Ehl-i İstikame; *Fırka-i Vakıfa* Şükâk; *Osman'ın kanını talep edenler* Osmaniye olarak adlandırıldı. Ali'nin Tahkîmi kabul etmesi sonucu Ali yanlıları (Ehl-i İstikame) iki fırkaya bölündü. Onu terk edenlere Havârîc, onu destekleyenlere de Şîa adı verildi. Böylece Hıristiyanlar ve Yahudiler'de olduğu gibi Müslümanlar'da da dört fırka oluştu ki, İslâm fırkalarının aslı bu dört fırkadır.³²³ Ona göre İbâziyye fırkası Hz. Peygamberden sonra Hz. Ebû Bekir (13/634) ve Hz. Ömer'in takip etmiş olduğu doğru yolun, *Ehl-i İstikame* olarak devamıdır. Hz. Osman (36/656)'ın ilk altı yılından sonra Ehl-i İstikame'nin başı Hz Ali'dir. Hz. Ali (40/661)'nin Ehl-i İstikame'yi temsil görevi *Tahkîm* kararına kadar devam etmiştir. Ali'nin Tahkîmde ısrar etmesi sonucu Ehl-i İstikame'yi oluşturan fırkası, Şîa ve Havârîc olarak ikiye bölünmüştür. Şîa batıl olan Tahkîm kararında Ali ile beraber olduğundan Ehl-i İstikame

³²¹ Malatî, *et-Tenbih ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*, (thk.Zahid Kevserî), Kahire, 1991, 36; Naşî el-Ekber, *Mesâil*,16

³²² Krş., Savâfî, *Câbir b. Zeyd*, 71–81

³²³ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyan*, II, 325-326; Naşî ise Ali'nin ölümünün ardından Şîa, Osmaniye, Huleysiye, Havârîc, Mürcie olmak üzere başlangıçta yediye ayırır daha sonra Osmaniyye'nin Mürcie'ye Huleysiye'nin Haşviyye'ye katıldığını ileri sürerek sayıyı beşe düşürür. Bkz., *Mesâilü'l-İmame*, 20.

fırkası Havârîc adı altında devam etmiştir. Ali'den sonra da bu görevi Rasibî (38/658) yüklenmiştir. Kalhâtî, Rasibî (38/658) ile başlayan dönemi kitabının başka bir yerinde Vehbiyye olarak değerlendirir. “Onlar Abdullah b. Vehb er-Rasîbî'ye tabi olanlardır. Rasibî Ali'den sonra kendisine tabi olunan ilk imamdır.”³²⁴

Daha önce de bahsedildiği gibi İbâzîler'in kendilerini tavsif için *Ehl-i Da've* ve *Cemâat-i Müslimîn* gibi bazı isimleri vardır. İbâziyye'nin benimseyerek kullandığı bu isimlerden birisi de Ehl-i İstikame'dir. Kalhâtî'nin Hz. Osman (36/656)'ı şehit edenleri Ehl-i İstikame olarak adlandırması, Hz. Osman 'ın katlinin İbâziyye tarafından nasıl anlaşıldığını göstermesi bakımından oldukça ilginçtir. Hz. Osman'ın katline bir hayli sevinen Kalhâtî'nin Hz. Osman'ı öldürenleri Ehl-i İstikame olarak adlandırması bir tesadüf değil Ehl-i İstikame olarak da adlandırılan İbâziyye ile onlar arasında siyasî bir ilişki kurma çabasından kaynaklanmaktadır. Zaten devam eden satırlarında “O ikisi; ‘Vehbiyye ve İbâziyye’ bir fırkadır.”³²⁵ Böyle bir tespitin ne kadar sağlıklı olduğu bir yana “Hz. Ali, Muhâcir ve Ensâr olmak üzere Medineliler’i” Ehl-i İstikame içerisinde göstererek sonuçta tamamını üstü örtülü –zimmen- İbâziyye'ye dâhil etmesinin ve Hz. Osman'ın (36/656) katlinden hepsini sorumlu tutmasının tarihi gerçeklerle bağdaşır bir tarafı yoktur.

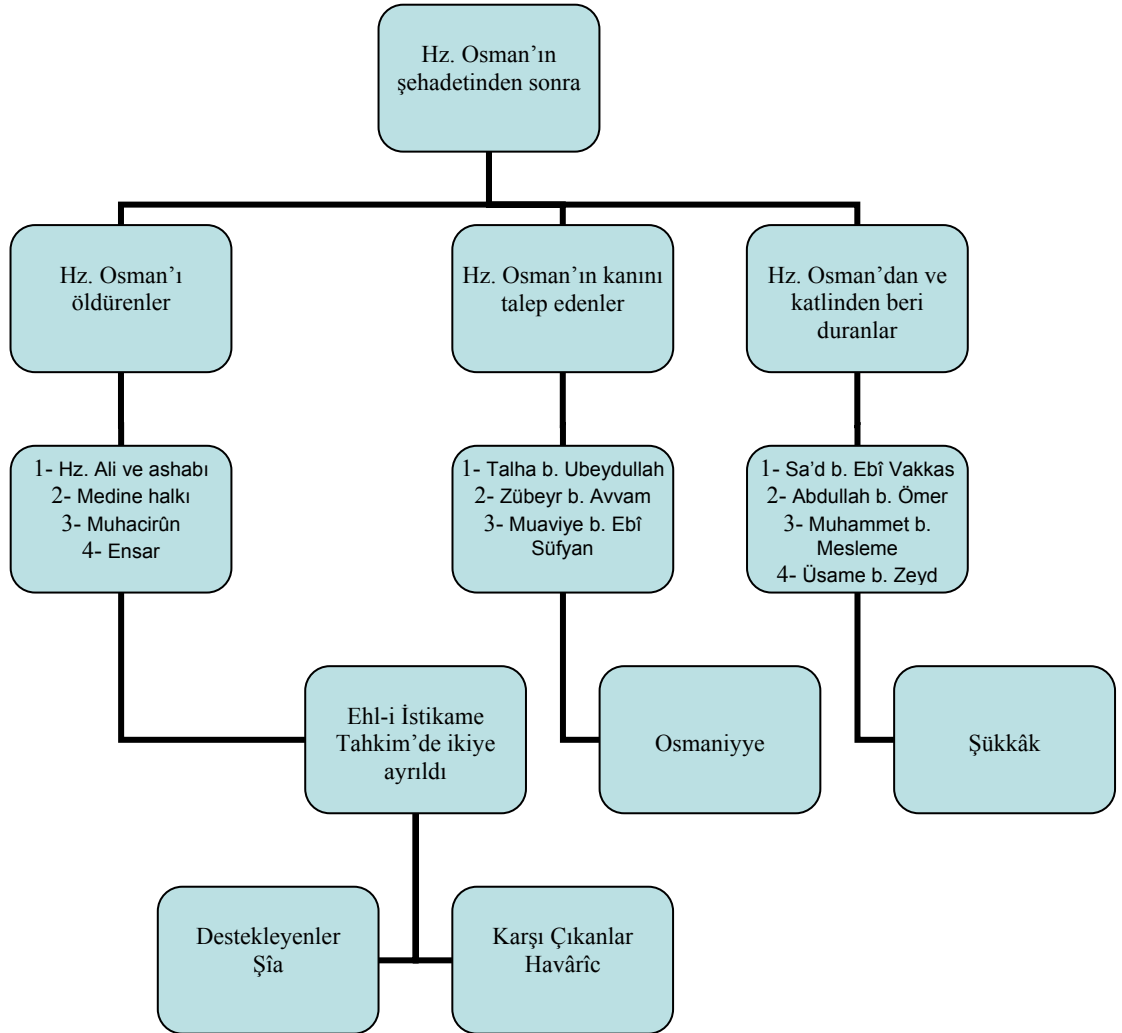
Günümüz İbâzî kaynaklarına bakılacak olursa, onların Hz. Osman'ı eleştirmekle birlikte tekfir etmedikleri ve ismi zikredildiğinde “Allah ondan razı olsun” ifadesini kullandıkları görülecektir. Ayrıca Uman'ın başkenti Maskat'da Hill yolu üzerinde büyük bir caminin adının Osman b. Affan Camii olması onların bugün itibarıyla Hz. Osman isminden rahatsızlık duymadıklarını gösterir. Ayrıca Şia'nın teşekkülünü Hz. Osman (36/656)'ın şehit edildiği tarihle başlatması Şia ile ilgili yapılan son bilimsel araştırmalara aykırıdır.³²⁶

³²⁴ Kalhâtî, *age.*, II, 323.

³²⁵ Kalhâtî, *age.*, II, 323.

³²⁶ Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri*, 15; E. Ruhi Fırlı, *İmamîyye Şiası*, İstanbul, 1984, 107–143.

Kalhâtî'ye Göre İlk Fırkaların Teşekkül Şeması

4- İbâzîliği Tahkîm ve Sonrasında Gelişen Olaylara Bağlayan

Görüş

Bir fırkanın dinî, siyasî fikirlerinin teşekkülünde ve o fırkanın kurumsallaşmasında öncelikle liderler olmak üzere, ilk temsilci(leri) son derece önemlidir.³²⁷ Bizler tek bir dinin yani İslâm'ın tarihte ve günümüzde onlarca farklı yorumu ve anlatılış biçimi ile karşı karşıyayız.³²⁸ Bu yorumların birbirinden farklılaşip bir ekol sistematığıne kavuşması ve

³²⁷ Yörükan, *Ebû'l-Feth Şehristânî*, 197.

³²⁸ Bu yorumların farklı biçimde analizi için bkz. Kutlu, "İslâm Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu", *İslâmiyât*, 2001, cilt IV, sayı IV, Krş. 15–36.

kurumsallaşması fırkaların teşekkülüne yol açmıştır. Farklı fırkaların zaman zaman benzer fikirleri savunması ise referans kaynaklarımızın aynı oluşu ile izah edilebilir. İslâm tarihi boyunca görülen fırkalaşma olaylarını, Hz. Peygamberin yetmiş üç fırka hadisinin bir tecellisi olarak veya şeytanın insan suretine girerek insanoğlunu şüpheyeye düşürmesi şeklinde bir yaklaşımla izah edenler olmuştur.³²⁹ Bunların yanında ilahî dinlerde görülen yorum farklılıklarını, insanların tabiatındaki psikolojik farklılıklara bağlayan bazı araştırmalar da yapılmıştır.³³⁰ Sonuçta yorum farklılıklarının ilahi bir tercihten ziyade beşerî eğilimlerin farklılığı ile meşruiyet kazandığı ileri sürülmüştür.³³¹ Bu sebeple, fırkaların daha iyi anlaşılması için, ilk temsilciler üzerinde derinleşmek ayrı bir önem taşır.³³² İbâzîlik’le ilgili yapılan metodolojik tartışmalar arasında “ilk kurucu(lar)” konusu önemli bir yer tutar. Bu konuda Sünnî ve İbâzî³³³ kaynaklar birbirlerinden farklı görüşler ileri sürerler. İbâzî araştırmacıların da bir isim üzerinde tam bir ittifak sağladıkları söylenemez. Konuyu tartışmalı hale getiren temel husus, mezheplerle ilgili ilk kaynaklar olarak değerlendirilen Makâlât’ların mevcut olmaması ve sonraki yazarların subjektif tutumlarıdır. Bizler fırkaları tanımak için daha çok Eş’arî, (324/936) Şehristânî ve Bağdâdî gibi Sünnî yazarlar tarafından yazılan Milel ve Nihal kitaplarından yararlanıyoruz. Bu yazarlar biçimsel olarak mezheplerin tasnifinde büyük başarı sağlamalarına ve fırkalar hakkında kendilerinden sonraki kuşakları bilgilendirmelerine rağmen metodolojik açıdan birçok polemiğin doğmasına da kapı aralamışlardır. İbâziyye bağlamında düşündüğümüzde fırkanın kim tarafından kurulduğu meselesi temel bir problem olarak karşımıza çıkar. Hâricî fırkaların kurucuları ile ilgili tartışma sadece İbâziyye fırkasına has bir durum değildir. Diğer fırkaların kurucuları hakkında da çelişkili anlatımlar mevcuttur. Mesela, Eş’arî 324/935, Bağdâdî (429/1037) ve Şehristânî, Sufriyye’yi Ziyâd b. el-Asfar’a nispet ederken, Malatî, el-Mühelleb b. Ebî Sufra’ya; İsfarayînî ise Ziyâd el Asfar’a nispet etmektedir.³³⁴ Taberî (310/922) ise Abdullah

³²⁹ Yörükân, age., 43.

³³⁰ Bkz, Kutlu, ” İslâm Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu”, *İslâmiyât*, IV, (2001), sayı IV, 15–36.

³³¹ McComas, Henry, *The Psychology of Religious Sect*, London, 1973, 7-8.

³³² Kutlu, *agm.*, cilt IV, sayı IV, 8.

³⁴⁰ Eş’arî, *Makâlât*, I, 183; Şehristânî, *el-Milel*, 156 -159; Bağdâdî, *el- Fark*, 103 -104.

³³⁴ Malatî, *et-Tenbih*, 52.

b. Asfar'a nispet etmektedir. Tüm bu görüş farklılıkları bir yana adı geçen bu şahıslar ve kurdukları iddia edilen fırkaların hayali oldukları İbâzîlerce iddia edilmektedir.³³⁵ Onlara çok ibadet etmeleri sebebiyle yüzleri sarardığı için bu ismin verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

İbâziyye fırkasının kurucusu hakkında ileri sürülen Sünnî tezlere karşı İbâzîler'in ciddi bir muhalefet içinde olduklarını belirtmeliyiz.³³⁶ Fakat onların bu konudaki ısrarlı muhalefetlerinin, kendileri dışındaki yazarlar üzerinde bir etki oluşturduğunu söylemek neredeyse imkânsızdır. Kadim yazarlar bir yana günümüz yazarları da gelenekselleşen Hâricî söyleme bağlılık etrafında ve Havâric üzerinden yapılan genellemeler içerisinde İbâziyye'nin kendi kaynaklarını görmezden gelmeye devam etmektedirler. “*Fıraku'l-Müfterika beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zındıka*” adlı eserde İbâziyye hakkında verilen bilgiler öncelikle tarafgirliğin sonrada bir fırkanın kendi kaynaklarını dikkate almadan, o fırka hakkında hüküm vermenin doğurduğu subjektivitenin hangi boyutlara vardığını göstermesi açısından oldukça ilginçtir. Yazar eserinde İbâziyye ile alakalı olarak “ Bu taifenin akidesi fasittir.” Yine kaynağını vermeden, Katade'nin İbâziyye için “ İbâzîler bu ümmetin mecusileridir” dediğini söyler.³³⁷ Özellikle İbâzî bakış açısını dikkate almayan çalışmalar Eş'arî'nin verdiği bilgileri referans almaya ve günümüz İbâzî yazarların yaklaşımlarını görmezden gelmeye devam etmektedirler.³³⁸ İbâzî olmayan araştırmacıların çoğu açısından konu, Havâric üzerinden yapılan genellemeci anlatımlarla vuzuha kavuşmuştur. İbâzîler açısından ise durum hiçte sanıldığı gibi değildir. Çünkü İbâzî olmayan kaynaklar tashih ve tadile muhtaç çok miktarda yanlış ve eksik bilgileri ihtiva etmektedirler.³³⁹

Aynı konuyu araştıran araştırmacıların çoğu kere, farklı sonuçlara ulaştıkları bilinen bir gerçektir. Bu gerçeklik araştırmacıların tercih ettikleri “usül” ile doğrudan ilgilidir. “Usül kavramı, çoğu kere bilimsel araştırma teknikleriyle karıştırılır. Usül, “bir bilimin amacına

³³⁵ Muammer, *el-İbâziyye Beyne Fırâkı'l-İslâmiye*, 10-20

³³⁶ Halifât, *el-Usül*, 8, 9.

³³⁷ Irakî, el-Hanefî, Ebû Muhammed Osman b. Abdullah b. el-Hasan, *el-Fırâkı'l-Müfterika beyne Ehli'z-Zeyğ ve Zendeka*; 14.

³³⁸ Muammer, *el-İbâziyye Beyne Fırâkı'l-İslâmiye*, 10-55

³³⁹ Muammer, *age.*, 10-55

ulaşmasını sağlayan zihinsel tutumların ve düşünsel girişimlerin tümünü”³⁴⁰ ifade eder. Kadîm Sünnî Makâlât yazarları da bir usule bağlı olarak eserlerini oluşturmuşlardır. Montgomery Watt, bu hususta haklı olarak şunları söyler: Mezhepler Tarihi yazarları, bir fırkanın umumi düşünceye katkısını tespit etmek ya da fırkanın durumunu objektif olarak ortaya koymak yerine, onların ilgilendikleri öncelikli husus, “...belli bir görüşün doğru mu, yoksa yanlış mı olduğudur.”³⁴¹ Mesela, el-Bağdâdî’yi (429/1037) ele alacak olursak: o, fırkaları tasvirî bir metotla ele alma yerine, İbâzî yazar Muammer’in ifade ettiği gibi; Allah’tan, hak ve batılı ayırma yetkisi almış biri olarak karşımıza çıkar. Kimini cennete sokar kimini cehenneme.³⁴² Watt’ın işaret ettiği gibi Milel ve Nihal yazarlarının amacı Ehl-i Sünnet anlayışını savunmanın yanında, öncelikli kaygı, muhatapları hak ya da batıl olarak katagorize etmektir.³⁴³

Mezhepleri ele alırken takınılan zihni tutum farklılığı ulaşılan sonuçları da doğrudan etkilemektedir. Bu metodolojik gerçekliği ifade ettikten sonra kadîm Sünnî Makâlât yazarlarının bu konudaki görüşlerine geçebiliriz. Kadîm fırka ve tarih yazarları ağırlıklı olarak Abdullah b. İbâz ’ı fırkanın gerçek lideri kabul etmekle beraber, farklı görüşler ileri sürenler de olmuştur.

a- İbâzî Olmayan Görüş

Sünnî mezhepler tarihçileri ve İslâm tarihi yazarları arasında en fazla kabul gören görüş hiç tartışmasız Abdullah b. İbâz ’ın imameti hususudur.³⁴⁴ İbâziyye’yi Havâric’in furuu olarak ele alan Şehristânî: “Bunlar Mervân b. Muhammed zamanında isyan eden Abdullah b. İbâz ’ın ashabıdır.”³⁴⁵ Abdullah b. İbâz , Tebâle’de³⁴⁶ Abdullah b. Muhammed b.

³⁴⁰ Kutlu, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Metodoloji Problemi”, 3; Yörükân, *age.*, 203

³⁴¹ Watt, *age.*, 2– 4

³⁴² Bağdâdî, *el-Fark*, 3, 11–29

³⁴³ Watt, *age.*, 2-3

³⁴⁴ Zırıklî, *el-A’lam*, IV, 184-185; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, Kahire, 1970, 622; *el Müberred*, Kamil, II, 270; el-Bağdâdî, *el-Fark*, Beyrut-1973, 82; er-Razî, *ez-Zinetü fî Kelimâti’l-İslâmiyye*, (Thk., Abdullah es-Semerrâî), 1972, 54; İbn Hazm, *Ensâbu’l- Arab*, Kahire, 1972, 207; İbn Abdi Rabbih, *el-Ikdu’l- Ferîd*, III, 246-247; Isferrâinî, *et-Tabsır*, yy., 1955, 56

³⁴⁵ Akl, *Havâric*, 68; İbn Hazm, *et-Tabsır*, 53.

³⁴⁶ Tebâle: Yemen tarafında Tehame arazisinde bulunan bir yer ismidir. *Mu’cemu’l-Buldân*, II, 9.

Atıyye ile yaptığı savaşta öldürülmüştür.” der.³⁴⁷ Abdullah b. İbâz ’ın imameti hususunda birçokları Taberî (310/922)’ ile ittifak halindedir.³⁴⁸ Abdullah b. İbâz , “konuşulurken Hâricîler’in en hayırlısı, anlaşmak hususunda da en sevimlisidir. Abdullah b. İbâz , Ümeyye halifelerinden Mervân b. Muhammed zamanına kadar kendi halinde yaşamış, Mervân halife olunca isyan etmiştir.”³⁴⁹ Abdullah b. İbâz ’ın görüşlerinden rücû ettiğini ve bu sebeple de ahabının kendisini terk ettiğini söyleyenler de olmuştur.³⁵⁰ İbn Hazm (456/1063) ise onun, daha sonra Seâlibe’nin görüşlerini benimsediğini yazar.³⁵¹ Watt, İbâziyye’nin imameti konusunda, Ehl-i Sünnet yazarlarının bilinçli bir şekilde Abdullah b. İbâz ’ın ismini ön plâna çıkardıklarını söyler. Watt’ın söylediklerine bakılırsa, Câbir b. Zeyd İbâziyye imamları arasında yer alır. Ancak Sünnî âlimler ondan hadis rivayet etmişlerdir. Rivayet edilen bu hadislerin tenkit görmemesi için Câbir ismi gizlenmiş ve Abdullah b. İbâz ismi ön plâna çıkarılmıştır.³⁵² Bu noktada şöyle bir tespit yerinde olacaktır: Abdullah b. İbâz’ı ön plâna çıkarılmasının gerisinde Ümeyye’nin politik kaygıları, sünni müelliflerin ise akademik kaygıları yatmaktadır. İbâzî ve Sünnî yazarlar fırkanın isminin Abdullah b. İbâz ’dan müştak olduğunu müştereken kabul etmelerine rağmen İbâzîler’in önemli bir çoğunluğu onu kurucu olarak kabul etmez.³⁵³ es-Sem’ânî³⁵⁴ ve Makdisî³⁵⁵ İbâziyye fırkasını Abdullah b. İbâz ’ın tabilerinden Hâris b. İbâz ’a nispet ederler. Onların bu nispeti, mezhepler tarihi kaynaklarının çoğu ile çelişmektedir. Zira el-Hâris b. İbâz , İbâziyye’den ayrılan Hârisiye fırkasının kurucusu olarak kabul edilmektedir.³⁵⁶ Makdisî ve es-Sem’ânî’ye göre İbâziyye’nin

³⁴⁷ Şehristânî, *el-Milel*, I, 156; H. İ. Hasan, II, 75; Yörükân, 144; Abdulkadir Şeybe, *age.*, 112.

³⁴⁸ İbn Kuteybe, *Meârif*, 622; İbn Esir, *Kamil*, III, 124; Naşîü’l-Ekber, *Mesâilü’l-İmame*, 68; Bağdâdî, *el-Fark* 54.

³⁴⁹ Şeybe, *age.*, 112; Neseî, *et-Tabsır Fi’d-Dîn*, 52-54, Beyrut- 1988; Taberî, *Tarih*, II, 1897.

³⁵⁰ A. Emin, Mihnen, *Câmiu’l-Fırak*, 10; İbn Hazm, *el-Fasl*, 113; Şehristânî, *el-Milel*, 156; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 205.

³⁵¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 113

³⁵² Watt, *age.*, 33; Krş., Buharî, *Tarihu’l-Kebîr*, I, 204; Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, I, 72-73; İbn Hacer, *Tehzibü’t-Tehzib*, II, 38-392

³⁵³ Dercînî, *Tabâkât*, II, 214; Rakîşî, *Misbâhu’z-Zalâm*, Varak 19; el-Berrâdî, *Cevâhîr*, 157

³⁵⁴ Sem’ânî, *Ensâb*, Haydarabad, 1962, 70 -82

³⁵⁵ Makdisî, *el-Bed’u ve’t-Tarih*, Paris, 1916. V, 138

³⁵⁶ Eş’arî, *Makâlât*, I, 183; Bağdâdî, *el-Fark*, 103 -104; Şehristânî, *el-Milel*, 156 -159; Neseî, *et-Tabsır*,

teşekkülü Abdullah b. İbâz 'dan daha sonraki bir döneme tekabül etmektedir. Bu yaklaşım fırkanın teşekkülü hususunda değilse bile isimlendirme konusunda bir kısım İbâzî yazarların görüşleri ile uyuşmaktadır.³⁵⁷ Eş'arî (324/936) ve es-Sem'anî, babasının isminden mücerred olarak el-Hârisü'l-İbâzî olarak bahsederler. Eş'arî "İbâziyye'nin üçüncü fırkası Hârisiyye, Hârisü'l-İbâzî'nin ashabıdır" der. es-Sem'anî ise "İbâziyye'yi Havâric'e nispet ettikten sonra onlar Hârisü'l-İbâzî'nin ashabıdır, bu sebeple İbâziyye'ye Hârisiyye' denildiğini ifade eder.³⁵⁸ Bağdâdî, (429/1037) "Hârisiyye'nin, Muhakkime-i Ūlâ'dan sonra Abdullah b. İbâz 'dan başka imamı olmamıştır, sonrasında Hâris b. Mezid el-İbâzî'dir" demektedir. Hâris ismi Eş'arî, İbn Hazm ve Bağdâdî³⁵⁹ gibi Sünnî kaynaklarda geçmekle beraber³⁶⁰ İbâzî kaynaklarda fırkanın kurucusu olarak böyle bir isme rastlanmaz.³⁶¹ Şayet o İbâziyye'nin kurucusu olmak gibi önemli bir rol üstlenmiş olsaydı İbâzî *tabakât* ve *siyer* kitaplarında isminin geçmesi gerekirdi. el-Makrizî fırkayı Abdullah b. İbâz el-Mukais (el-Hâris b. Amr) nispet eder.³⁶² Malatî, İbâziyye fırkasını iki farklı kişiye nispet eder. Kitabının bir yerinde Abdullah b. İbâz 'ın ismini zikrederken, başka bir yerinde ise, Abdullah b. Ömer ismini verir. Müellif, İbâziyye'nin kurucusu olarak gösterdiği, Abdullah b. Ömer'le ilgili şu bilgileri verir: "Küfe'nin sevadından huruç eden, bu kimseler, hicri dördüncü asra kadar bu bölgede isyan çıkarmaya devam etmişlerdir".³⁶³

Malatî, İbâziyye'nin kurucusu olarak İbâz b. Amr ismini verir.³⁶⁴ Nesefî ise diğer kaynakların aksine onun ve ashabının sert tabiatına vurgu yaparak şunları söyler: İbâziyye, İbâz b. Amr'ın ashabıdır. Onlar Küfe'nin sevadından zuhur ettiler. İnsanları öldürdüler, ümmeti tekfir ettiler, insanları ve beldeleri ifsat ettiler."³⁶⁵ Malatî ve Makrizî'nin verdikleri bilgilerle benzerlikler taşıdığından, farklı isimlerle aynı şahsı kast etmiş olabilirler.

³⁵⁷ Halîfât, *Neş'etü'l-Hareketü'l-İbâziyye*, 58

³⁵⁸ Sem'anî, *age.*, 87

³⁵⁹ Eş'arî, *Makâlât*, 159; Bağdâdî, *el-Fark*, 105

³⁶⁰ Malatî, *et-Tenbîh*, Beyrut- 1968, 52; Halîfât, *Neşetü Hareketi'l-İbâziyye*, 75; Bağdâdî, *el-Fark*, 105

³⁶¹ Muammer, *el-İbâziyye Beyne Fırakı'l-İslâmiye*, 22 -23- 47

³⁶² Makrizî, *el-Hitat*, 355

³⁶³ Malatî, *et-Tenbîh*, 52.

³⁶⁴ Halîfât, *Neş'etü'l-Hareketi'l-İbâziyye*, 75

³⁶⁵ Nesefî, *et-Tabsır*, 52.

İbâziyye'yi Havâric'in furuları arasında ve Ehl-i Sünnet'e en yakın Hâricî fırka olarak değerlendiren Ebû Zehrâ, onları Abdullah b. İbâz 'a nispet eder.³⁶⁶ Ebû Zehra da diğerlerinden farklı olarak sürekli bir zihniyet analizi gayreti gözlemlenmektedir. Hatta Hâricî zihniyetin sosyal ve zihinsel yapısını kavrama konusunda oldukça başarılı olmuştur denilebilir. Onun bu görüşleri günümüz yazarlarından destek görmüştür.³⁶⁷ Neccar, “İbâzîler, hicri birinci asrın ikinci yarısında yaşayan Abdullah b. İbâz 'a uyanlardır,” der.³⁶⁸

Çağdaş Mezhepler tarihi yazarlarından Fığlalı, Basra Hâricîliği'nin kurucusu olarak Ebû Bilâl Mirdas b. Udeyye et-Temîmi'yi gösterir. Onun bu görüşü Watt'ın tespitleriyle de uyum içerisindedir. Basra Hâricîliği denildiği zaman Watt, Havâric'in ılımlı kolu olan İbâziyye'yi anlar. Ebû Bilâl, Sıffin'den sonra 500 kişilik bir Hâricî gurubun başına geçti. Basra'ya gitti. Oradan Nehrevân savaşına katıldı. Savaştan sağ olarak dönmeyi başaran Ebû Bilâl, yeniden Basra'ya yerleşti. Ebû Bilâl Basra Hâricîliği' nin kurucusu sayılabilir.³⁶⁹ Basra Hâricîliği'nin³⁷⁰ teşekkülünde Ebû Bilâl Mirdas b. Udeyye'ye öncelik tanıyan Fığlalı, bir başka makalesinde İbâziyye'nin kurucusu olarak Abdullah b. İbâz 'a işaret etmekle beraber, İbâz tarafından dile getirilen görüşlerin ondan on yıl öncesine dayandığı ve Basra Hâricîleri'nin Mirdas b. Udeyye etrafında toplânmalarına dikkat çekerek fırkanın tümüyle Abdullah b. İbâz tarafından kurulduğu tezine ihtiyatla yaklaşır.³⁷¹ Abdullah b. İbâz, fikir olarak Câbir b. Zeyd'den beslenmiştir. Basra'da İbn Ezrâk'ın düşüncelerine iltifat etmeyen ılımlı Vehbîler'i etrafında toplamıştır.³⁷² Bu durumda İbâziyye'nin kuruluşunda fikri cephe Câbir tarafından yürütülürken, örgütlenme ve fırkanın görüşlerini anlatma ve savunma görevini Abdullah b. İbâz 'ın yürüttüğünü söylemek mümkündür.

³⁶⁶ Ebû Zehrâ, Muhammed, *İslâm'da Siyasî, İtikadî Ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, İstanbul, 1996 (Çev. Sıbgatullah Kaya), 81–82

³⁶⁷ Fığlalı, “İbâziyye”, *DİA*, XIX, 256.

³⁶⁸ Neccar, *el-Havâric*, 175; Abdulaziz, *Tarih*, 447

³⁶⁹ Fığlalı, “Hâricîliğin Doğuşu Ve Fırkalara Ayrılışı” *AÜİFD*, XXII, 264

³⁷⁰ Muhammed b. Kasım Nâsır Bû Hicâm, *et-Tevâsilü'l-Sakafî Beyne Uman ve'l-Cezâir*, Uman, 2003, 12

³⁷¹ Fığlalı, “İbâziyye” *DİA*, XIX, 256.

³⁷² Fığlalı, agm, *DİA*, XIX, 256.

Fıġlalı'nın İbâzî'yenin kuruluşunu Abdullah b. İbâz 'a bağlayan görüşlere ihtiyatla yaklaşması İbâzî görüşlerle uyum içinde olmakla beraber “İbâz, tarafından dillendirilen görüşlerin ondan on yıl öncesinden itibaren var oluşuna” dikkat çeken ifadeleri Abdullah b. İbâz 'ın hayatının yeterince bilinmemesi sebebiyle tartışmaya açık bir durumdadır. Çünkü İbâz'ın Abdülmelik b. Mervân (65–86/683–685) ile mektuplaşması ve Abdullah b. Zübeyr'e destek veren grup içinde yer alması dışında hayatı hakkında bir şey bilinmemektedir. Bilinen hayatının on yıl öncesi meçhuldür. Ayrıca İbâz 'ın dile getirdiği görüşler bir fırkaya dinî ve siyasî rengini verecek fikirler olmaktan ziyade devrin idarecilerinin icraatlarını tenkit eden reaksiyoner “tepkisel” yaklaşımlardır. İbâz 'ın hayatının bilinen kısmının 60/679-680'li yıllara tekabül ettiğini var sayarsak İbâzîler tarafından ileri sürülen siyasî fikirleri değil on yıl daha gerilere, Tahkîm'e kadar taşıyabiliriz. Zira siyasî fikirleri bakımından İbâzîler Muhakkime-i Ūlâ ile beraber anılmaktan iftihar ederler. Daha da ötesi kendilerini Muhakkime'nin devamı Ezârîka, Sufriyye, Necedat gibi fırkaları da Muhakkime düşüncesinden sapan, Murûk hadisinde çerçevesi çizildiği gibi Hâricîleşen fırkalar olarak değerlendirirler.

Nâsır b. Abdulkerim el-Akl, İbâziyye fırkasını, 86/705 yılında ölen Abdülmelik b. Mervân (65–86/683–685) zamanında yaşadığı bilinen ancak güvenilir kaynaklarda doğum ve ölüm tarihi hakkında kesin bilgilerin bulunmadığı, Temîm Oğullarından Abdullah b. İbâz 'a nispet eder.³⁷³

Çağdaş yazarlardan Huveydi, İbâziyye fırkasının teşekkülünü oldukça erken bir tarihe götürerek Abdullah b. Vehb er-Rasibî el-Ezdî'ye (38/658) nispet eder. Bu sebeple İbâziyye fırkasına Vehbiyye veya Vehhabiyye adının verildiğini ve Vehbiyye'nin kendisine “el-Müslimin” adını verdiğini kaydeder.³⁷⁴ Huveydî bu yorumu ile tıpkı Ethem Ruhi Fıġlalı gibi³⁷⁵ İbâziyye fırkasının Abdullah b. İbâz ya da Câbir b. Zeyd (v. 93) gibi tabiundan birisi tarafından değil sahabe kuşağından birisi tarafından kurulduğunu ileri sürmüş olur. Hurkûs örneğinde gördüğümüz gibi, fırkanın bir sahabeye atfedilmesi, İbâzî fikirlerin teşekkülü bağlamında yapılan tartışmalarda konunun peygamber dönemi ile ilişkilendirilmesine kapı aralamaktadır.

³⁷³ Akl, Nâsır b. Abdulkerim, *el-Havârîc*, Riyad- 1416, 68.

³⁷⁴ Huveydî, *Tarihu Felsefeti'l-İslâm*, I, 44.

³⁷⁵ Fıġlalı, “İbâziyye” *DİA.*, XIX, 256; Krş., Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, İstanbul, 1987, III, 184.

Havâricî'nin siyasî tarihini ve Hâricî fikirleri esaslı bir şekilde incelemeye çalışan Huveydî, diğer yazarlar gibi her fırkayı ve görüşlerini ayrı ayrı ele almak yerine, Hâricîler'in siyasî ve itikadî görüşlerini genellemeci bir çerçeve içerisinde topluca irdeler, yeri geldikçe de firkalardan bahseder. Bu anlamda Havâricî'nin büyük günah anlayışını işlerken İbâziyye'den bahseder. Onları kesin bir şekilde Abdullah b. İbâz 'a nispet eder.³⁷⁶

b- İbâzî Görüşler

İbâziyye'nin kurucusu hakkında Sünnî yazarlar tarafından ileri sürülen görüşlere İbâzî yazarlar, toplu bir şekilde karşı çıkarlar. Ancak bu hususta onların kendi aralarındaki kafa karışıklığını giderip, tam bir ittifak sağladıkları da söylenemez. İbâzî müellifler'in çoğu Ebû Şa'sa lakablı Câbir b. Zeyd'in imameti üzerinde durmakla beraber, Câbir'in imameti hangi tarihte yüklendiği hususunda anlaşmazlığa düşerler. İbâziyye'nin kurucusu hususunda İbâzî yazarların yaklaşımlarını üç ana başlık altında toplamak mümkündür. Şöyle ki:

i- Abdullah b. İbâz'ın İmametini Savunanlar:

İbâziyye'nin önemli kadim yazarlarından olan el-Berrâdî ve Dercînî (670/1373), İbâziyye'nin kurucusu konusunda Sünnî yazarlar gibi düşünmektedirler. Bu iki İbâzî müellife göre İbâziyye'nin kurucusu Abdullah b. İbâz'dır. el-Berrâdî ve Dercînî diğer İbâzî yazarların aksine Abdullah b. İbâz 'ı dinî hususlarda fırkaya önderlik edecek ilmî yeterlilikte görmektedirler. el-Berrâdî ondan bahsederken “re'sü'l-akd ve imâmu'l-kavm” ifadelerini kullanır. Dercînî (670/1373) de, “imam ehl-i tarik, camiu'l kelim, umdetü'l- fi'l-i'tikâdât, reîsü'l-akd” gibi sıfatlar kullanır. Basra'da ve Emsâr'ın diğer yerlerinde reis olduğunu ifade eder.³⁷⁷

Bu yazarlara göre Abdullah b. İbâz gerek Basra'da gerekse Emsâr'ın farklı yerlerinde fırkayı oluşturan kimseleri temsil eden bir liderdi. Aşırı Hâricîler ve Mürcie ile fırka adına münakaşalar yapıyordu.³⁷⁸ Bir fırkaya önderlik edebilecek hususunda

³⁷⁶ Hüveydî, Yahyâ, *Târîhu Felsefeti'l-İslâm fi'l- Kâreti'l-Afrikiyye*, Mısır, 1965, I, 44; İrfan, Abdulhamid, *İslâm'da İtikadî Mezhepler Ve Akaid Esasları*, (Çev. M. Saim Yeprem), İstanbul, 1994, 73-91.

³⁷⁷ Şemmâhî, *Siyer*, I, 67,68; El-Berrâdî, *el-Cevâhîr*, 155

³⁷⁸ Rakîşî, *Misbâhu 'z-Zalâm, Varak*, 38; el-Harisî, *age.*, 123

gerekli ilmî ve dinî yeterliliğe sahipti. Zaten Abdullah b. İbâz bu yeterliliğini Abdü'l-Melik b. Mervân ile yapmış olduğu yazışmalarda da göstermiştir. Bu yazışmaların muhtevalarına bakıldığında Abdullah b. İbâz 'ın hakkı batıldan ayırma hususunda ne kadar liyakatlı olduğu görülecektir.³⁷⁹

Abdullah b. İbâz, Abdu'l-Melik b. Mervân zamanında yapmış olduğu mücadeleler ve Kâbe savunmasında İbn Ezrâk ve diğer Muhakkime liderleri ile Abdullah b. Zübeyr'e verdiği destek dışında hayatı meçhul bir şahsiyet olarak gözükmemek üzere tümünden sönen bir yıldız gibidir. Hâlbuki bir fırkanın kurucusunun hayatının her safhasının inşa ettiği fırka ile örülü olması gerekmektedir. Abdullah b. İbâz 'ın hayatının İbâziyye ile olan birlikteliği konusunda bu husus yetersiz görünmektedir.

ii- Câbir b. Zeyd' e Birinci Derecede Rol Verenler.

Bu tezi savunanlara göre İbâziyye fırkasının gerçek kurucusu Câbir b. Zeyd'dir.³⁸¹ Bu görüş onuncu asırda yaşayan İbâzî müellif Şemmâhî (928/1522) ile on ikinci asırda yaşayan Râkîşî tarafından savunulur

Şemmâhî'ye göre, Abdullah b. İbâz, Câbir'e danışmadan hiçbir iş yapmazdı. İşlerinde Câbir b. Zeyd'in re'yi ne yönde ise ona göre hareket ederdi.³⁸²

Râkîşî ise kökleri daha erken döneme uzanan bir reislik iddiasını ileri sürer. Ona göre Câbir b. Zeyd, Ebû Bilâl Mirdas b. Üdeyye et-Temîmi hayatta iken İbâziyye'nin imamıydı. Ebû Bilâl dâhil olmak üzere fırkanın önde gelen tüm liderleri ona danışmadan asla huruç etmezlerdi.³⁸³ Ümeyyeoğulları tarafından öldürülme korkusuyla ve fırkanın ortadan kalkması endişesiyle Câbir b. Zeyd'in imametini gizli tutulmuştur. Câbir b. Zeyd gizli bir şekilde fırkanın gelişmesi için çalışırken, fırkayı açıktan savunan kişi Abdullah b. İbâz'dır. Bu görüş Câbir b. Zeyd'in Rasibî'den (38/658) sonra fırkanın

³⁷⁹ Barûnî, *Muhtasâr Tarihu'l- İbâziyye*, 25-29

³⁸⁰ İbn Esîr, *el-Kamil*, III, 165

³⁸¹ A'veşt, *Dirâsât*, 16; Şemmâhî, *Siyer*, I, 67,68; Eттаfeyyîş, *Lisanü'l-Mîzan*, III, 348

³⁸² Şemmâhî, *Siyer*, I, 67; Eттаfeyyîş, *Lisânü'l-Mîzan*, III,348

³⁸³ el- Harisîyye, *el-İmam Câbir b. Zeyd*, 187. Müellif Ebû Bilâl'in huruç etmeden önce Câbir b. Zeyd ile istişare yaptığını Câbir'in onu kendi re'yine bıraktığını yazar. el- Harisîyye, *agm.*, 187,188

liderliğini üstlendiği anlamına gelir. Hâlbuki Câbir yaşından dolayı Rasibî den hemen sonra böyle bir görevi üstlenecek durumda değildir. En azından Nehrevân savaşına katıldığına dair İbâzî kaynaklarda bir bilgi mevcut değildir.³⁸⁴

Bir kısım Sünnî yazarlar ise İbâzî iddiaların aksine, Câbir'in kendisini İbâzî olarak gören yaklaşımları reddettiğini ileri sürerler.³⁸⁵ Bu iddianın altında yatan ana düşünce Sünnîler'in onu bir muhaddis olarak görmeleridir. Watt ise muhtemelen onun yakın olmakla beraber tam bir İbâzî olmadığını ancak İbâzîler'in onun görüşlerine sığınarak Sünnîler'in gözünde bir saygınlık kazanmak için kendilerini ona nispet etmiş olabilirler, der.³⁸⁶ Watt tarafından ileri sürülen bu düşünce bize pek makul gelmemektedir. Çünkü böyle bir düşünceyle hareket eden kimseler kendilerini herkes tarafından çok iyi bilinmeyen Câbir b. Zeyd'e isnat etmek yerine daha saygın ve bilinen birini tercih etmeleri daha makul olurdu.

Câbir b. Zeyd'in İbâziyye ile alakasını en geriye doğru götüren İbâzî yazar Halîfât 'tır. Ona göre Câbir, hicri birinci asrın ikinci yarısının hemen başında ve Ebû Bilâl'in 61/ 680'deki vefatından önce İbâziyye'nin öne çıkan en bariz mütefekkiriydi. O, bu ifadeleri ile İbâziyye fırkasının kurumsallaşması anlamında teşekkülünü de oldukça gerilere götürür. Abdullah b. İbâz 'ın daha ön plânda olmasına ve Câbir'in Kâbe savunması gibi İbâzîler'in dinî-siyasî tarihleri açısından çok önemli olan olaylara katılmayışına gerekçe olarak, Benî Ümeyye'nin baskılarına karşı fırkanın Câbir'in imametini gizlediğini söyler; Abdülmelik b. Mervân (65-86/683-685) ile cedelleşme işini fırkanın görüşlerini dışarıda yaymakla görevli ve kabilesi tarafından korunan Abdullah b. İbâz yapıyordu. İvaz, er-Rakîşî'ye³⁸⁷ ve Şemmâhî'ye³⁸⁸ dayanarak, Ebû Bilâl ve onun dışındaki Kaade imamları dinlerinde imamları olan Câbir'le istişare etmeden asla *hurûc* etmezlerdi, der.³⁸⁹

³⁸⁴ Halîfât , *Usûlu't-Tarihiyye*,20.

³⁸⁵ Suyutî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, I, 72.

³⁸⁶ Watt, *age.*,33.

³⁸⁷ Rakîşî, *Misbâhu'z-Zalâm*, 20.

³⁸⁸ Şemmâhî, *es-Siyer*, I, 73.

³⁸⁹ Rakîşî, *age.*, 45.

Rakîşî, Câbir b. Zeyd'in Rasibî (38/658) ile yol arkadaşlığını ispat etmek için bir kısım deliller de öne sürerek, Câbir ile Ebû Bilâl arasında sıkı bir ilişkinin varlığından söz eder. Halîfât , Ebû Süfyan, Mahbûb b. er-Rahîl'e (226/840–841) dayanarak şunları söyler; Nehrevân savaşından sonra Kaade'nin ikinci imamı Ebû Bilâl ve Câbir b. Zeyd birlikte Mekke'ye giderek Hz. Aişe (58/677–678) ve İbn Abbas'la görüşmüşler ve Cemel savaşı (36/656) sebebiyle Hz. Aişe'yi ayıplayıp, tövbe etmesini tavsiye etmişlerdir.³⁹⁰

Halîfât, Ebu Ammâr el-Kindî'ye (557/1161) dayanarak Ebû Bilâl'in Câbir'in ilmini ve zekasını idrak ettiğini hatta bazı geceler Ebû Bilâl'in takatsız kalıncaya kadar ağladığını sonrasında arkadaşlarının teşviki ile Câbir b. Zeyd'e giderek onunla sabah namazını kılarak rahatladığını söyler.³⁹¹

Bu rivayetlerden anlaşıldığına göre, her ne kadar tarihçiler bizatihi zikretmeseler de Câbir'in Kaade ile alakası Ubeydullah b. Ziyâd dönemine rastlar. Câbir'in yıldızı, bu hareketin (Kaade'nin) semasında Ebû Bilâl'in ölüm tarihi olan 61/680 den sonra parlamıştır. İlk merhaleden beri Câbir fırka'nın teşekkülünde önemli rol oynamıştır. Fıkıh, hadis ve tefsir alanındaki derin ilmi sebebiyle Ebû Bilâl onu takdir etti. Ona danışmadan hiçbir iş yapmadı.³⁹²

Câbir fırkanın yapılanmasında ve gelişiminde etkili oldu. Onun fırka üzerinde ki etkilerini Halîfât şu şekilde özetler:

Kaade fırkasından sağ kalanların İslâm toplumundan ayrılmak gibi bir talebi olmadı. İbn Ezrâk'ın yaptığı gibi insanları *hurûca* ve hicrete çağırmadılar. İlim tahsili ile meşgul olup zeki talebeler bularak onları kendi görüşleri istikametinde yetiştirdiler. Gizliliğe büyük önem verdiler. Fırkadan ayrılanlar fırkanın aleyhinde olmadıkça ve sırları ifşa etmedikçe Kaade onlardan beri oluyordu. Ezârika ve diğer Hâricî fırkalar

³⁹⁰ Halîfât, *Usûlu't-Tarihîyye*, 20; Bir başka İbâzî müellif el-Harisiyye İbâzî liderlerden Mahbûb b. Rahîl'in Cemel savaşı hakkındaki kanaatini anlatırken bu yolculuğa işaret ederek şunları söyler: İmam Cabir b. Zeyd ve Ebû Bilâl Mirdâs mü'minlerin annesi Aişe (r.anha) ile Cemel savaşına katılması sebebiyle münakaşa ettiler. Ali b. Ebî Talib'in şer'î imam olması hasebiyle ona karşı ayaklanmayı yanlış bulduklarını söyleyerek tövbe etmesini teklif ederler. Hz. Aişe'de tövbe eder. el-Harisiyye *el-İmam Câbir b. Zeyd*, 184.

³⁹¹ Halîfât , *Usûlu't-Tarihîyye*, 21.

³⁹² Rakîşî, *Misbâhu'z-Zalâm*, 45.

müntesiplerine takiyye'yi yasaklarken Kaade fırkası çok erken sayılabilecek bir dönemde takiyye içerisinde işlerini yürüttü. Valilerle sürtüşmeye girmeme hususunda özel gayret gösterildi. İbn Ziyâd'tan beri valiler eliyle bazı taraftarlarına büyük baskılar yapılmasına rağmen Irak'da Ziyâd'dan öncesine kadar idareye karşı çıkmada insanlar teşvik etmedi. Hatta idarecilerle olan bu iyi ilişkileri sebebiyle Haccâc (81–82/701–702) onu kaza işlerinde görevlendirmek istedi. Câbir ise acziyetini ifade etmek için “ Ben bir kadınla hizmetlisi arasında var olan şerri düzeltemedim” dedi. Bu cümlelerden kastının, bir fırkayı idare edecek kudretin kendisinde olmadığına valiyi inandırmaktır. Câbir sayesinde Ezd kabilesi kadınlı ve erkekli çoğunlukla bu fırkayı benimsedi. Mühelleb ailesinin ileri gelenlerinden birçok kimse Kaade'nin probagandacısı oldu.³⁹³

Muammer'e göre, Ebû Şa'sa Câbir b. Zeyd'in Cemâat-ı Müslimîn ya da Ehl-i Da've olarak bilinen Kaade'ye imamlığı, Ebû Bilâl'in ölümünden sonra ve 7(8/697–698)'de Sufriyye, Ezârika ayrışmasından sonra ya da Haccâc'ın Câbir'i Uman'a sürgün göndermesinden sonra söz konusu olabilir. Görüldüğü üzere Muammer, Câbir'in imametini karşı çıkmaz. O da Halîfât gibi Câbir'in Kaade için imametini kabul eder. Ne var ki iki İbâzî yazar tarih konusunda anlaşmazlığa düşer. Halîfât Câbir'in imametini Ebû Bilâl'in ölümünden önceki bir tarihe götürürken, Muammer bunu kabul etmez. Onun imametinin Ebû Bilâl'in ölümünden sonraki bir tarihte olduğunu söyleyerek iki ihtimal ileri sürer: Bunun ya (78/699–700) de Basra'da gerçekleşen Ezârika, Sufriyye ayrışmasından sonra, ya da Uman sürgününden sonra mümkün olduğunu ifade eder. Bu tarihten önce Haccâc (81/701) ile Câbir arasında ilişkilerin iyi olduğunu belirtir. Bilindiği gibi Nehrevân savaşından sonra Muhakkime iki önemli ayrışma yaşamıştır. Bunlardan ilki (64/683–684) te Ezârika, Necdiye ve Beyhesiyye ile ılımlı Muhakkime şeklinde olmuştur. İlimli Muhakkime tekrar (78/699–700)'de Sufriyye ve İbâziyye olarak ikiye bölünmüştür. Sufriyye, İbâzî yazarlara göre şiddeti benimseyen diğer üç fırkaya katılmıştır. Muammer, Câbir'in imametini bu ikinci bölünmeden sonra mümkün görür.

³⁹³ Halîfât , *Usûlü't-Tarihiyye*, 25.

Muammer, İvaz Halîfât 'ın görüşlerine katılmaz ve bir dizi eleştiri yöneltir. Muammer'in bu konudaki görüşlerini ve tenkitlerini şu şekilde özetleyebiliriz:

İvaz, Câbir'in Basra mescidinde Ubeydullah b. Ziyâd'ın arkasında namaz kılmasını delil olarak gösterir. Hâlbuki bu iki açıdan sahih değildir. İvaz bu haberi “*Ukudu'l-Fiddiye*” adlı kitaptan nakleder. Oysa bu kitap verdiği bilginin kaynağını göstermez. Câbir'in Ziyâd'ın arkasında namaz kıldığı sözü İbâziyye için bir itabdır. O, *Ukudu'l Fiddiye* sahibinin söylediği gibi Haccâc'ın arkasında namaz kılmıştır.³⁹⁴ Onun, Haccâc'ın (81/701) arkasında namaz kılması tevatür derecesindedir. Bu durum, hicri IV. asırda yaşayan *Beyanü's-Şer'* ve *Musannaf*'ın ³⁹⁵ sahibi el-Kindî³⁹⁶ (557/1161) tarafından³⁹⁷ ve Misbahu'z-Zalam'da³⁹⁸ ifade edilmiştir.

Câbir b. Zeyd'in, Ebû Bilâl'in sağlığında Kaade için imam olduğu iddiası da hiç bir delile dayanmaz. Doğru olan Ebû Bilâl'in h. 61 de vefat edinceye kadar imametidir.

İvaz Halîfât bu iddiasını Câbir'in, Ebû Bilâl dönemine yetişmesine dayandırır. Hâlbuki bu durum şüphelidir. Çünkü onun Ebû Bilâl döneminde yaşadığı *Ukudu'l-Fiddiye* ve *Beyanü's-Şer'* dışında hiçbir kaynakta yer almaz.³⁹⁹ Ancak İvaz'ın da söylediği gibi Kaade'nin Nehrevân'dan sonra Basra da gerçek imamı, Ebû Bilâl'dir.⁴⁰⁰

İvaz'ın kendisine dayandırdığı er-Rakişi'nin, “Ebû Bilâl ve onun dışındaki Kaade imamları dinlerinde imamları olan Câbir'le istişare etmeden asla *hurûc* etmezlerdi.”⁴⁰¹ şeklindeki sözleri de kabul edilemez. Rakişi 14. asırda yaşayan muahhar bir yazardır. Ayrıca o bu haberi kimden aldığını da belirtmez. “Bellagana” “bize ulaştı”

³⁹⁴ Harisî, *Ukûdu'l- Fiddiyye*, 97.

³⁹⁵ Kindî, Ebû Abdullah, *el-Musannaf*, V, 185, Maskat,1981

³⁹⁶ Vehîbî, Salt b. Hamîs el- Harûsî 'ye dayanarak Ebû'l Müessir'in h. III/IXasırda yaşadığını beyan eder. Ebû'l-Müessir'in *Sîre'si es-Sîyer ve'l-Cevâbât* isimli kitabın içerisinde basılmıştır. Krş., Vehîbî, *el-Fikrû'l-Akadî*, 255.

³⁹⁷ Kindî, *Beyânü's-Şer'*, XII, 368, (Vezaretü't- Turas), Maskat,1984.

³⁹⁸ Rakîşî, *Misbâh*, 368.

³⁹⁹ İvaz, *Ukûdu'l – Fiddiyye*, 92.

⁴⁰⁰ İvaz, *Neşetül-Hareketil İbâziyye*, 91.

⁴⁰¹ Rakîşî, *Misbâhu'z-Zalâm*, 45.

sözleriyle yetinir. İvaz bu kaynağa dayanarak Kaade'nin Câbir'i imam kabul ettiklerini söyler.⁴⁰²

Hicrî (63/694) yılında Ümeyye'ye karşı, Abdullah b. Zübeyr'e yardım etmek için Kâbe'ye giden Muhakkime şeyhleri arasında Câbir'i göremiyoruz. Nâfi b. Ezrâk, Abdullah b. İbâz, Necdet b. Amir (69/688) hepsi var, Câbir yok.⁴⁰³ Hâlbuki Câbir hac ve umreye çok düşkün birisiydi.⁴⁰⁴ Câbir'in Hicaz savunmasına katılmayışı onun imam olmayışına delil olmaz, Çünkü o Ümeyye'nin baskısına karşı kendisini gizliyordu. Abdülmelik b. Mervân (65–86/683–685) ile cedelleşme işini Abdullah b. İbâz yapıyordu. “Onu kabilesi koruyordu” denilirse bu da doğru olmaz. Çünkü Câbir'in kabilesi Ezd⁴⁰⁵, Basra da İbâz 'ın kabilesi Temîm'den daha güçlü idi.⁴⁰⁶

Ebû Bilâl'in Muhakkime içerisinde ılımlı bir siyaset takip etmesi bu fırkayı devletle karşı karşıya getirmekten kurtarmadı. Çünkü Basra'da tam bir başıbozukluk yaşanıyordu. Ne devletin valileri duruma hâkimdi ne de Muhakkime'nin kendi içerisinde kontrolü mümkün olmuştu. Ayrıca Muhakkime mücadele yöntemi hakkında kafa karışıklığını da tamamıyla giderememişti. Ebû Bilâl, isti'raz'a ve kadınların çarpışmalarına karşı çıkarken,⁴⁰⁷ bazıları da intikam duygularını tatmin edemedikleri için yeri geldikçe öfkelerini dışa vuruyorlardı. Mesela Ebû Bilâl'in kardeşi Urve b. Udeyye, bir panayır esnasında Ubeydullah'a sözlü sataşmada bulunarak Şuâra süresinin 128. ve 130. ayetlerini okudu: “Siz her tepeye bir işaret bina eder eğlenir misiniz? Dünyada ebedi kalacakmışınız gibi bir takım saraylar ve havuzlar da ediniyorsunuz. Hem yakaladığınız zaman acımasızca, zorbaca yakalyorsunuz.”⁴⁰⁸ Urve'nin bu sözlerini bir ihtilalin ayak izleri gibi algılayan Ubeydullah, Urve'yi öldürmek istedi. Küfe'ye kaçan Urve ve kız kardeşini yakalatıp Basra'ya getirterek idam ettirdi.

⁴⁰² İvaz, *Neş'etü'l-Hareketi'l-İbâziyye*, 91.

⁴⁰³ Müberred, *Kamil*, II, 202,203; Harisî, *Ukûd*, 122.

⁴⁰⁴ Dercinî, *Tabâkât*, II, 208; Harisî, *Ukûd*, 99.

⁴⁰⁵ Geniş bilgi için bkz. Algül, Hüseyin, “Ezd”, *DİA.*, İstanbul, 1995, XII, 45-46.

⁴⁰⁶ Utubî, *el-Ensâb*, II, 136; İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-A'yan*, (thk, İhsan Abbas), Beyrut, Trz, V, 351; Müberred, *Kamil*, II, 230.

⁴⁰⁷ İbn Ebi'l- Hadîd, *Şerhu Nehcü'l-Belaga*, IV, 136

⁴⁰⁸ Şuarâ, (26), 128-130

Urve'nin son sözleri "Siz benim dünyamı kararttınız ben de sizin ahiretinizi" oldu.⁴⁰⁹ Urve'nin "Siz her tepeye bir işaret bina eder eğlenir misiniz?" şeklinde başlayan sözleri İbâzî inancının ön gördüğü takva anlayışının bir sonucu mudur yoksa İslâm'ın ön gördüğü sosyal adaletin yok oluşuna karşı tabanda oluşan bir tepki midir? Tartışmaya açık bir husustur.

İbâzî yazarlardan Siyabî, Abdullah b. Abbas, Câbir b. Zeyd, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'den (145/762) oluşan üçlü bir tasnif yapar.⁴¹⁰ Siyabî'nin son tahlilde varmak istediği nokta şudur: İbâziyye'nin teşekkülünde ilk sıra Abdullah b. Abbas'a aittir. İkinci sırada Câbir b. Zeyd, üçüncü sırada Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime yer alır.⁴¹¹ Bu, eserlerinde İbâziyye'nin bir Hâricî fırka olmadığını şiddetle savunan fırkayı elden geldiğince Havâric' ten uzaklaştırma ve mümkün olduğunca Ehl-i Sünnete yaklaştırma amacı güden Muammer'in amacına uygun bir açıklamadır. Abdullah b. Abbas'a ilk sırada yer vermesi, onun da diğer liderler gibi İbâzî yapı içerisinde yer aldığı anlamında değildir. Câbir b. Zeyd'in eğitim hayatında birçok sahabe ve tabiunun yanında Abdullah b. Abbas'ın ayrı bir önemi vardır. Siyabî'nin bu görüşünü başka yazarlardan da yardım alarak şu şekilde anlamak daha doğru olacaktır. Bilindiği gibi Kalhâtî fırkanın fikrî cephesinin Câbir b. Zeyd (93/711–712) tarafından kurulduğunu söyler. Câbir de Abdullah b. Abbas'ın talebesi olduğundan, Câbir'in düşünce dünyasını biçimleyen Abdullah b. Abbas'tır. Abdullah b. Abbas'ın fikirleri Câbir b. Zeyd kanalıyla fırkaya aktarılmıştır. Çok zorlama bir tevil olmakla beraber, diğer Muhakkime guruplarının değil de Câbir'in içerisinde yer aldığı fırkanın Ehl-i Sünnete daha yakın olmasında Abdullah b. Abbas'ın Câbir b. Zeyd üzerinden dolaylı bir katkısı bulunabilir. Gerçi İbâziyye'nin mu'tedil bir yol izlemesinde dönemin baskıcı politikaları yanında Rasibî (38/658) ve Ebû Bilâl'in ılımlı yaklaşımlarıyla birlikte

⁴⁰⁹ Taberî, *Tarih*, V, 312.

⁴¹⁰ Siyabî, *İzâletü'l-Va'sai*, 13–32; Seyide İsmail Kâşif, *Uman fi Fecri'l-İslâm*, 47.

⁴¹¹ Uman Kültür Bakanlığı, İbâziyye mezhebinin Hâricî bir fırka olmadığını anlatan iki eser yayımlamıştır:

1- es-Siyabî, Ebu Hilal Sâlm b. Hamûd b. Şamis, *Esdaku'l-Menâhic fi Temyîzi'l-İbâziyyeti mine'l-Havâric*, (thk. Seyide İsmail Kaşif), Kahire, 1979.

2- es-Siyabî, Ebu Hilal Sâlm b. Hamûd b. Şamis, *İzâletü'l-Va'sâi an Etba'i Ebî's-Şa'sâ*, (thk. Seyide İsmail Kaşif), Kahire, 1979.

Basralılar'ın lideri konumunda bulunan Ahnef b. Kays es-Sa'dî (87/687) faktörü unutulmamalıdır.

Çağdaş İbâzî araştırmacı Recep Abdulhâlim ise liderlik sıralamasında daha farklı bir formülasyon yapar: Liderlerden yola çıkarak İbâziyye'nin teşekkül tarihini açıklamaya çalışan Abdulhâlim fırkayı Nehrevân savaşından yani Muhakkime-i Ūlâ'dan başlatır. Onun verdiği sıralama şu şekildedir: Rasibî, Ebû Bilâl, Abdullah b. İbâz, Câbir b. Zeyd, Ebû Müslim b. Ebî Kerîme.

Kalhâtî fırkanın teşekkülünü daha gerilere Sıffin'e kadar taşır. Fırka Sıffin'de Tahkîm'e karşı çıkan Abdullah b. Vehb er-Rasibî'ye kadar uzanır Hâricîler Ali b. Ebî Talib'den sonra Rasibîyî (38/658) imamet makamına getirmişlerdi. Basra'da teşekkül eden Kaade yani İbâziyye Rasibî'nin etrafında oluşan Vehbiyye'nin devamıdır. Bu görüşe göre imamette sırasıyla, Rasibî'den sonra Câbir sonra Ebû Bilâl sonra Abdullah b. İbâz ve Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime yer alır.⁴¹²

C- Ebû Şa'sa Câbir b. Zeyd

Hayatı, Ahlakî Yönü, İlmî Kişiliği Ve İbâziyye İle İlişkisi

İbâzilerce mezhebin müessis imamı kabul edilen Ebû Şa'sa lakablı Câbir b. Zeyd, itibar gören görüşe göre 22/643 senesinde doğdu ve 93/712 da vefat etti.⁴¹³ Ebû Şa'sa lakabı kızından kinaye olarak verilmiştir. Ayrıca O Cûfî olarak ta bilinir.⁴¹⁴ Doğum yeri hakkında farklı rivayetler vardır. Şöyleki bazı İbâzî yazarlar onun Uman'da doğduğunu çok küçük yaşta ilim tahsili için Basra'ya geldiğini söylerlerken⁴¹⁵ bazıları da onun ailesinin daha önceden Basra'ya geldiğini ve Ezd kabilesinin oturduğu

⁴¹² Kalhâtî, *el-Keşf*, 197, 198. Yukarıda zikri geçen kitabî görüşlerin her birisinin Günümüz Uman İbâziliğine ne ölçüde yansıdığı daha detaylı bir araştırmayı gerekli kılmakla birlikte, 2006 yılında Uman İbâzileri'nin sosyal hayatlarını yerinde gözleme amaçlı gerçekleştirdiğimiz Uman seyahatinde Umanlılar'ın istisnasız mezhep imamı olarak Câbir b. Zeyd'e ilk sırada yer verdiklerine şahit olduk. Ayrıca Câbir b. Zeyd'i tanıtmak amacıyla Uman devleti tarafından basılan kaynaklarda Câbir fırkanın müessisi, fikirlerinin mimarı ve fırkayı diğerlerinden ayırtıran kişi olarak takdim edilmektedir.

⁴¹³ A'veşt, *Dirâsât*, 16.

⁴¹⁴ Doğduğu yer olan "Fark" beldesi Uman'ın bir vilayeti olan Nezvâ'da Cûfî olarak bilinir. Savvâfî, Halim b. el-Ahmed, *el- İmam Câbir b. Zeyd ve Âsâruhu fi'd-Da've*, Uman -1989, 30.

⁴¹⁵ Sâbi'î, Nâsır, *el-Havâric ve'l-Âkibetü'l-Gâibe*, 130.

mahalleye yerleştiğini dolayısıyla Câbir'in de ailesinin oturduğu bu mahallede doğduğunu söylerler.⁴¹⁶

Câbir b. Zeyd 22/643 tarihinde doğunca, İslâm tarihinde önemli kırılmalara sebep olan dönemin siyasî olaylarına (Nehrevân, Sıffin, Cemel) etki edecek ve onları şekillendirecek yaşa henüz ulaşmadığı kolayca anlaşılacaktır. İbâzî kaynaklar da Câbir'in çocukluk ve gençlik dönemlerini nasıl geçirdiği ve kimlerden ders aldığı hususunda yeterli bilgi yoktur.

İbâzîler fırkanın siyasal liderinin en azından bir dönem Abdullah b. İbâz olduğunu ancak akidevî yönden fırkanın gerçek kurucusunun Câbir b. Zeyd (93/712) olduğunu söylerler.⁴¹⁷ İki imam arasında polemige meydan vermemek için de “ İbâzîlik diğer fırkalar gibi bir tek âlimin fetvalarından oluşan bir fırka değildir derler.⁴¹⁸ Bunu “İbâziyye ricalün takyittir, ricalun taklid değildir” şeklinde ifade ederler.⁴¹⁹ Fırka Abdullah b. İbâz 'a nispet edilmekle beraber İbâzî yazarlar ve bu fırkaya mensup İbâzîler fırkanın gerçek kurucusu olarak Câbir b. Zeyd'i kabul ederler. Fırkanın İbâz 'a nispetini gayr-i kıyasî kabul ederler.⁴²⁰

⁴¹⁶ Savvâfi, *el- İmam Câbir b. Zeyd*, 9-50.

⁴¹⁷ İvaz, *el-Usûl*, 9-10. Kadim İbâzî olmayan *Makâlât* kitaplarının tamamı bu görüşün aksine İbâziyye'nin kurucusu olarak Abdullah b. İbâz'ı zikrederler.

⁴¹⁷ Dercinî, *et-Tabâkât*, 205. Uman Devleti Câbir ile alakalı çalışmalara ayrıcalıklı yer verir.

Câbir b. Zeyd, *Cevabât-ı Câbir b. Zeyd*, Toplayan Ve Şerh Eden Şeyh Saîd b. Halef el-Harûsî, Uman 1992. Câbir b. Zeyd, *Fıkhu'l-İmam Câbir b. Zeyd*, Cemedan ve tertip eden Yahya Bekûş, Daru'l-Garb, Beyrut, trz.

Câbir b. Zeyd, *Fetevâ el-İmam Câbir b. Zeyd*, Cemedan ve tertip eden Halfân et-Tayfânî, yy., trz.

Câbir b. Zeyd, *Fetevâ Câbir b. Zeyd min Hilali Tefsiri't-Taberî*, Cemedan ve tertip Musab, et-Talib el-Hâşimî, Uman, trz;

Câbir b. Zeyd, *Merâsilü el-İmam Câbir b. Zeyd*, Rebi' b. Habîb'in Müsnedinde, yy., trz.

Câbir b. Zeyd, *Resail-ü İmam Câbir b. Zeyd*, Barunî matbaası tarafından basılmıştır. Tunus, trz.

Câbir b. Zeyd, *Merviyât el-İmam Câbir fi'l-Kütübi't-Tis'a*, Muhammed Musa A'ma, neşredilmemiş.

⁴¹⁸ Harisî, *Min Mümeyyizâti'l İbâziyye*, 4-5.

⁴¹⁹ İbâzîler bu sözleriyle diğer fırkalar gibi kişilere değil delillere ittiba ettiklerini ifade ederler.

⁴²⁰ İvaz, *el- Usûl*, 12. Çağdaş İbâzî yazar Muhammed Ali Debûz'a göndermede bulunarak, İbâziyye'nin gerçek imamının Câbir olduğunu, Abdullah b. İbâz'ın ise Emevîlerin probagandası ile zamanla kabul gördüğünü söyler.

İbâzî yazarlar, firkanın perde gerisindeki gerçek liderinin ve firkanın kurucusunun Câbir b. Zeyd (93/712) olduğunu söyleyerek, eserlerinde ona ayrı bir yer verirler. Ebû Şa'şa Câbir b. Zeyd'in hayatı hakkında genel değerlendirmeler, menkıbevî bilgiler verilmekle beraber, doğumu, ölümü, İbâzîye'ye katılma tarihi gibi çok önem arz eden hususlarda kesin tarihler verilmemektedir.⁴²¹ İbâzîler'in önemli tabakât yazarlarından Dercinî, Câbir b. Zeyd'i hicrî 50 ile 100 tarihleri arasını ikinci tabaka olarak ele alır. Bu bölümde Abdullah b. Vehb er-Rasîbî, Hurkûs b. Zuheyr den sonra üçüncü sırada Ebû Şa'şa Câbir b. Zeyd'i anlatır.⁴²²

Halîfât, *el-Usûlü't-Tarihiyye li'l-Fırkati'l-İbâziyye* adlı eserinde, Ebû Şa'şa Câbir b. Zeyd (93/712) için uzun bir bölüm ayırarak şu bilgileri verir: Ebû Şa'şa Câbir b. Zeyd'in doğum tarihi hakkında İbâzî kaynaklarda kesin bir tarih bulunmamakla beraber hicri 22 tarihleri arasına hasretmişlerdir.⁴²³ Ebû Şa'şa Câbir b. Zeyd hayatının çok erken bir döneminde ilim tahsili için, o günün İslâm dünyasının ilim merkezi olan Basra'ya gelmiştir. Câbir'in Basra'da çok sayıda Ezd'li akrabası olduğundan, onların arasında kaldı.⁴²⁴ Câbir b. Zeyd, fıkıh ilminde temayüz ederek bir çok sahabe ve tabiunun övgüsüne mazhar olmuştur. Câbir, kendi ifadesi ile Bedir ashabından yetmiş kişiyi görmüştür.⁴²⁵ Sahabe ve tabiundan birçoğuna talebelik yaparak, onlardan hadis, tefsir, fıkıh, edebiyat ve lügat ilimlerini tahsil etmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamberin hayatına şahit olan sahabeler Hz. Peygamber'in ilmini ve sünnet-i şerifesini Câbir'e nakletmişlerdir. Ebû Şa'şa'ya hocalık yapan önemli zatlar arasında, Abdullah b. Abbas (ra), Abdullah b. Ömer (ra), Abdullah b. Mes'ud (ra) ve Enes b. Malik (ra) yer almaktadır.⁴²⁶ Câbir b. Zeyd (93/712) ilmini artırmak için her fırsatı değerlendirdi. Gerekiyorsa başka mekânlara yolculuklar yaptı. Câbir, müminlerin annesi Hz. Aişe'

⁴²¹ Abdulaziz, Sâlim, *Tarihu'l-Mağrib fi Asrı'l-İslâmî*, 44. Sâlimî, Câbir'in Ölüm Tarihi h. 93 olarak göstermektedir.

⁴²² İvaz'ın eserini kaleme alırken dipnot kullanmaması ve ilmî yöntemlere riayet etmemesi önemli bir eksiklik olarak değerlendirilebilir.

⁴²³ Savvâfi, Halim b. el-Ahmed, *el-İmam Câbir b. Zeyd ve Âsâruhu fi'd-Da've*, 29.

⁴²⁴ Namî, *Dirasat ani'l-İbadiyye*, 78.

⁴²⁵ Barûnî, *Muhtasâr Tarihu'l-İbâziyye*, Tunus, 1938, 29; Krş Mecmuatü mine'l-Bahisîn, *Mu'cem A'lami'l-İbâziyyin*, II, 109-111.

⁴²⁶ Sâlimî, *Risale*, 10.

(r.anha) ya de uğrayarak Hz. Peygamber'in sünneti hakkında ondan bilgi almıştır. Rivayetlere göre Bedir ehlinen yetmiş sahabeyi idrak etmiştir.⁴²⁷

Ebû Şa'sa Câbir b. Zeyd sahabe ve tabiunun çokça övgüsüne mazhar olmuştur:

Abdullah b. Abbas (ra) en parlak öğrencilerinden olan Câbir için şunları söylemiştir: "... Câbir Kur'an ilimlerinde Basra ehlinin tamamından daha bilgilidir." "Câbir'e sorun çünkü onun ilmi doğuyu ve batıyı kuşatır." Basralılar Abdullah b. Abbas'a (ra) soru sorduklarında, "Sizin halinize şaşarım. İçinizde Ebû Şa'sa gibi birisi varken bana soru sormaya geliyorsunuz."

Abdullah b. Ömer (ra) ise onunla ilgili olarak şöyle söylemiştir, "Ebû Şa'sa Câbir b. Zeyd, Basra ehlinin en fakihlerindedir." Katade b. Diameti es-Sudûsî ise, "Arab'ın âlimi ve yeryüzünün en çok bilenidir." demiştir. Halife Ömer b. Abdulaziz (99-101/717-720) döneminde Basra kadısı olan İyas b. Muaviye (60/679) ise, " Basra ehlinin tümüne yetiştim, Câbir'den daha zeki olanını göremedim." demiştir. Hasan Basrî (110/728) onun ilmini senâ ettikten sonra onu âlemin fakihi olarak tanımlar.⁴²⁸

Ebû Şa'sa Câbir b. Zeyd (93/712) *ed-Divan* isimli oldukça hacimli bir eser vücuda getirmiştir.⁴²⁹ İbâzî yazarların anlattığına göre yirmi ciltten oluşan bu eseri dışı bir deve taşımaktan aciz kalırdı. *Dîvan* dışında Câbir b. Zeyd'e isnat edilen *Cevabat* adlı bir kitap daha vardır ki, bu eser, el-Kâdî Şeyh Saîd b. Halef el-Hârûsî 'nin tahkiki ile Uman Kültür Bakanlığı tarafından neşredilmiştir.⁴³⁰

Ebû Şa'sa Câbir b. Zeyd'in hayatı zühd ve takva içerisinde geçmiştir. İlmi yanında takvası ile de etrafına örnek olmuştur. Dercînî (670/1284) tabakat'ında Câbir'i anlattığı bölüme onun yüksek seciyesini öven cümlelerle başlar. Bunlarda bazılarını sıralayacak olursak, "ilim denizi, takva kandili, dinîn nuru" gibi cümleleri görürüz.⁴³¹ Bir sözünde Allah'tan üç şey istediği belirterek, isteklerini şu şekilde sıralar.

⁴²⁷ Krş., Mecmua mine'l-Bahisîn, *Mu'cem A'lami'l-İbâziyyin*, II, 109-111.

⁴²⁸ Şemmâhî, *Siyer*, I, 67-76.

⁴²⁹ Ezkevî, Muhammed b. Ca'fer, *el-Câmi'u li İbn Ca'fer*, Uman, Trz., I, 48; Ebû Zekeriyya (5/11), *Siyeru'l-Eimme*, 143-145; el-Kindî, *Beyanü's-Şer'*, Uman 1984, III, 349; Bukûş, Yahya Muhammed, *Fikhu'l-İmam Câbir b. Zeyd*, Beyrut, 1986, 75.

⁴³⁰ er-Râşidî, Mübarek b. Abdullah, "Neş'etu't-Tedvîni li Fıkhi ve İstimrârihi İberi'l-Usûl", 154, (*Nedvetü'l-Fıkhu'l-İslâmî* adlı kitabın ilk makalesi) Uman, 2006.

⁴³¹ Dercînî, II, *et-Tabâkât*, 205.

1-Mü'min bir hanım

2-Salih bir göç (dünyadan salih olarak ayrılmak)

3-Günlük rızık.⁴³²

Arkadaşlarına şöyle dediği rivayet edilir: “ Ben sizden daha zenginim. Dinarım yok ama kimseye borcum da yok.”⁴³³

Câbir b. Zeyd fikhî konularda hüküm verirken sahabe arasında bir ayırıma gitmeden Peygamber'den rivayet yapanlarda Muhakkime'den veya Ehl-i Nehrevan'dan olmak gibi bir ön şart aramaz. Misal, öğle ile ikindinin cem edilerek kılınması hususunda Câbir b. Zeyd, İbn- Ömer ve İbn Abbas'ın rivayetlerini temel almıştır. Yağmurlu günde cem etmenin delili ise şöyledir: Ebû Seleme b. Abdurrahman'dan şunu rivayet etmiştir: “Sünnette şu vardır ki, yağmurlu günde akşamla yatsı cem ediliyordu.” Buradaki “sünnette” demesindeki maksat, Rasulullah (sav)'in sünneti kastedilmiştir. Böylece bu bir hadis sayılır. Hişam b. İrva şöyle demiştir: “ Osman oğlu Eban'ın yağmurlu gecede akşamla yatsıyı cem ettiğini gördüm. Onunla beraber Zübeyr'in oğlu İrva, Abdurrahman'ın oğlu Ebû Seleme ve Abdurrahman oğlu Ebû Bekir kılıyorlardı. Onların asrında hiç bir kimse onlara itiraz etmiyordu. Böylece onların bu yaptıklarında icmanın var olduğu gösterilmiştir.”

İbni ömer'den şöyle rivayet edilmiştir: “Rasulullah (sav), Medine'deyken yağmurlu günde öğleni ikindiyle cem etmiştir.” İbni Abbas şöyle demiştir: “ Rasulullah (sav), Medine'deyken seksen yedi defa öğleni ikindiyle ve akşamı yatsıyla cem etmiştir.” Eyyüb dedi ki; “ Belki yağmurlu gecelerde bunu yaptı?” Dedi ki; “olabilir.” Buradaki Eyyüb, Ebû Eyyüb es-Sahistiyani'dır. Ebû Eyyüb es-Sahistiyani, Câbir b. Zeyd'e dedi ki: “Belki yağmurlu gecelerde bunu yaptı”. Cevap veren Câbir b. Zeyd ise, “olabilir” dedi.

Alış verişte şahitin vucubiyeti hakkında İbâzî âlim Câbir b. Zeyd'in Ehl-i Sünnet âlimleri ile aynı kanaati taşıdığını görürüz. Hanefîler, Malikîler, Hanbelîler ve bazı Şafîlilere göre bey' akdinde şahit tutmak menduptur. Bakara suresinin 282. ayetindeki"... Erkeklerinizden iki kişiyi de şahit tutun. Eğer iki erkek yoksa razı olduğunuz şahitlerden bir erkek iki kadın şahitlik etsin... " emrini bu mezhepler nedb'e hamletmişlerdir. İbn

⁴³² İvaz, *el-Uşûl*, 18.

⁴³³ İvaz, *el-Uşûl*, 18.

Abbas, Ata, Câbir b. Zeyd ve Nehaî gibi bazı âlimler de bey'de şahitlerin vâcip olduğu görüşündedirler.⁴³⁴

Kur'an'ın tefsiriyle alakalı mevzularda Câbir b. Zeyd, ayrı bir İbâzî ekol oluşturacak farklı açıklamalara sahip değildir. Onun yaptığı yorumlar genellikle Hasan Basrî (110/728), İkrime (105/723), Ata b. Ebi Rebah, Mücahid ve İbrahim en-Nehaî gibi âlimlerle aynı paraleldedir. Mesela, Tîn Suresinin tefsirinden küçük bir örnek verecek olursak: Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla

1-İncire ve zeytine(1) and olsun, 2-Sina (2) dağına, 3- ve şu emin beldeye (güvenilir şehre) 4- doğrusu, biz insanı en güzel bir biçimde yarattık.(3) 5- sonra da aşağıların aşağısına çevirdik.(4) Açıklama: Birinci ayetin tefsirinde müfessirler arasında ihtilaf vardır. Hasan Basrî, İkrime, Ata b. Ebi Rebah, Câbir b. Zeyd, mücahid ve İbrahim en- Nehaî diyorlar ki: " İncir"den kasıt bilinen incirdir. " Zeytin"de, yağ çıkarılan, bilinen zeytindir. İbn- Ebî Hatim ve Hakim, Abdullah b. Abbas'tan bunu teyid eden bir kavil nakletmişlerdir. Bu tefsiri kabul eden müfessirler, incir ve zeytinin özelliklerini, faydalarını beyan ederek kendi görüşlerini şöyle açıklamışlardır: "Allah, iyi özellikleri dolayısıyla bu iki meyve üzerine yemin etmiştir." kuşkusuz, Arapça'da "tin" ve "zeytun" kelimelerini duyan insan bu iki meyveyi Arapça'da bilinen anlamı üzerine anlar. Ancak bu tefsiri kabul etmeye iki sebep engeldir. Birisi, "Sina Dağı" ve "Mekke şehri"ne de yemin edilmiş olmasıdır. Az önceki tefsire göre meyve ve iki yere bir arada yemin edilmesi uygun düşmemektedir. Kur'an-ı Kerim'de bir şey üzerine yemin edilen yerlerde bu yemin, o yerlerin hizmet veya faydası nedeniyle değildir. Her yemin, kendisinden sonraki konuya delil getirilmek içindir. Bu nedenle, iki meyveye özellikleri dolayısıyla yemin edilmiş olunamaz.

Câbir b. Zeyd, Muavezeteyn surelerinin Mekkî olduğunu söylemiştir. Hasan Basrî, Ata ve İkrime' de bu görüştedir. Kur'an'ın bu son iki suresi, ayrı ayrı iki sure ise de ve Kur'an'da böyle yazılı olmakla birlikte, aralarındaki yakın ilgi ve konularının yakınlığı nedeniyle iki sureye ortak isim konularak "muavezeteyn" denilmiştir. Yani "sığınma" sureleri ismini almışlardır." Bunlar bir arada nazil olmuşlardır. Onun için isimleri ortak ve muavezeteyn'dir.⁴³⁵ Nüzul zamanı: Hasan Basrî, İkrime, Ata ve

⁴³⁴ *el-Mevsû'atü'l-Fıkhîyye*, Kuveyt, 1984, V, 34.

⁴³⁵ İmam Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve*, 231.

Câbir b. Zeyd, bu surelerin Mekkî olduğunu söylemişlerdir. İbni Abbas'tan da aynı kavil nakledilmiştir.

A- Abdullah b. İbâz'ın Hayatı

Abdullah b. İbâz Muaviye döneminde doğmuştur. İbâz'ın doğum tarihinin (40-60/ 660-680) yılları arasında bir tarihe tekabül ettiği söylenmektedir. Abdülmelik b. Mervân (86/705) zammında vefat etmiştir. İbâzilerce Abdullah b. İbâz, Câbir b. Zeyd'e tabi olan liderler arasında gösterilir. İbâz'ın devrin devlet adamları ile yapmış olduğu yazışmalarına bakıldığında siyasetin ve devletin kitap, sünnet ve Raşit Halifelerin yoluna uygun olarak tanzim edilmesine büyük önem verdiği görülür. İbâzî tabâkât kitaplarında hayatı hakkında teferruatlı bilgi olmamakla beraber onun dinî meselelere bakışı hakkında ipuçları bulmak mümkündür. Öncelikle Câbir b. Zeyd tarafından ortaya konan öğretiyeye çok sadık bir kişi olduğu söylenebilir. Muhakkime arasında hicri 64'de ilk büyük parçalanma gerçekleştiğinde Abdullah b. İbâz kendisine atfedilen tüm hususiyetleri ortaya koymuştur.⁴³⁶ Hem hatiplik yönünü hem de dinî konulardaki birikimini kullanarak cemâatinin İbn Ezrâk'ın eliyle Hâricîleşme'sinin önünü kapamıştır.

Abdullah b. İbâz, Abdülmelik b. Mervân'a (86/705) ve Nâfî b. Ezrâk'a yolladığı mektuplarla meşhur olmuştur. Abdullah b. İbâz 'ın, Abdülmelik b. Mervân'a kitap ve sünnete tabi olmasını öğütleyen bir mektup yazması sebebiyle Abdülmelik de İbâz 'a dinde aşırı (gulûv) gitmemesini öğütleyen bir mektup yazdı. Sonrada Abdullah b. İbâz kendisini tarihe mal eden mektubunu yazdı. Bu mektubunda İbâz, kendisinin ve taraftarlarının değil, Hz. Osman ve sonrasında gelen imamlar ile onlara tabi olanların heva ve heveslerine uymak suretiyle aşırılığa (ğuluv) saptıklarını ifade etti. Bu mektubu bizce değerli kılan sebeplerden birisi de Abdullah b. İbâz , bu mektubunda Abdullah b. Ezrâk'dan ve ona tabi olanlardan (Havâric'den) insanların en uzağı olduğunu belirtmesidir. Bu konuda İbâz şunları söyler: “Onlar (İbn Ezrâk ve adamları) önce İslâm 'in içindeydiler, onların (dinden) *hurûc*ları tarafımızdan bilinmektedir. Lakin onlar İslâm'dan irtidat ettiler, İslam'a teslim olduktan sonra küfre girdiler. Bu sebeple biz onlarla beraber olmaktan Allah'a sığınırız” İbâzî bilginlerden A'veşt bu mektubu şu şekilde değerlendirir:

⁴³⁶ Motylinski, “Abdullah b. İbâz”, *İ.A.*, 1, 33; Fığlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu*, 88.

Abdullah b. İbâz, Mervân tarafından kendisine isnat edilen aşırılık suçlamasını reddeder. Allah Resulü'nün ve onun raşid halifelerinin ortaya koyduğu yolun korunması hususundaki hırsını belirtir. İbn Ezrâk'ı ifratı ile Ümeyyeoğullarının tefritinin kitapda ve sünnette olmadığını ortaya koyar. Muhakkime ile başlayan muhalefet hareketinin başlangıçtaki hedefi Muaviye'nin temsil ettiği Ümeyyeoğulları ile Hz. Ali'nin temsil etmiş olduğu ifrat ve tefrittir. Daha sonra bu muhalefet Ümeyyeoğulları ile Ezârîka (Havâric) tarafından temsil edilen aşırılıklara yöneldi.

Hz. Osman'nın (ra) uygulamaları hakkında İbâzîler'in nasıl bir düşünceye sahip oldukları hakkında bilgileri ihtiva eder. İbâz, Hz. Osman'ın son döneminde kendi akrabalarına Müslümanlar'ın malını peşkeş çektiğini, İslâm nizamının hükümlerinde tagyir ve tebdil yaptığını ileri sürer. Ancak bu sadece Hz. Osman'ın icraatlarına bir itiraz kabilinde olup tekfir değildir. Daha önce söylendiği gibi son zamanlarda Muhakkime dışında insanlar bireysel anlamda birbirlerini küfürle itham eder olmuştu. Fakat Abdullah b. İbâz Hz. Osman için itikadi anlamda bir tekfir suçlamasında bulunmamıştır.

Ümeyye idaresinin kendi yanlış uygulamalarına aklî ve naklî deliller ileri sürdüklerini bu durumun Abdülmelik b. Mervân'dan (65–86/683–685) önce Ümeyyeoğulları ile başladığını ve hâlâ devam ettiğini belirtir.

Günahkâr Müslümanlar'a küfür isnat etmesi sebebiyle Havâric'in imamı İbn Ezrâk'tan beri olduğunu belirtir. Çünkü günahkâr mümine şirk küfrü isnat etmek İslâm prensiplerine aykırıdır. Abdullah b. İbâz, büyük günah işleyen birisine şirk isnat eden Havâric'den yani İbn Ezrâk'tan beri olduğunu söylemesine, onunla beraber olmaktan Allah'a sığındığını açıkça belirtmesine ve bu sebeple onun dinden çıkmış olduğunu ifade etmesine rağmen nasıl olur da eski ve yeni araştırmacılar İbâzîler'i Hâricî sayarlar? A'veşt bunun anlaşılır bir durum olmadığını belirtir.⁴³⁷

⁴³⁷ A'veşt, *Dirâsât*, 23-25.

III- İBÂZİYYE HAVÂRİC İLİŞKİSİ

A- İBÂZÎ OLMAYAN GÖRÜŞ:

İbâziyye'nin Havârîc'den kopuşunu ele almadan önce İbâziyye'nin Hâricî bir fırka olup olmadığı meselesi üzerinde durmamız gerekmektedir. Muhakkime tarafından yürütülen muhalif hareketlerin Havârîc üzerinden anlatılması yerleşik bir gelenek halini almıştır.⁴³⁸ Sünnî fırka ve tarih kitaplarına bakıldığında İbâziyye'nin Hâricî bir fırka oluşunda en küçük bir şüphe yoktur.⁴³⁹ Bu düşüncüyü paylaşan yazarlardan bazıları, Havârîc'i Sıffin savaşında (37/656–657) Hz. Ali'nin Tahkîm'i kabul etmesi sebebiyle ona karşı çıkanların “la hükme illa lillah” (Allah'tan başka hüküm koyucu yoktur) diyerek başlattıkları bir hareket olarak tarif ederler.⁴⁴⁰ Başlangıç noktası Sıffin savaşında yaşanan Tahkîm olayına bağlandıktan sonra hareket içerisinde aktif olarak yer alan kişi ve toplulukların sosyal ya da dinî yapılarından yola çıkılarak hareketin orijini tespit edilmeye çalışılmıştır.⁴⁴¹ Muhakkime içerisinde yer alan kimselerin dindarlıklarını ve Kur'an'a düşkünlüklerini göz önünde bulunduranlar hadiseyi Kurra'ya bağlayarak olaya dinî bir karakter atfederken⁴⁴² kimileri de politik sebeplerle izah etme yoluna gitmişlerdir.⁴⁴³ Günümüz Mezhepler tarihi araştırmacılarından Fığlalı “İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri” adlı çalışmasında Hâricîlik olayını, politik sebeplerle başlayan daha sonra dinî mahiyet kazanan bir hareket olarak tarif eder.⁴⁴⁴ Onu bir zihniyet olarak ele alanlar ise⁴⁴⁵ daha

⁴³⁸ A'veşt, Bekir b. Saîd, *Muhammed b. Yusûf Ettafeyyîş*, es-Sîb, 1989, 136; “Zuhûru'l-Havârîc”, Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Urakî, XV, Bağdat 1967, 10- 38, Çev. Harun Yıldız. OİFD., X, Samsun 1998, 513- 536.

⁴³⁹ Bkz. Demircan, Adnan, *Hâricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi* İstanbul, 2000.

⁴⁴⁰ Taberî, *Tarih*, V, 667; Eş'arî, *Makâlât*, 167- 183; Şehristânî, *el-Milel*, 157; Krş. İsfereinî, *et-Tabsır*, 52; el-Makdisî, *el-Bed'ü*, V, 138.

⁴⁴¹ Fığlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu*, 140, 141.

⁴⁴² Wellhausen, *Havârîc*, 39.

⁴⁴³ Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, (Çev. İsmail Yiğit vd), İstanbul-1985–86, II, 69–70.

⁴⁴⁴ Fığlalı, “ Hariciliğin Doğuşu”, *AÜİFD*, XXII, 249.

⁴⁴⁵ Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, İstanbul, 1982, 246; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 363.

erken dönemlere, Peygamber zamanına taşırlar.⁴⁴⁶ Her halükârda Havâric ile ilgili araştırmalarda İbâzîlik, Havâric'in bir alt kolu olarak ele alınır. İbâzîler bu yaklaşıma katılmayarak⁴⁴⁷ bu tarifin tamamıyla politik olduğunu, taassup ve cehaletten kaynaklandığını ileri sürerler.⁴⁴⁸ Tarih boyunca Ümeyye ve Abbasoğulları'nın İbâziyye'ye aşırılık isnat etmelerinin sebebini hilâfete ilişkin "eşitlikçi" siyasî görüşlerine bağlarlar.⁴⁴⁹ İbâzîler, Tahkîm kararına ve hilâfetin Kureyşiliğine karşı çıkmak istisna edilecek olursa İbâziyye fırkasının Hâricî fırkalar olarak zikredilen Ezârika, Sufriyye, Beyhesiyye ve Necdiyye ile düşüncede ortak olduğu başka bir görüşlerinin olmadığı söylerler.⁴⁵⁰ Tâlibî, İbâziyye'nin bu siyasî kanaatından dolayı kınanmaması gerektiğini söyleyerek bu görüşlerin daha öncelerde fiilen hayata geçtiğini ifade eder. Kureyş'in dışında renk, cins ve kabile ayrımı yapmaksızın demokratik temsiliyet hakkının herkese ait oluşu düşüncesinin Sıffîn savaşında (37/656–657) değil ondan yıllarca önce Ben-i Saîde çardağında, Hz. Ebû Bekir'in seçimi esnasında ilk defa ortaya çıktığını savunur. Bu düşünce doğrultusunda Sa'd b. Ubâde aday olmuştur. Her hangi bir fırkanın temel fikri olmaksızın Ben-i Saide çardağında ortaya çıkan bu siyasî düşünceye daha sonra ameli olarak sarılanlar ve bu düşünceyi günümüze kadar getirenler İbâzîler olmuştur.⁴⁵¹ Ancak Ben-i Saide çardağında olanlar ile Muhakkime arasında dinî-siyasî sistematik bir ilişki kurmak mümkün görünmemektedir.⁴⁵²

Eş'arî'nin *Makâlâtu'l-İslâmiyyin* adlı eserinin bir muhtasarı mahiyetinde olan Bağdâdî'nin (429/1037) *el-Fark Beyne'l- Fırak* adlı eserinde bu konu, benzer şekilde anlatılmaktadır.⁴⁵³ Eş'arî *Makâlat'*ında, Havâric kavramının, hangi tarihte ıstilahî mahiyet

⁴⁴⁶ Geniş bilgi için bkz., Talibî, *Arâu'l- Havâric*, Cezair, I, 44 -87.

⁴⁴⁷ Kâşif, *Uman*,39.

⁴⁴⁸ Neccâr, *el-İbâziyye*, 85.

⁴⁴⁹ Neccâr, *el-İbâziyye*, 85; Halifât , *el-Uşûl*, Maskat, 1982, 53.

⁴⁵⁰ Abdulhalim, *el-İbâziyye fi'l-Mısr*, 55-56; Neccâr, Âmir, *el-İbâziyye*, 85.

⁴⁵¹ Talibî, *age.*, 35, 44 -87; Râşidî, Mubârek b. Abdullah b. Hâmid, *Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime et-Temîmî*, Uman, 1992, 146; Krş., Ebû Ammâr, Abdulkâfi, *Kitâbu'l Mucez* (thk., Tâlibî, Ammâr, *Ârâu'l-Havâric*), I- II, Kahire 1978. Bu kitap Talibî tarafından yazılan *Ârâu'l-Havâric* adlı eserin sonuna eklenmiştir.

⁴⁵² Demircan, *Din Siyaset İlişkisi*, 41.

⁴⁵³ Bağdâdî, *el-Fark*, 62.

kazandığına değinmeksizin, Hâricî fırkaların dinî ve siyasî fikirlerinden yola çıkarak, genel bir Hâricî tanımına ulaşmaya çalışır. Necedât'ı büyük günah konusunda istisna tutması dikkate alındığında, Tahkîm'e karşı çıkan Muhakkime-i Ūlâ'dan başlayarak, Basra'da (64/683–684) de meydana gelen bölünmelerle oluşan Ezârîka, Beyhesiyye, Necedât ve Sufriyye fırkasıyla birlikte İbâziyye de dâhil olmak üzere adı geçen tüm fırkaları fûrularıyla birlikte Havâric olarak değerlendirir. Eş'arî'ye göre; Ali, Osman, Cemel ashabı, iki hakemi veya onlardan birini doğrulayan, ya da Tahkîm'e râzı olanları tekfir hususunda aynı görüşleri paylaşan herkes Hâricî'dir.⁴⁵⁴

Mezheplerin teşekkülünde fırkaları yanlış zamanlarla ilişkilendirme sadece Havâric örneğinde karşılaştığımız bir durum değil, Mezhepler Tarihinin her dönem güncel problematiklerinden birisidir. İslâm Mezhepleri tarihinde aynı yanlışlıklar içinde anlatılan başka mezheplerde vardır. Mesela, Şîa'nın teşekkülü izah edilirken, başlangıcı Hz. Peygamber zamanına kadar götürülür.⁴⁵⁵ Ancak, yeni araştırmalarla, Şîa'nın hicri birinci asrın sonları ikinci asrın başlarına doğru teşekkül ettiği görüşü ağırlık kazanmıştır.⁴⁵⁶ Gerek Eş'arî gerekse onun görüşlerini paylaşan Sünnî makâlât yazarları, Hâricî fırkaların teşekkül tarihlerine yeterli önemi vermeksizin konuyu zamandan kopuk bir mahiyet içinde anlatmaktadırlar. Mesela, Sufriyye ile Ezârîka arasında fiilî teşekkül anlamında on yıl gibi uzun bir süre olmasına rağmen bu zaman farkı tanımlamalarda görünmemektedir. Sanki Muhakkime'den aynı anda kopmuş gibi bir izlenim verilmektedir.

Şehristânî'de Eş'arî'nin yaptığı gibi, zaman sınırlaması koymadan ve daha genellemeci ve siyasî bir tanımlama ile halkın üzerinde ittifak ettiği imama karşı çıkan kişi ya da kişileri Hâricî olarak isimlendirmektedir. İster “Hulefâ-i Râşîdin'e” karşı

⁴⁵⁴ Günümüz İbâzî yazarların eserlerinde Hz. Ali'den bahsedilirken övgü ifadeleri ihmal edilmez. Hz. Ali'nin isminin başında -Hz- kelimesi ve ismin sonuna (**ra**) eklenir. Bu, kadim İbâzî yazarlarda göremediğimiz bir durum. Hz. Ali, Hz. Osman ve Hz. Aişe gibi sahabeler hakkındaki İbâzî düşüncelerde müspet yönde bir kırılmanın yaşandığı söylenebilir. Hz. Osman ve Hz. Ali için bakınız, A'veşt, *Ezvâu'l-İslâmiyye ale'l- Meâlimi'l-İbâziyye*, 7,8. Uman'ın baş müftüsü Halilî Hz. Ali ile alakalı olarak “kerremallahu vechehu” ifadesini ısrarlı bir şekilde kullanır. Halilî, *İmam Câbir b. Zeyd*, 32.

⁴⁵⁵ Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, 15; el-Amilî, Muhsin el-Emin el-Hüseyni, *A'yanu's-Şia*, (thk, Hasan Emin), Beyrut, 1983, I, 13; Kaşifu'l-Gıta, *Aslu's-Şia ve Usûluha*, 77.

⁴⁵⁶ Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, 89-92.

çıkanlar olsun, isterse onlardan sonra iyilikte onların yolundan giden “Tâbiîn”e karşı çıkanlar ve hatta daha sonraki her hangi bir hak imama karşı çıkanlar olsun, hüküm aynıdır.⁴⁵⁷ Şehristânî (548/1152) tarafından yapılan bu tarifi tahlil edecek olursak:

Politiktir: Şehristânî, Havâric kavramına İbâzîler’in aksine dinî değil politik bir anlam yükler. Havâric’in fikirlerini değil iktidarla sürdürmüş olduğu siyasî ilişkiyi merkeze alan bir tarif yapması sebebiyle yaptığı tarif politiktir.

Merkezi iktidar yanlısı bir tariftir: İktidar icraatlarının haklılığını ya da haksızlığını veya muhaliflerin düşüncelerini dikkate almadan hükümete muhalif olan herkesi Havâric’ten addetmesi sebebiyle, Şehristânî tarafından yapılan tarif iktidar yanlısı bir tarif görünmektedir. Şehristânî İktidar ve muhalefet ikileminde iktidar yanlısı olmaya olumsuz bir anlam yükleyen Hâricîler’i muhalefet kavramı içerisinde olumsuz bir mana ile ifade etmeye çalışır. Hâricî fırkalarca iktidar yanlısı olmak ne kadar menfi bir tavır ise Şehristânî için de iktidara muhalif olmak aynı şekilde menfi bir tavidir.

Genellemeci bir tariftir: Şehristânî tarafından yapılan tarif, konumuzla alakalı problemi çözmede bize yeterince katkı sağlamadığı gibi, bu tarifi tümüyle doğru saymak İslâm Tarihinde yaşanan ama Hâricîlik ile uzaktan yakından hiçbir alakası olmayan bir kısım olayların izahında bizi, yanlış noktalara götürme riski taşır. Çünkü bir fırkanın ıstılahlaşan dinî, siyasî fikirlerini dikkate almadan, halkın üzerinde ittifak ettiği imama karşı çıkan (*Hurûc* eden) her harekete ya da kişiye Hâricî demek yanlış olur. Bir olayı kavramlaştırmak her ne kadar konulara nüfuz etmemizi sağlasa da diğer taraftan o kavram içerisinde yer alan tikelliklerin özgüllüklerini gözden kaçırmamıza neden olur. İslâm Tarihinde bu yanlış örnek olacak çok sayıda misal bulabiliriz. Mesela:

1- Beni Saîde çardağında toplânan Mekkeliler ve Medineliler, Hz. Ebû Bekir (13/634) üzerinde bir anlaşma sağlamıştı. Fakat bu anlaşmanın hemen akabinde Medine’nin adayı olan Sa’d b. Ubâde, bu biata uymadığı gibi hayatı boyunca da uymayacağı konusunda yemin etmiştir.⁴⁵⁸ Hatta bu sözlerinden dolayı Hz. Ömer kendisini tehdit etmiştir.⁴⁵⁹ Bilinen Sünnî ve İbâzî hiç bir kaynakta Sa’d b. Ubâde’nin

⁴⁵⁷ Şehristânî, *el-Milel*, 133.

⁴⁵⁸ İbn Sa’d, *Tabakât*, III, 616.

⁴⁵⁹ Naşîu’l-Ekber, *Mesailu’l-İmame*, 14; İbn Abd Rabbihi, *İkdu’l-Ferîd*, IV, 258

Havâric’den olduğu zikredilmemiştir. Şehristânî, yaptığı tarife uygun olarak ilk Hâricî hareket olarak Râşidî’nin yaptığı gibi Ben-i Sakife’ye işaret etmeliydi. Râşidî ilk Hâricî fikirlerin burada dile getirildiğini daha sonra Hâricîler’in bu fikirlere amelî olarak sarıldığını söyler.⁴⁶⁰ Râşidî tarafından ileri sürülen görüş İslâm tarihinde yaşanmış bir vakıya işaret etmesi bakımından doğru sayılabilir ancak bu olayın Muhakkime için bir ilham kaynağı olup olmadığı tartışmaya açık bir konudur. Muhakkime ile Hz. Ali ve elçileri arasında geçen konuşmalar dikkate alındığında Muhakkime’nin düşüncelerinin doğruluğunu ispat etmek için Ben-i Saîd’e çardağında olanları hiçbir şekilde referans olarak göstermemesi kanaatimizce onların bu olaydan ilham almadıklarını gösterir.

2- Hz. Peygamber’in vefatından üç gün sonra Hz. Ebû Bekir’in imameti hususunda bir konsensüs / uzlaşma sağlanmış ve herkes beyat etmişti.⁴⁶¹ Ancak Hz. Ali’nin beyatı eşi Hz. Fatıma’nın vefatına kadar yaklaşık altı ay gecikmişti.⁴⁶² Şehristânî (548/1152) tarafından yapılan tarife göre Hz. Ali altı ay Hâricî olarak yaşamıştır. Eşi Hz. Fatıma ise Hâricî olarak vefat etmiştir. Oysa böyle bir düşünce asla doğru sayılamaz.

3- Yine, Hz. Ali’ nin (40/661) hak imam olduğu varsayımından yola çıkılırsa, Cemel savaşında⁴⁶³ (36/656) onun karşısında yer alan Hz. Talha (36/656), Hz. Zübeyr (36/656) ve Hz. Aişe’nin de Hâricî olarak zikredilmesi gerekirdi. Oysa onlar hakkında böyle bir nitelemenin ne ilmî ne de mantıkî bir izahı olabilir.

4- Sıffîn savaşında Tahkîm kararı alınmasına rağmen Ammâr b. Yasir (37/656–657), bir bakıma Hâricî gerekçelerle “Tahkîm” kararında Hz. Ali’ye (40/661) muhalefet ederek, savaşıma devam etmiş ve Muaviye (60/679)’nin askerleri tarafından öldürülmüştür. Ammâr b. Yasir’in bu konudaki fikri, Muhakkime’nin fikri gibiydi; karşıda haksız olan bir taraf vardı; onları doğru yola getirinceye kadar savaşmak gerekiyordu. Şehristânî’nin ileri sürdüğü tariften yola çıkarak, Ammâr b. Yasir’in de Hâricî olduğunu söyleyen olmamıştır.

⁴⁶⁰Râşidî, *Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme et-Temîmî*, 146

⁴⁶¹ İbâz b. Abdullah, Abdülmelik b. Mervan’a yazdığı mektup. Muhammed Salih Nâsır’a ait *Menhecû’ d-Da’ ve İnde’ l-İbâziyye*, adlı kitabın içinde yer almaktadır 324-338.

⁴⁶² Şemmâhî, *Siyer*, 15.

⁴⁶³ Taberî, *Tarih*, III, 470 – 471; İbn Esîr, *Kâmil*, III, 106; Mes’udî, *Murûc*, II, 366.

5- Aslında burada Muaviye açısından Hz. Ali'nin iktidarına baktığımızda durum hiç de Şehristânî'nin söylediği gibi görünmemektedir. Zira “üzerinde ittifak edilen hak imam / devle başkanı” tabiri, ümmetin Suriye boyutu hesaba katıldığında Hz. Ali için gerçeklik arz etmez.⁴⁶⁴ Çünkü Suriye valisi Muaviye başından beri Hz. Ali'nin imametine karşıdır. Bu durumda ya Muaviye ve idare ettiği Suriye halkı İslam ümmetinden değildir; ya da Hz. Ali ümmetin ittifakıyla seçilen imam değildir, sonucu çıkar.

6- İslâm Tarihinde Muhakkime'nin dışında daha sonraki ve önceki dönemlerde “Tevvâbûn Hareketi ve Ridde olayları”⁴⁶⁵ gibi merkezî hükümete karşı girişilen başka isyanlar da olmuştur. Fakat bunların hiç birisine Havâric adı verilmemiştir.

Pratikte işlerliği olmayan bir tariftir: Şehristânî (548/1152) halkın seçtiği hak imama muhalif olan herkesi Havâric addetmesine karşılık, bu tarifi kendi kitabında yaptığı tasnife yansıtmamıştır. Zira yukarıda zikredilen muhalif hareketlerin tamamını Hâricîlik kapsamının dışında tutmuştur. Bu durum onun kendi teorisi ile pratiği arasında açık bir çelişkidir.

Sonuç olarak, devlete muhalif her hareketin ıstılahlaşan dinî, siyasî, fikrî cephesini yani o fırkayla bütünleşen ayırt edici fikirlerini dikkate almadan Hâricîlik ile ilişkilendirmek İslâm Tarihinde bilinen Hâricîlik vakasının kendi tarihsel gerçekliğine aykırı düşer. İbâzî müelliflerden Sâlimî ve Eттаfeyyîş'in (1886-1965) bu konuda görüşleri şu şekildedir; Şehristânî'nin söylediklerinin aksine ümmet evvel emirde hiçbir gurubu Havâric olarak isimlendirmemiştir. Bu isim Ezârîka'nın ortaya çıkıp etrafta terör estirmesinden sonra yayılmıştır. Ne Hz. Ali'nin taraftarlarından Tahkîm'e razı olanlar ne de karşı çıkanlar bu adlandırmayı biliyorlardı.⁴⁶⁶

Watt, Havâric kelimesinin, “el-Yeman b. Ribab'dan”⁴⁶⁷ sonra mezhepler tarihçileri tarafından belli vakalar için bir kalıp olarak kullanılmak üzere geniş bir

⁴⁶⁴ Watt, *İslâmic Political Thought*, 38.

⁴⁶⁵ Apak, Adem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, İstanbul, 2004, 99-121, 267, 276.

⁴⁶⁶ Sâlimî, Abdullah b. Hamîd, *Şerhu'l- Camiu's-Sahih Müsnedi Rebi' b. Habîb*, (Tashih, İzzeddin et-Tenuhî), Uman trz, I, 56.

⁴⁶⁷ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 227.

biçimde ortaya konmuş olması muhtemeldir.” diyerek,⁴⁶⁸ tarih içerisinde yüklenen muhtemel anlamları şu şekilde sıralar:

1- Hâricîler, Hz. Ali'nin (40/661) ordusundan ayrılan kişi veya kişilerdir. Bu tarif klasik Sünnî makâlât kitaplarında yapılan tariflere uygun olarak sadece bir topluluğu değil bireysel anlamda Hz. Ali'yi terk edenleri de ihtiva etmektedir.⁴⁶⁹ Bu yaklaşım Havâricî'yi Sıffin savaşında (37/656-657) “Tahkîm”e karşı çıkanların başlattıkları bir hareket olarak tarif edenlerin anlayışına uygunluk arz etmektedir.

2- Hâricîler, kâfirlerin içinden ayrılarak “Allah’a ve Peygamberine hicret edenlerdir” şeklindeki Nisa Suresi 100. ayetinin anlamı üzere,⁴⁷⁰ kâfirlerle her türlü bağlarını koparanlardır. Havâric kavramına verilen bu anlam, tarihi süreç içerisinde kendisi gibi düşünmeyen Müslümanlar’ı müşrik ilan eden Ezârîka’nın, konumunu tarif etmektedir.

3-Onlar, ayaklananlar, yani halife Hz. Ali’ye karşı çıkanlardır. (harece ‘alâ)

4- Onlar, Kaade'nin zıddına, cihada çıkan ve fiilen ona katılanlardır. Bu iki zümre yani huruç ve kuud (çıkış ve oturuş) kavramları, Kur'an'da Tevbe suresinin 83. ayetine⁴⁷¹ göre (Bundan sonra Allah seni onlardan bir kısmının yanına döndürür de (başka bir) cihada çıkmak için senden izin isterlerse: ‘Artık siz benimle ebedi çikamayacaksınız ve hiçbir düşmanla benimle birlikte ebedi savaşamayacaksınız. İlk önce oturup kalmayı tercih ettiniz, şimdide artık geride kalanlarla birlikte oturun!’ de.” birbirine zıttır.⁴⁷² Havâric kavramına yüklenen bu anlam muhtemelen (64/683–684) den

⁴⁶⁸ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devirleri*, 23.

⁴⁶⁹ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 34, 41–48.

⁴⁷⁰ “Her kim Allah yolunda hicret ederse, yeryüzünde gidecek çok yer ve genişlik bulur. Kim Allah’a ve Resûlüne itaatla hicret ederek evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse onun ecirgerçekten Allah’a düşmüştür. Allah çok bağışlayıcı, çok rahimdir.” Nisa (4), 100

⁴⁷¹ “Eğer Tebük savaşından sonra Allah, seni Medine’de kalan münafıklardan bir kısmının yanına döndürür de başka bir savaşa çıkmak için senden izin isterlerse, de ki: Artık benimle beraber ebediyen sefere çıkamazsınız, beraberimde olarak hiçbir düşmanla muharebe edemezsiniz. Çünkü ilk defa oturup kalmayı arzu ettiniz (Tebük Seferi’ne çıkmadınız) Şimdi geride kalan kadın ve çocuklarla oturup kalın.” Tevbe, (9)83.

⁴⁷² Watt, *age.*, 18-19.

sonra Muhakkime içerisinde gerçekleşen ilk büyük ayrılmaya⁴⁷³ ve özellikle de Ezârika ile İbâziyye'nin tercih ettikleri mücadele tarzına vurgu yapan bir tanımlamadır. Bilindiği gibi Ezârika kendisi gibi düşünmeyenleri müşrik ilan edip⁴⁷⁴ Basra'yı terk etti. Geride kalanları kendisine katılmaya davet etti. Ezârika kendisine katılmayan Ebû Bilâl ve yandaşlarına hakaret anlamına gelecek şekilde *el-Kaade* adını verdi.⁴⁷⁵ Havâric kavramına yüklenen bu anlam ikincisine göre daha özeldir. Çünkü ikinci tarifte Ezârika'nın tüm Müslümanlar'a karşı konumu öne çıkarılırken burada Ezârika'nın İbâziyye fırkasına göre konumu tarif edilmiştir.⁴⁷⁶

B- İBÂZÎ GÖRÜŞ VE İBÂZİYYE HAVÂRİC İLİŞKİSİ

İbâzî tarihçiler ve makâlât yazarları İbâziyye'nin Hâricî bir fırka olarak ele alınmasına şiddetle karşı çıkarlar.⁴⁷⁷ İbâzî kaynaklara özellikle de muahhar dönem eserlerine bakıldığında müelliflerin İbâziyye'nin Hâricî bir fırka olmadığını ispat etmek için yoğun çaba sarf ettikleri görülür. Daha önce zikredildiği gibi İbâzî olmayan kaynaklara göre, İbâziyye'nin Hâricî bir fırka oluşu şüphe götürmeyen bir durumdur.⁴⁷⁸

Halbuki Uman İbâzîler'i dâhil olmak üzere, Zengibar, Kuzey ve Doğu Afrika İbâzîler'i, Libya daki Cebel-i Nüfus İbâzîler'i, Tunus'un Cerbe adasındaki İbâzîler ve Cezayir'in Mîzab Vadisinde bulunan İbâzîler Havâric isnadından beri dururlar. Çünkü onlara göre Havâric'in anlamı aşırılık ve *hurûc ani'l-İslâm*'dır (İslâm'dan *hurûc*tur.) İbâzîler'in kadim ve çağdaş yazarlarına göre İbâziyye Kur'an da ve Peygamber (as)

⁴⁷³ Muhakkime arasındaki ilk ayrılık olarak Ezârika'nın kopuşuna işaret edilmekle beraber aslında İbâzî kaynaklar tetkik edildiğinde Nehrevan dönüşü insanlara istigraz uygulayan, Abdullah b. Habbab b. Eret'i ve eşini katleden Mis'ar b. Fedekî ve beş yüz kadar adamı Ebû Bilâl'in başını çektiği İlk Muhakkime tarafından reddedilmiştir. Mis'ar b. Fedekî'nin ayrılışı hem ilk ayrılmaya hem de Muhakkime içerisinde mutedil ve şiddete karşı farklı bir potansiyelin varlığına işaret etmektedir. Halilî, *Câbir b. Zeyd*, 34-35.

⁴⁷⁴ Neccâr, *el-İbâziyye*, 86.

⁴⁷⁵ Abdulhalim, *el-İbâziyye fi'l-Mısr ve'l-Magrib*, 13.

⁴⁷⁶ Watt, *age.*, 18-19.

⁴⁷⁷ A'veşt, *Ezvaü'l-İslâmiyyât*, 53.

⁴⁷⁸ Eş'arî, *Makâlât*, 167, 183; Şehristânî, *Milel*, 133; Makrîzî, *Hutât*, 349; Emin, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, 330- 336.

sünnetinde varid olan İslâm'dır.⁴⁷⁹ Oysa *Hâricîlik dinîn zarurat-ı asliyesinden olan birçok şeyi inkâr ederek şirke düşmüştür.*⁴⁸⁰ İbâzîler tıpkı Şehristânî (548 / 1152) gibi genellemeci bir tarifile Havârîc'i şu şekilde tarif ederler: *Dinî ya da siyasî bir meselede kendileri gibi düşünmeyenleri tekfir eden her fırka ya da kişi Hâricî'dir.*⁴⁸¹ Bu durum ister ashop döneminde olsun ister daha sonraki dönemlerde olsun durum aynıdır. İbâzî müelliflerden A'veşt, İbâziyye ile Havârîc'in ortak olduğu tek konu "Tahkîm'e" karşı çıkarak, aralarında hiçbir ayırım yapmaksızın Müslümanlar'ı imam seçmeye davet etmeleridir der.⁴⁸² Bir başka İbâzî yazar, İbâziyye'nin Havârîc ile birlikte aynı potaya konulmasının sebebini siyasî nedenlere bağladıktan sonra Havârîc ile İbâziyye arasında ortak olan konuları üç maddede özetler:

1- Ali b. Ebî Talib, Sıffin'de (37/656–657) Muaviye b. Ebî Sufyan'la yaptığı savaşta Tahkîm sebebiyle savaşa ara vermekle daha sonra da Tahkîm'i inkâr etmekle çelişik davranarak hata yapmıştır.

2- Ali b. Ebî Talib Nehrevân ehli ile savaşmakla hata yapmıştır.

3- Ehil olmak şartıyla imamette Kureyşli olmak şart değildir.⁴⁸³

İbâzîlikle ilgili yaptığı araştırmalarla ülkemizde en çok tanınan Libyalı İbâzî yazar Muammer, bu benzerliklerin abartılmaması gerektiğini ifade eder. Ona göre farklı fırkalar benzer görüşlere sahip olabilirler. Ancak bu benzerlikler nasıl bir fırkayı ötekine dönüştürmüyorsa İbâziyye'nin de birkaç konuda Hâricî fırkalarla benzer görüşlere sahip olması onu Havârîc'e dahil etmez demektir.⁴⁸⁴

Aslında meseleyi bu kadar anlaşılmaz hale getiren husus: İbâzîler'in Hâricîlik'in teşekkülünü çok farklı bir formülasyon içinde açıklamaları, Sünnî fırka kitaplarında yer alan Havârîc kurgusunun, İbâzî formülasyonla hem tarih hem de fikir düzeyinde örtüşmemesi ve müelliflerin karşılıklı olarak birbirlerinin bakış açılarını ısrarlı bir şekilde görmezden gelmeleridir.

⁴⁷⁹ Kâşif, *Uman*,39.

⁴⁸⁰ Muammer, *el-İbâziyye fî Mevkibi't-Tarih*,33-35.

⁴⁸¹ A'veşt, *age.*, 7-8.

⁴⁸² A'veşt, *age.*, 7.

⁴⁸³ Vehîbî, *el-Fikru'l Akadî*, 79.

⁴⁸⁴ Zavî, Ahmed, *Tarihu'l-Fethi'l- Arabî fî Libya*, Mısır, 1963, 120 – 121.

İbâzîler, Havâric kavramına kadim Sünnî kaynaklarda geçen tariflerden çok farklı bir anlam yüklerler. Sünnî kaynaklara göre Havâric, çoğunlukla siyasî sebeplere bağlı olarak Sıffin savaşında (37/656–657) Tahkîm sebebiyle doğmuş daha sonraki süreçte dinî mahiyet kazanmış ve insan doğasına aykırı eylemleri ile de ümmetin nefretini kazanmış bir fırkadır.⁴⁸⁵ İbâzîler, bu şekilde tanımlanan bir fırka ile birlikte anılmaktan içtinap ederler. Bu anlamdaki bir Hâricîlik isnadını kendilerine yönelik çirkin bir itham olarak değerlendirirler.⁴⁸⁶ Onlara göre Havâric, Hz. Peygamber'in Murûk hadisinde işaret ettiği gibi, siyasî değil dinî bir harekettir. İbâzîler, tarihlerinin hiçbir döneminde Hâricîler'le (Ezârîka, Sufriyye, Necedât, Beyhesiyye) beraber olmadıklarını ısrarla vurgularlar.⁴⁸⁷

İbâziyye salt fikrî bir hareket değildir. Onlar, fikrî açıdan sistematik bir alt yapıya sahip olmadıkları dönemde bile siyasal yapıda ciddi kırılmalara neden olacak eylemlerin içinde önemli roller üstlenmişlerdir. Sosyolojik anlamda ayaklanma ile başlayan serüvenleri ilerleyen süreçte dinî, siyasî fikirler edinerek firkalaşma hüviyeti kazanmıştır. Siyasal yapıyı sarsan hadiseler ile fikirleşme dönemi arasındaki mesafe oldukça kısadır. Bazen fikirler hadiselere yön vermiş bazen de hadiseler fikirleri beslemiştir. Mesela Basra'da meskûn İbâzîler mutedil bir yol izlerken Irak valilerinin şiddet politikaları onların da zaman zaman sert tavırlar benimsenmesine neden olmuştur. Bu anlamda fikirlerle hadiseler karşılıklı olarak etkileşim içinde olmuştur demek mümkündür.

İbâzîler, Hâricî bir fırka olmadıklarını ispat sadedinde bir çok yol ve metoda müracaat etmişlerdir. Kavramlara yeni muhteva kazandırmak, İbâzî olmayan yazarlar tarafından yapılan tariflerin çelişkilerini ortaya çıkarmak ve bazı tarihî olayları örnek göstermek bu çabalar arasında yer alır.

a- Kavramlara Yeni Muhteva Kazandırma Çabaları

İbâzîler, Havâric kavramının başlangıçta bilinmediğini daha sonra Emevîler'in Muhakkime ve ondan sudur eden fırkaları halkın nazarında küçük düşürmek için bu

⁴⁸⁵ Fığlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu*, 140-141.

⁴⁸⁶ Abdulhalim, *el-İbâziyye*, 13; Dercînî, *Tâbâkât*, I, 6; er-Râkîşî, *Misbâhu 'z-Zalâm*, 30.

⁴⁸⁷ es-Sâvâfî, *el-İmam Câbir b. Zeyd*, 11-22.

kavramı ihdas ettiklerini iddia ederler.⁴⁸⁸ Emevîler'in ve Abbâsîler'in propagandaları sonucu İbâziyye için Havâric nispetinden kurtulmak neredeyse imkânsız bir hal almıştır.⁴⁸⁹ Bunu fark eden bazı İbâzî yazarlar Havâric kavramını bilinen sevimsiz ve itici anlamından kurtarmak istemişlerdir.

Havâric kavramına yeni bir muhteva yüklemek isteyen İbâzî müelliflerden birisi, Nureddin Sâlimî'dir (1332/1914). Sâlimî, Havâric kavramına farklı bir açılım getirerek onu bir taraftan Hz. Peygamber dönemine taşırken bir taraftan da Marika anlamından soyutlayarak daha sempatik bir anlam yüklemeye çalışır. Şöyle ki: Ashap döneminde, kalplerinde ve ruhlarında ciddi heyecan duyan bazı topluluklar Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için cihada çıkarlardı. Bu topluluklar **Havâric** olarak adlandırılırdı. Çünkü onlar cihada çıkmak için hariçte (şehirin dışında) toplânilirdi. Önceki zamanlarda Havâric lafzı medih (övgü) içindi. Zira onlar Allah yolunda gazve yapıyorlardı.⁴⁹⁰ Genel anlamda her İbâzî müellifin eserinde bulanamayacak bu açıklamanın nedeni Sâlimî'nin (1332/1914) benimsediği taktik bir izahdır. Buna göre mademki bütün uğraşılara rağmen Havâric adlandırmasından kurtulmak mümkün görünmemektedir, o halde yapılması gereken, Havâric kavramına onu sevimli kılacak yeni bir muhteva yüklemektir.

Kavramları tarihi süreçte kazandıkları anlamlarından soyutlayarak ve onlara sözlük anlamlarından yola çıkarak değişik manalar yüklemek İslâm mezhepleri tarihinde alışlagelen bir yöntem olmakla beraber, bu yöntemin her zaman doğru sonuçlar verdiğini söylememiz oldukça güçtür. Bu yöntemle kaynaklarda bulunmayan bir adlandırma denemesini Havâric'e uygularsak; şehrin dışında toplânlma ve hak imama karşı olma gibi tarifin iki unsuru birleştirildiğinde Havâric'in teşekkülünü Tahkîm'den çok öncelere, Hz. Osman (36/656)'ın halline kadar götürebiliriz. Basra, Küfe ve Mısır gibi Medine'nin *Hâricînden* gelen topluluklara da Hâricî denilebilir. Çünkü hem şehrin *haricinden* gelmişlerdi hem de şehrin *haricinde* bekliyorlardı. Halkın üzerinde ittifak sağladığı hak imama karşı çıkan bu kimseleri Hâricî olarak adlandırıp Havâric'in teşekkülünü daha erken bir döneme çekebiliriz. Böyle bir izahla Havâric'in

⁴⁸⁸ Ettafeyyîş, *el-Fark Beyne'l-İbâziyye ve'l-Havâric*, 6.

⁴⁸⁹ Abdulhalim, *el-İbâziyye*, 12.

⁴⁹⁰ Sâlimî, Nureddîn, *Vefâu'l-Dumaneti bi Edâi'l-Emânet*, III, 22.

teşekkülü biraz daha erken bir döneme çekilebilir. Ancak bu tarif hem ilmî değildir hem de İbâzîler açısından böyle bir tarifi kabulü mümkün değildir.

2- İbâzî müfessir Eттаfeyyiş (1886–1965), Havâric kavramının Sıffin savaşından (37/656–657) çok sonra ve “Tahkîm”den bağımsız bir şekilde sonradan ortaya çıktığını söyleyerek, İbâzî tezi haklı çıkarma sadedinde, kavramın ilk kullanışıyla ilgili farklı bir yorum getirir: Şöyle ki, Hz. Ali (40/661) dönemi sona erip Muaviye (60/679)’nin durumu kesinleştikten sonra Mühelleb onu ziyaret eder. Mühelleb ile Muaviye arasında aşağıdaki konuşma geçer:

Muaviye

— İnsanlar seni seviyor, sen niçin Havâric’densin?

Mühelleb

— Halk suyu ayıplasa su bile içmem, şeklinde cevap verir. Eттаfeyyiş’e (1386/1966) göre, Muaviye’nin Mühelleb’i Havâric şeklinde tavsifi Sıffin’de cereyan eden “Tahkîm” sebebiyle ya da sonrasında Nehrevân savaşında Ali’ye karşı olmak anlamında kullanılmış olamaz. Eğer o manada yani Ali’ye karşı olmak anlamında kullanılmış olsaydı kendisi ve adamları bu adlandırmaya Mühelleb ve yandaşlarından daha layık olurlardı. Çünkü Hz. Ali’nin imametinde Muhakkime’den önce karşı çıkanlar kendileri olmuştur. Bu konuşmadan çıkarılan sonuç Havâric Ali’ye karşı olanları değil tam aksine *Hz. Ali’nin dönemi sona erip, Muaviye (60/679)’nin durumu kesinleştikten sonra Emevî devletine muhalif olanlara Emevîlerce verilen bir isimdir.*⁴⁹¹ Emeviler tarafından muhaliflere verilen bu ismi İbâzîler daha da özelleştirilerek Ezârika için kullanmışlardır. Çünkü İbâzîler’e göre Havâric kavramı, Muhakkime ile ilgisi olan tüm fırkalar için kullanılmakla beraber Hâricîlik kavramının ıstılahî tanımı yapılırken kavramın içi Ezârika’nın dinî ve siyasî fikirleri ile doldurulur.⁴⁹²

⁴⁹¹ Abdulhalim, *el-İbâziyye*, 12.

⁴⁹² İbâzî müellif Eттаfeyyiş Ezârika ve Sufriyye’yi Havâric’den kabul ederek onlara reddiye olarak bir kitap yazmıştır. Bu kitap Uman Kültür Bakanlığı tarafından 414 numaralı kayıtla basılmıştır. *er-Red ale’s-Sufriyye ve’l-Ezârika*, Uman, trz., el-Vehibî, age., 122.

3- Taberî'nin de (310/922) Hz. Ali (40/661)'nin isyana girişen kimseler için bir defa Hârice kelimesini kullandığı görülür.⁴⁹³ Burada önemli olan husus "Hârice" kelimesinin Havâric'in dinî, siyasî fikirlerini ifade anlamında kullanılıp kullanılmadığıdır. Eğer olayların yaşandığı dönemde bu kavram Havâric'e isnat edilen fikirleri içine alacak şekilde ıstılahî bir anlam kazanmış olsaydı, bir kez değil her defasında Muhakkime'yi ifade etmek için Havâric tabiri kullanılırdı. Muhakkime, Şurat, Vehbiyye ve Harurî gibi isimlere de gerek kalmazdı. Muhakkime'nin kısa zamanda birçok isimle anılmasının nedeni kendilerini tanımlayan meşhur bir isme henüz sahip olmayışlarından kaynaklanmaktadır. Havâric'in dinî, siyasî fikirlerini içine alacak şekilde ıstılahî bir mananın (*Hurûc* ani'd-dîn) kast edilmiş olması muhtemel gözükmemektedir.⁴⁹⁴

4- Hz. Ali (40/661) ile Muhakkime arasında geçen konuşmaların muhtevası da bunu doğrulamaktadır. Nehrevân savaşından önce Hz. Ali Muhakkime'ye hitap ederken;

"- *Ey Müslümanlar*" diyerek söze başlar.⁴⁹⁵ Hz. Ali'nin onlara bu şekilde hitap etmesi onlarla ilgili olarak *Marika* anlamında bir kanaatin olmadığını gösterir. Bu durum dinî, siyasî anlamda ıstılahî mahiyet kazanmış bir Hâricî kavramının henüz oluşmadığı anlamına gelir.

Muhakkime'nin itikadî durumu Hz. Ali'ye sorulur, O da onların inançları hakkında olumsuz bir ifade kullanmaksızın yalnızca isyancı olduklarını söyler. İbn Kesîr'de geçen bir rivayet şu şekildedir;

Heysem b. Adîy, Alkame b. Amr'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir:

"Nehrevânlılar'ın durumu, Hz. Ali'ye soruldu:

— Onlar müşrik midirler?

Hz. Ali

— Şirkten kaçtılar

— Onlar münafık mıdır?

Hz. Ali

⁴⁹³ Taberî, I, 3372; İbn Sa'd, V, 264.

⁴⁹⁴ Savâfî, *el-İmam*, 81.

⁴⁹⁵ Taberî, *Tarih*, I, 3368-9.

— Münafıklar Allah'ı çok az anarlar.

— Öyle ise onlar nedir, Ey müminlerin emiri?

Hz. Ali

— ***Bize isyan eden ve taşkınlık yapan kardeşlerimizdirler.*** Biz de isyan ve taşkınlıkları sebebiyle onlarla savaştık.⁴⁹⁶

Hz. Ali'nin bu ifadelerinden anlaşılın, Hz. Ali, Muhakkime ile yapmış olduğu savaşı itikadî değil tamamıyla siyasî bir mesele olarak ülkenin iç güvenliğiyle ilgili görmektedir.

5- Diğer bir İbâzî araştırmacı Vercilânî (VIII/XIV. asır) genel kabul gören İbâzî teze uygun olarak Havâric kavramını Ezârika'ya tahsis eder. Havâric, Hâric kelimesinin çoğuludur. İstılahta ise İslâm'dan çıkmış bir fırkanın adıdır. Fukahanın örfünde ise İslâm'dan neşet eden İslâm fırkalarından bir fırkadır. İmamları Nâfi b. Ezrâk, Necde b. Amir (69/688), Abdullah b. Saffâr'dır. Bu liderlerin tâbileri tabiûn döneminde hak yoldan ayrıldılar. Büyük günah işleyenlerin şirke düştüklerine dair fetva verdiler. İbâzîler'in bu fırka ile hiç bir ilgisi yoktur.⁴⁹⁷

b- Kavram Tahlilleri

İbâzî müellifler Watt'a benzer bir tasnifle Havâric kelimesine üç değişik anlam yüklerler⁴⁹⁸:

a- İ'tizal: Şayet “*hurûc*” a Sıffin savaşında (37/656–657) “Tahkîm”i kabul etmesi sebebiyle içlerinde Bedir Ehli'nin de bulunduğu seçkin bir sahabe topluluğunun Ali'yi terk etmesi anlamı yüklenirse İbâzîler bunu ayıp olarak görmezler. Bu karşı çıkışı haklı bulurlar. Fakat Hz. Ali'den İ'tizal anlamına gelen bu hadise siyasî bir içerik taşıdığından İbâzîler Hz. Ali'ye “Tahkîm” sebebiyle yapılan *hurûca* (isyana) Havâric anlamı yüklemesler. İbâzîler'e göre Nehrevân savaşının nedeni Hz. Ali'ye karşı Muhakkime'nin *hurûc* etmesi değildir. İbâzî bakış açısı şöyledir; Hz. Ali (40/661) başlangıçta ümmetin desteğini alarak imam seçilmiştir. Halkın üzerinde ittifak ettiği hak imama ilk *hurûc* eden Şam valisi Muaviye (60/679)'dir. İbâzîler Muhakkime olarak

⁴⁹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidaye*, VII, 465.

⁴⁹⁷ İbn Abdülhakim, *age.*, 220–223; İbn İzârî, *age.*, 56,59; Ebû Yakub, *ed-Delîl li-Ehli'l Ukûl*, 10.

⁴⁹⁸ Muammer, *el-İbâziyye fî Mevkibi't-Tarih*, 19.

⁴⁹⁸ A'veşt, *Dirâsât*, 37.

Hiz. Ali'nin yanında Muaviye'ye karşı Sıffin'e gelmişlerdir. Ancak Hiz. Ali, Allah'ın hükmünün belli olduğu bir konuda işi hakemlere havale etmek suretiyle imameti boynundan çıkarmıştır. Mminlerde ondan uzaklaşıp Rasibi'yi (38/658) kendilerine hak imam olarak seçmişlerdir. İmametin Rasibi'nin şahsında Ezd'e geçişini kabullenemeyen Ali, Muhakkimeye karşı *hurûc* başlatmıştır. Nehrevân savaşının gerçek nedeni Ali'nin yrttğu Kureyş asabiyetidir. Muhakkime de Ali'ye karşı çıkmıştır. Muhakkime'nin Hiz. Ali'ye karşı Nehrevndaki durumu, Sıffin savaşının evvelindeki Muaviye (60/679)'ye karşı olan durumları gibidir.

b- *Hurûc mine'd-Dîn:* İbâziyye tarafından benimsenen görüşe göre, Hâricîlik siyasî değil dinî bir harekettir. Böyle olunca Hiz. Peygamberin vefatından sonra gerçekleşen siyasî olaylar Hâricî kavramının dışında tutulur. şöyle ki: Ridde olayları, Hiz. Osman'ın (36/656) ldrlmesi, Talha (36/656), Zübeyr (36/656)ve Müslümanlar'ın annesi Hiz. Aişe'nin Cemel'de Hiz. Ali'ye karşı çıkmaları, Abdullah b. Zübeyr'in (36/656) ayaklanması, Muaviye (60/679) ve taraftarlarının isyanı ve Abdullah b. Vehb Rasibi'nin (38/658) *hurûcu* Hâricîlik kavramı dışında kalan siyasî hadiseler olarak sayılabilir. İbâziler'e göre Hâricîlik siyasî değil dinî bir hareket olup, Hiz. Peygamber'in Marika hadisiyle erevesi tayin edilmiştir. Bu hadis ışığında düşünüldüğünde ve İslâm tarihindeki firkalar değerlendirildiğinde bu ölüye uyan tek fırka Abdullah b. Ezrk'ın başlattığı hareketin kendisidir. Ezrkiler dinîn akaidin tağyir ve tebdil ederek, Hiz. Peygamberin sünnetinde belirtilen amellere muhalif olmuşlardır. Böyle yapmaları sebebiyle okun avını delip geçtiği gibi Ezârika (yani Havâric) dinden çıkmıştır.⁴⁹⁹

İbzi müellif es-Sâbi', Hâricî olmadıklarını izah ederken şehristânî'nin yaptığı tarifin genel özelliklerini taşıyan bir tarif yapar: *Geçmişte ya da günümüzde muhaliflerini şirkle itham eden her taife Havâric'tendir.* Bu bağlamda Havâric denildiği zaman muhaliflerini şirkle itham eden Ezârika, Necedat ve Sufriyye'yi anlamak gerekir. Muhakkime'nin ilk parçalanması iyi tetkik edilecek olursa, Ezârika muhaliflerini şirkle itham ederken İbâziyye Muhakkime'nin ılımlı fikirlerinin sınırları içinde kaldığı görülecektir.⁵⁰⁰ es-Sâbi' tarafından yapılan tarife dikkat edilirse, dinî ve

⁴⁹⁹ A'veşt, *Dırâsât*, 23-24.

⁵⁰⁰ Sâbi', *el-Havâric ve'l-Hakkat'l-Gâibe*, 180.

siyasî fikirleri yeterince dikkate almayan ve fikir - hadise irtibatı açısından tarihsel örgüsü zayıf bir tanımla karşı karşıya olduğumuz görülecektir.

İbâzîler, kendilerini adaleti arayan ve kitap ve sünnete göre amel eden kimseler olarak tarif ederler. Bu hususta Nâsır şunları söyler; onlar adaletin tesis edilmesi hususunda Arab'ı Acem'den ayırmıyorlardı. Şayet onlar hilâfette kabilecilik yapmış olsalardı Halife Ömer b. Abdülaziz'e bir topluluk göndermezlerdi. Bu topluluk arasında Cafer b. Simak, Ebû'l- Hâr Ali b. Hüseyin el- Kanber, Hıtat b. Katip, el-Hubab b. Kuleyb, Ebû Sufyan Kanber el- Basrî, gibi bilinen İbâzî şahsiyetler vardı.⁵⁰¹

c- Hurûc fî Sebîlillâh: Hâricîler *hurûc* kavramını kendilerini ifade sadedinde, Nisa suresinin 100. ayetine uygun düşecek tarzda kullanırlar. İbâzî kaynaklarını ve Uman tarihini okuyanlar çok iyi bilirler ki; İbâzîler kendilerine yönelik Hâricî isnadını çok çirkin görürler ve Havâric de dahil olmak üzere aşırı gulat fırkalardan uzak dururlar.⁵⁰² İbâzîler birlik ve beraberlik yanlısıdır.⁵⁰³ İbâzîler fırkalarını, Hz. Peygamber'in Arabı ve Acemi kendisine çağırıldığı müstakim yol olarak tarif ederler.⁵⁰⁴

İbâzîler Havâric kavramına Sünnî kitaplarda rastlamadığımız çok farklı bir anlam yüklerler. Onlara göre Havâric siyasî ayaklanma anlamını ihtiva eden bir kavram değildir. Dolayısıyla İslâm tarihinin şekillenmesinde çok önem taşıyan birçok siyasî hadiseye de bu kavram uygulanamaz. İbâzîler'e göre Havâric kavramı tamamen Hz. Peygamber'in söylediği söylenen ve "Marika Hadisi" olarak da bilinen hadisteki manaya uygun olarak dinî ayaklanma anlamını ihtiva eden bir kavramdır.⁵⁰⁵ Böyle olunca Hz. Osman (36/656)'ın katline, Talha (36/656), Zübeyr (36/656) ve taraftarlarına, Muaviye (60/679) ve ordusuna da teşmil edilemez. Bu hadiselerin tamamı siyasî mahiyet taşır. Oysa Hâricîlik dinîdir ve "*Hurûc* ani'l-İslâm" (İslâm'dan çıkış) anlamındadır. İslâm'dan çıkış ya kat'i hükümlerin inkârıyla olur veya kesin naslarla tayin edilmiş amelleri reddetmek ya da değiştirmek suretiyle gerçekleşir.

⁵⁰¹ Krş., Nâsır, *Menhecü'd-Da've*, 72-125.

⁵⁰² Kâşif, *Uman*, 38.

⁵⁰³ Al-i İmran (3), 103.

⁵⁰⁴ Sâlimî, *Tuhfe*, I, 60.

⁵⁰⁵ Rebi' b. Habîb, *Müsnet*, I, 12, İkinci baskı 1349.

Havâric siyasî anlamdan soyutlayıp ona dinî bir anlam yüklendiğinde İslâm fırkaları içinde bu manaya en yakın fırkanın Ezârika olduğu görülür.

Daha önce ifade edildiği gibi İbâzîler'e göre Havâric adlandırması evvel emirde yokdu. Bu isim Ezârika'nın ortaya çıkıp etrafta terör estirmesinden sonra yayıldı. Ali'nin taraftarlarından Tahkîme razı olanlar da, karşı çıkanlar da bu adlandırmayı bilmiyorlardı.⁵⁰⁶

İbâzîler Ezârika tarafından uygulanan şiddet yöntemlerinden beri olarak ilmen ve amelen çok erken bir dönemde İslâm'a hizmet etmeye yöneldiklerini söylerler. Bu konuda İbâzî müellif Siyabi şunları söyler: Fitne baş gösterdiğinde onlar ilim ile meşgul oldular. Hadisleri ve ashabın sözlerini ilk tedvin eden imamımız Câbir b. Zeyd'dir. Daha sonra Hameletü'l-İlm vasıtasıyla bu ilimler doğuya ve batıya yayılmıştır. Hâricîler tarafından telif edilen tek bir eser yoktur. Ama İbâzîler çok sayıda eser vücuda getirmişlerdir. Ayrıca İbâzîler İslâm'ı Endülüs'e kadar götürmüşlerdir. Endülüs'ün Yabis adası h. altıncı asra kadar İbâzî idi. Ancak Endülüs tarihine bakıldığında İbâzîler'e yer verilmediği görülür.⁵⁰⁷

İbâzîler Muhakkime ile olan alakalarını hiçbir zaman inkâr etme yoluna gitmezler. Hatta, Tahkkim'e karşı çıkarak Ali'ye karşı ilk muhalefeti başlatan, Rasîbî ve Hurkûs gibi zatları tabakâtlarında, öncelikli olarak ve övgü içinde zikrederler.⁵⁰⁸ Onların tüm itirazı kendilerinin Ezârika ile aynı safta ele alınmasıdır.

c- Fikir – Hadise İrtibatı Bağlamında İbâziyye Havâric İlişkisi

Düşünce tarihine bakıldığında dinî ya da siyasî bir düşüncenin kısa zamanda karşıt fikirlerin teşekkülüne sebep olduğu görülür. Bu tarihsel gerçek Yücedoğru'nun cümlelerine şu şekilde yansır: “Düşünce hareketleri hiçbir zaman rakipsiz olmamış fakat rakipsizleştirmek için baskı uygulanmıştır. Bu uygulamanın hiçbir şekilde başarılı olmadığı, düşünce tarihine şöyle bir göz atıldığında görülmektedir.”⁵⁰⁹ Bu anlamda, aynı konuda görüş beyan eden karşıt fikirler birbirlerinin tanınmasında ayna vazifesi görürler. Bir kavramı veya düşünceyi daha iyi kavramanın yollarından birisi de karşıtlarının

⁵⁰⁶ Eттаfeyyîş, *el- Fark*, 11, 15.

⁵⁰⁷ Râşidî, *Nazârât*, 7.

⁵⁰⁸ Dercînî, *Tabâkât*, II, 202.

⁵⁰⁹ Yücedoğru, Tefvik, *Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiye Mezhebi*, Bursa, 2006, 31.

yaklaşımlarından faydalanmaktadır. Karşıt ekollerin birbirlerine ayna olması şeklinde özetleyebileceğimiz bir yöntemi kullanarak, mürtebib-i kebire konusunda Muhakkime'nin karşıtları olan Mürcie ve Mu'tezilenin tarihî ve fikrî gelişimlerinden faydalanarak Havârîc'in tarihi gelişimini ve İbâziyye'nin yerini anlamaya ve bir kısım tespitlerde bulunmaya çalışacağız.

Mu'tezile'nin teşekkülü ve bu ismin hangi sebeple verildiği hususunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür: Bu konuda en yaygın kanaat, devrin en büyük âlimi sayılan Hasan el-Basrî (110/728) ile Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Ata (131/748) arasında geçen şu olaya dayanmaktadır: Hasan el-Basrî'nin, Basra Camiinde ders verdiği sırada bir adam gelir ve büyük günah işleyenlerin bazıları tarafından kâfir olarak vasıflandırıldığını, günahın imana zarar vermeyeceğini iddia eden bazıları tarafından ise tekfir edilmeyip mü'min sayıldığını söyler ve bu mesele hakkında kendisinin hangi görüşte olduğunu sorar. Hasan el-Basrî vereceği cevabı zihninde tasarlarken, öğrencilerinden Vâsıl b. Ata ortaya atılır ve büyük günah işleyen kimsenin ne mü'min ne de kâfir olacağını, bilakis bu ikisi arasında bir yerde, yani fasıklık noktasında bulunacağını söyler. Hâlbuki Hasan el-Basrî büyük günah işleyenin münafık olduğu kanaatindeydi. İşte bu hadiseden sonra Vâsıl b. Ata, Hasan el-Basrî'nin ilim meclisinden ayrılır (bir rivayete göre de hocası tarafından dersten uzaklaştırılır) ve arkadaşı Amr b. Ubeyd (144/761) ile birlikte caminin başka bir kösesine çekilerek kendisi yeni bir ilim meclisi oluşturup görüşlerini anlatmaya başlar. Bunun üzerine Hasan el-Basrî, "Vâsıl bizden ayrıldı (Kad itezele annâ Vâsıl)" der. Böylece Vâsıl'ın önderliğini yaptığı bu gruba Mu'tezile adı verilir⁵¹⁰

Konuşmaların akışı iyi tetkik edildiğinde büyük günah meselesinin toplum içinde yeni yeni konuşulan bir mesele olduğu, fikhî ve itikadî sonuçları hakkında genel kanaatlerin netleşmediği, Hasan el-Basrî ve Vâsıl b. Ata gibi devrin büyük âlimlerinin kanaatlarının da henüz herkes tarafından bilinecek seviyede yaygınlık kazanmadığı görülecektir. Çünkü gerek hoca konumundaki Hasan el-Basrî gerekse talebesi Vâsıl b. Ata devrin büyük bilginleridirler. Birbirlerinin fikirleri hakkında bilgisiz olmaları söz konusu olamaz. Büyük günah meselesi her ne kadar Cemel (36/656) ve Sıffin

⁵¹⁰ Sehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 48, Beyrut, 1975; Bagdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Çev. E. Ruhi Fığlalı), İstanbul, 1979, 101, 104.

savaşlarının (37/656–657) hemen ardından gündeme gelmiş olsa bile o dönemde olayların siyasî boyutu itikadî boyutunu arka plânda bırakmış gibi görünmektedir. Yani Muhakkime büyük günah meselesinin dinî boyutunu merkeze alarak mücadelesine yön vermemiştir. Bu zaman aralığında toplumun büyük günah meselesine bağlı olarak fırkalara ayrıldığını söylemek çok güçtür. Bu durumda ümmetin nefretine sebep olan Hâricî iman nazariyesinin Sıffin savaşından (37/656–657) hemen sonra safların belirlenmesinde etkili olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Fikir–hadise irtibatı bağlamında Mutezilenin teşekkülüne de sebep olan Hasan el-Basrî ile Vasıl b. Ata (131/749) arasında geçen konuşmayı tahlil edecek olursak:

Konuşmaların bağlamı iman-amel münasebeti konusunun zaman olarak sanıldığı kadar derinliğe sahip olmadığını göstermektedir.

Bir düşüncenin bir topluluk içinde zihniyete dönüşmesi belli bir süreci zorunlu kılar. Bu süreci Tahkîm ile başlatırsak Tahkîm ile bu konuşma arasında nereden bakılsa en az otuz yıl vardır. Hasan Basrî'nin bu kadar sene iman - amel münasebeti hakkındaki fikirlerini sakladığını ya da talebesi olarak Vasıl gibi zeki bir insanın hocasının malum fikirlerinden haberdar olmadığını düşünmek sağlıklı olmasa gerek.

Olayda yer alan Amr b. Ubeyd (144/761), Hasan Basrî ve Vasıl b. Ata gibi şahsiyetlerin ölüm tarihleri de dikkate alınır, bu konunun malum savaşlardan çok sonra tartışıldığı ve bir zihniyet olarak daha sonra gündeme geldiğini gösterir. Şöyle ki: Hasan Basrî'nin doğum tarihi yaklaşık (22/642-643) olarak kaynaklarda geçmektedir. Dolayısı ile Sıffin (37/656–657) ve Cemel savaşlarının (36/656) yapıldığı zaman Hasan el-Basrî en fazla on beş yaşında bir çocuktur. Onun malum ilmi seviyeyi yakalayabilmesi için yapacağı tahsil dikkate alındığında doğum tarihi olan hicri 22 üzerine bir otuz ya da kırk yıl eklemek gerekir. Bu da yaklaşık hicri (52–62/672–681)'li yıllara tekabül eder. Buradan çıkan sonuç şudur: Büyük günah meselesi itikadî bir sorun olarak hicri (60/679-680)'li yıllardan sonra toplumsal bir sorun olarak gündemi işgal etmiştir. Bu da Muhakkime'nin ilk parçalanması sonucu oluşan guruplardan Ezârika'nın teşekkül ettiği döneme tekabül eder. Ezârika, iman anlayışı ve buna bağlı olarak mürtekib-i kebîre hakkındaki görüşlerinden dolayı ümmetin nefretini kazanmıştır. Mürtekib-i kebîreyi müşrik gören anlayışı sebebiyle bir fırka tenkit edilecekse

İbâziyyeyi de içine alacak şekilde Havârîc'in şahsında genelleştirmek yerine doğrudan Ezârika, Necedât, Sufriyye ve Beyhesiyye gibi fırkaları zikretmek gerekir.

Bir diğer husus da genelde tüm kaynaklar Havârîc içerisinde ilk ihtilafı çıkaran kişinin ittifakla Nâfi b. el-Ezrâk olduğunu söylerler. Bilindiği gibi Nâfi, kendisi gibi düşünmeyenleri müşrik ilan ederek Ehvâz taraflarına çekildi. Nâfi'nin muhaliflerin imanı hakkında bu denli katı bir tutum takınması Muhakkime'nin parçalanmasına yol açmıştır. Muhakkime, muhalifleri müşrik sayan bir iman anlayışına sahip olsaydı (36/656-657) Tahkîm'den Nâfi'nin *hurûcu* olan (64/683-684) yılına kadar geçen yirmi sekiz sene içerisinde bu düşüncüyü içselleştirir ve parçalanmazdı. Yerleşmiş böyle bir kanaat mevcut olmadığından dolayı Nâfi dışındaki diğer Muhakkime liderleri özellikle de Kaade bir anda infial göstererek fırkanın bölünmesine yol açmışlardır.

Kutlu'nun Mürcie'nin teşekkülü hakkında verdiği bilgilerden yola çıkacak olursak: "...Ancak belli olaylar ve belli şahıslar için bu fikri benimseyenler, bu tavırları dolayısıyla (60/679-680)'li yıllara kadar Mürcîî ismini almamaktaydılar."⁵¹¹ Buradan anlaşılan Mürcie'nin teşekkülünü gerekli kılan tarihî hadise tahkimle birlikte ortaya çıkan Muhakkime değil Ezârika'dır.

Hz. Ali bir konuşmasında kendisini terk eden Muhakkime'nin görüş farklılığından dolayı kendilerinden ayrıldığını ifade ederek onların hakkı talep ederken yanlışa düşüklerini belirtir. Muhakkime'nin ayrılışına *Murûk* anlamı yüklediği de görülür.⁵¹²

Muaviye Hz. Hasan'a haber göndererek yanında bulunan kimseleri de alarak Muhakkime'ye karşı savaşmasını ister. Hz. Hasan ise gönderdiği cevabi mektupta şunları söyler:

Eğer ben Ehl-i Kible'den birisiyle savaşmak isteseydim önce seninle savaşırdım. Ama ben ümmetin barış içinde yaşaması ve kanlarının akmamasını arzu ettiğim için seninle savaşmayı terk ettim.⁵¹³ Hz. Hasan'ın cevabi mektubu çok açık bir şekilde Muhakkime'nin bu dönemde *Murûk* hadisinde anlamını bulan bir çerçeveye kavuşmadığını gösterir.

⁵¹¹ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 35.

⁵¹² İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belaga*, Beyrut, 1983, II, 144.

⁵¹³ İbn Esîr, *el-Kâmil*, III, 409.

d- Kur'an Ayetlerini Anlamada Farklılık

İbâzî anlayışa göre, başlangıçta her ne kadar Muhakkime çatısı altında Havârîc ile beraber olmuş olsalar da Havârîc ile İbâziyye arasında derin dinî ve siyasî farklılıklar vardır. Bu farklılık sahabe zamanından ziyade tabiun ve tebe-i tabiun zamanında ortaya çıkmıştır.⁵¹⁴ İbâzîler bu konuda öylesine kesin ve yerleşik fikirlere sahiptirler ki, onlara göre, İbâzîler'i Havârîc'den saymak, İbâzî tarihini ve İbâzî fikhını bilmemek demektir.⁵¹⁵ Mekke dönüşü Muhakkime'nin parçalanmasının sebeplerinden birisi Ezârika'nın Kur'an ayetlerini zahirî bir mantıkla ele almasıdır. Ehvâz'a çekilen ve kendisine katılmayan herkesi tekfir eden İbn Ezrâk, tekfirine gerekçe olarak En'am suresinin 121. ayetini delil gösterdi ve üzerlerine Allah'ın ismi anılmadan kesilmiş hayvanların etinden **yemeyi** tevîl etmeksizin şirk kabul etti. Oysa İbâzîler bu noktada Ehl-i Sünnet anlayışına uygun olarak "Üzerlerine Allah'ın ismi anılmadan kesilen hayvanların etinden yemeyi değil bunu **helal kabul etmeyi** şirk olarak ele alırlar. İbn Ezrâk ayetin zahiri tefsirini inanç esası olarak kabul etmekle kalmadı bu anlayış üzerinden bir kısım dinî hükümler geliştirdi. Bu hükümleri Ebû Ya'kub kitabında açıkladı: Ezârika, Küçük bir günah da olsa günah işleyen Ehl-i Tevhîdi şirkle itham etti. Onlar bu hükme Allah'ın ayetlerini yanlış tevîl etmek suretiyle ulaştılar. "Ve in ata'tümû hüm inneküm le müşrikûn"⁵¹⁶ ayetini yanlış tevîl ederek **günah işleyen herkese müşrik damgası vurarak** ahkâmı tahrif ettiler, **kendilerinden olmayan kişilerin katlini helal gördüler**, onların **mallarını almayı helal saydılar**, **kendileri gibi düşünmeyen Müslümanlar'ın aile efradını esir almayı helal gördüler**. Böyle yapmakla İslâm'ın altını üstüne getirdiler, isimleri ve ahkâmı değiştirdiler. Hz. Peygamber döneminde de insanlar günah işliyorlardı ancak Peygamber onlara şirk

⁵¹⁴ Talibî, "Allah'ın hükmüyle hükmetmeyenler..." (Maide, 44) ayetini tevîl ederek Ali'ye karşı çıkmaları sebebiyle Muhakkime'yi ilk te'vilciler olarak ele alır. Tâlibî, *Arau'l- Havârîc*, I, 155.

⁵¹⁵ Kâşif, *Uman*, 35.

⁵¹⁶ "Üzerlerine Allah'ın ismi anılmamış hayvanlardan yemeyin. Çünkü onu yemek, emre aykırı harekettir (fısktır). Doğrusu şeytanlar sizinle mücadele etmek için, kendi dostlarına telkinde bulunurlar. Ey müminler eğer siz onlara itaat ederseniz, muhakkak siz de Allah'a ortak koşanlardan olursunuz." Enâm (6), 121.

ahkâmını uygulamıyordu. Sanki Hz. Muhammed ümmetinden değillermiş gibi, recmi, celdeyi ve hırsızın elinin kesilmesi cezasını iptal ettiler.⁵¹⁷

İbâzî müellif Siyâbî (1415/1999) bu durumu şu şekilde izah eder: Havâric tabiûn ve tebe-i tabiûn zamanında ortaya çıkan bir taifedir. İmamları Nâfi b. Erzak, Necde b. Amir (69/688) ve Abdullah b. Saffâr'dır. Onlara Havâric denmesinin sebebi siyasî değil tamamıyla dinîdir. Çünkü onlar, itikadî konularda verdikleri hükümlerle hak yoldan ayrılmışlardır: Büyük günah işleyene şirk isnat etmeleri, kendilerinden olmayan masum Müslümanlar'ın kanlarını ve mallarını helal görmeleri onların hak yoldan çıkmasına sebep olan görüşleri arasında yer alır. En'am suresinde " Üzerlerine Allah'ın ismi anılmamış olanlardan yemeyin. Çünkü bu muhakkak ki bir fasıklıktır..."⁵¹⁸ ayetini " helal görmek" anlamında anlayacakları yerde " yemek " şeklinde anlayarak hata ettiler. Bir başka İbâzî müellif Muammer konuya şu şekilde açıklık getirir: Havâric kelimesi Hz. Ali'den i'tizal edenleri isimlendirmek için kullanılamaz. Bu kavram ancak ve ancak Allah'ın kitabındaki ayetleri yanlış tevil eden, bazı hükümleri inkâr eden akîde ve amelde İslâm'dan çıkan kimseleri ifade eder.⁵¹⁹

e- Tarihî Hadiseleri Misal Gösterme:

İbâzîler, Muhakkime'nin (64/683-684)'deki ilk parçalanmasından sonra Ezârika'nın yanında değil hep karşısında olmuşlardır.⁵²⁰ Hatta Murûk hadisi⁵²¹ olarak bilinen hadiste Hz. Peygamber'in kast ettiği kimselerin Ezârika olduğunu ifade ederek hükümete karşı kılıç kaldırmayarak devlete -Ümeyye'ye- dolaylı destek sağlamışlardır. İbâzîler, kaynaklarında bazen Havâric tabirini kullanırlar. Ancak bu kullanımın gerisinde yatan sebep Havâric kavramını benimsemekten ziyade eski ve yeni yazarların İbâziyyeyi öyle tanımlamış olmalarındandır. Fakat İbâzîler bunun bir hata olduğunu

⁵¹⁷ Ebû Yakub Yusuf b. İbrahim, *ed-Delîl li-Ehli'l Ukûl*, 10.

⁵¹⁸ " Üzerlerine Allah'ın ismi anılmamış ' Besmele çekilmemiş' olan hayvanlardan yemeyin. Çünkü onu yemek, emre aykırı harekettir (fisktır). Doğrusu şeytanlar sizinle mücadele etmek için, kendi dostlarına telkinde bulunurlar. Ey müminler eğer siz onlara itaat ederseniz, muhakkak siz de Allah'a ortak koşanlardan olursunuz." Enâm (6), 121.

⁵¹⁹ Muammer, *el-İbâziyye fî Mevkibi't-Tarih*, 33-35.

⁵²⁰ Harisî, *el-Ukûdu'l-Fiddiyye*, 103.

⁵²¹ Buharî, VIII, 52; Müslim, I, 740; İbn Mace, *Sünen*, I, 61; İbn Hanbel, *Müsned*, I, 563.

belirtmek için “ el-Havâric”i, kendilerini ifade etmek anlamında olduğu zaman el-Muslimûn şeklinde tevil ederler.⁵²²

Ümeyye halkı devlete karşı fiilen ayaklanmaya davet eden Ezârika ile birlikte devlete karşı şiddete başvuran diğer fırkaları, Havâric olarak isimlendirdi.⁵²³ İlimli bir yol takip eden ve silahlı mücadeleyi bir yöntem olarak benimsemeyen İbâziyye, kendisini Havâric kavramının dışında tutar. İbâzîler’in Havâric denildiği zaman kast ettikleri fırka Ümeyye’nin Havâric diye adlandırdığı Ezârika, Sufriyye, Necedât ve Beyhesiyye grubudur. Dolayısıyla tarihte Havâric adıyla işlenen tüm şenaatların sorumlusu da bu fırkalardır. İbâziyye’nin bunlarla hiç bir alakası yoktur. Hâricî kelimesinin ifade ettiği mana ile ilgili muteber sayılabilecek ilk kaynak Abdullah b İbâz ’ın, Halife Abdülmelik b. Mervân’a (65–86/683–705) gönderdiği mektuptur.⁵²⁴ Bu mektuptan anlaşıldığına göre halife İbâzîler’i dışarıda tutarak hükümete karşı ayaklananları Havâric kavramı içerisinde değerlendirmiştir. İbâzîler Benû Ümeyye’ye karşı pasif bir muhalefet yürüttüler. Onlarla iyi geçinmenin yollarını aradılar. İbâzîler Ezârika ile de mücadele içine girdiler. Bu durum İbâziyye ile Ümeyye’yi ortak bir noktada buluşturuyordu, çünkü ortak bir düşmana sahiptiler. Ezârika bu düşmanlığın bir ifadesi olmak üzere İbâzîler’e tahkir anlamında el-Kaade adını vermişti. Böyle olunca; devlete karşı şiddetli bir muhalefet başlatan Ezârika’ya düşman olan İbâziyye’nin, Ümeyye tarafından Havâric olarak isimlendirilmesi mantıklı olmasa gerek. İbâzî bakış açısına göre Havâric’ten kast edilen Watt’ın verdiği ihtimallerden dördüncü seçenektir. Fakat Sıffin savaşındaki Muhakkimeye değil, Ezârika’ya uygulanmak şartıyla. Onlar, Kaade’nin zıddına, cihada çıkan ve fiilen ona katılanlardır. Bu iki zümre yani huruç ve kuud (çıkış ve oturuş) kavramları, Kur’an’da Tevbe suresinin 83. ayetine “Bundan sonra Allah seni onlardan bir kısmının yanına döndürür de (başka bir) cihada çıkmak için senden izin isterlerse : “ Artık siz benimle ebedi çıkamayacaksınız. İlk önce oturup kalmayı arzu ettiniz, şimdi de artık geride kalanlarla birlikte oturun! de.” göre birbirine zıttır.⁵²⁵

⁵²² Kâşif, *Uman*, 35.

⁵²³ Râşidî, *Nazârât*, 14.

⁵²⁴ Bârûnî, Süleyman b. Abdullah, *Muhtasâr Tarihi’l-İbâziyye*, Uman, 2003, 23-29.

⁵²⁵ Watt, *age.*, 18-19.

f- Câbir b. Zeyd'in Hayatından ve Talebelerinin Tavırlarından Çıkarılan Deliller

Fırkanın kurucusu Câbir b. Zeyd'in hayat hikayesi de İbâziyye'nin Havâric'le ilgisinin olmadığına delil olarak gösterilir.

a- Câbir b. Zeyd (22/642–643) tarihinde Uman'da doğdu ve ileriki yaşlarında ilim tahsili için Basra'ya geldi. Uman'dan Basra'ya gelebilmek için en az on beş yaşında olması gerektiğini sonrasında ilim tahsili için gerekli zamanı bunun üzerine eklersek; Câbir b. Zeyd'in Tahkîm olayının yaşandığı tarihte bir fırkaya imam olacak ve kitleleri yönlendirecek yaşa ve ilmî olgunluğa sahip olmadığı görülecektir.

b- Siyasî tarih kitaplarında Câbir'in Sıffin savaşına katıldığına dair hiçbir bilgi yer almaz.

c- Havâric'in genel tanımları arasında Hz. Ali'den itizal önemli yer tutar. Oysa İbâziyye fırkasının kurucusu Câbir b. Zeyd'in Hz. Ali'den itizal ettiğine dair bir bilgi yoktur.

d- Câbir b. Zeyd hayatının bilinen döneminde devlete kılıç kaldırmamıştır. O, bu ılımlı tavrı sebebiyle Ezârîka, Sufriyye ve Necedât gibi şiddet yanlısı Hâricî fırkaların uzağında durarak onların öfkelerini kazanmıştır.

e- Câbir b. Zeyd'in ılımlı tavrı Ümeyye tarafında olumlu karşılanmıştır. Haccâc b. Yusuf e-Sakafî ona hediyeler veriyor, meclisinde oturtuyordu.

f- Halîfât gibi düşünen İbâzî müelliflere göre, Haccâc (81–82/701–702) imam olarak onun önünde Cuma namazlarını kıldırıyordu.⁵²⁶

g- Câbir b. Zeyd'in ölümünden sonra da İbâzîler ehl-i kıblenin tamamının ardında namaz kılmayı câiz gördüler.

ğ- Zâlim imamların arkasında “cuma dahil” namaz kıldılar.⁵²⁷

h- Hâricî fırkalarla birlikte hiç bir savaşa katılmadılar.

ı- Zâlim imamın hükmü altında ikameti câiz gördüler.⁵²⁸

Hâricîler çokça ibadet yapmalarına karşılık dinî özünü kavrayamayan lafizların zahirine göre hüküm veren kimseler olarak tasvir edilir.⁵²⁹ Oysa Rebi' b. Habîb'den

⁵²⁶ Kindî, *Beyanü 'ş-Şer'*, XIII, 166- 170.

⁵²⁷ Kindî, *Musannağ*, V, 285.

⁵²⁸ Horasânî, *el- Müdevvenât*, Maskat 1984, I, 195- 196.

⁵²⁹ İbn Hazm, *el- Fasl*, IV, 156.

(175/791) sonra imamet vazifesini yürüten Ebû Sufyan Mahbûb b. er-Rahîl, Basra'da yaşamıştır. Namaz, oruç, hac ve umre gibi ibadetlerine insanlar şahit olmuşlardır. er-Rahîl ibadetlerini eda ederken diğer insanlardan daha ziyade yapmıyordu.⁵³⁰

Bu konuda bir diğer İbâzî âlim Dercînî (670/1373) ise, İbâziyye'nin kitap ve sünnete bağlı olduğunu, ricalün taklit değil selef-i salihîn gibi ricalün takyît olduğunu söyler.⁵³¹

İbâzîler Ehli Tevhid'e karşı kılıç kaldırmadılar. Haccâc ve Ziyâd şüphelerden yola çıkarak baskılarını artırdı.⁵³² Hatta Said b. Cübeyr ve İbrahim en-Nehaî nin imamlığını yaptığı kimseler *hurûc* ettiler. Haccâc onları öldürdü, sadece üç kişi kurtuldu. Haccâc'ın zulmüne karşı isyan eden bu kimselere Havârîc denmedi.

İbâzîler usulde kitap ve sünnete bağlı olduklarını, usul ve furu meselelerin birçoğunda Ehl-i Sünnet ile ittifak içinde olduklarını ve ihtilaf edilen hususların az olduğunu ifade ederler. Mevcut ihtilafların gereğinden fazla abartılmamasını zira Ehl-i Sünnet'in kendi fırkaları arasında da ihtilafların mevcut olduğunu söylerler.⁵³³

a- Bilindiği üzere Basra da ağırlıklı olarak Temîm ve Ezd kabileleri meskundu. Ezd kabilesinin Basra üzerinde belirgin bir ağırlığı vardı. Hatta Basra'ya "Mühelleb'in Basrası" da denilmekteydi. Bu kabilenin büyük çoğunluğu İbâzî idi.⁵³⁴ Ezd kabilesinden Mühelleb ailesinin üyelerinden meşhur komutan Mühelleb b. Ebî Sufârâ el-Ezdî el-Umanî, Hâricîler'le (Ezârika'ya karşı) uzun süren savaşlar yapmıştır. Şayet

⁵³⁰ Şemmâhî, *Siyer*, I, 102.

⁵³¹ Dercinî, *Tabakât*, II, 479.

⁵³² İbn Esîr, *Kâmil*, III, 517; Belazurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Ensâbü'l-Eşraf*, Beyrut, 1996, I, 385b.

⁵³³ Zavî, Ahmed, *Tarihu'l-Fethi'l-Arabî fi Libya*, Mısır 1963, 120 - 121.

⁵³⁴ İbn Hallikan, II, 292, İbâziyye, Temim'den ziyade Uman'ın Ezd kabilesinin omuzlarında yükselmiştir. Basra'da meskun iki büyük kabile vardı. Birisi Temîm diğeri Ezd idi. Câbir b. Zeyd'in Ezdî olması sebebiyle Ezdîler daha çok İbâziyye fırkasına teveccüh göstermişlerdir. Her ne kadar İbâziyye içinde Temimliler varsa da onlar daha çok Ezârika ve diğer Hâricî fırkalar içerisinde yer almışlardır. Umanlı Ezdîler fırkanın sadece Basra'da taraftarı olmakla kalmayıp, İbâziyye'nin Mısır ve Afrika'ya ulaşmasına da vesile olmuşlardır. Bu bölgelerde erken dönemde İbâzî âlimler yetişmiştir. Bu âlimlerden bazılarını işaret edecek olursak, Yezid b. Ebî Habîb. Bu kişi Mısır'ın fakihî, şeyhi ve müftüsü olarak bilinmektedir. H. 52 de doğmuştur. Ebû Abdullah b. Ali b.Zibah b. Kasîr el-Ezdî (v. 114 h). Ebû'l-Haccâc Reşid b. Sa'd el-Mehrî el-Ezdî (v. 256 h).

İbâzîler, Ezârika Havârîc'i gibi her durumda merkezi otoritenin düşmanı olmayı adet haline getirmiş olsalardı, onlarla savaşmazlar aksine onlara yardımcı olurlardı.

b- İbâziyye'nin önemli liderlerinden Abdullah b. İbâz, Ezârika ve Sufriyye Hâricîler'inin fikirlerini çürütmek için şiddetli çaba göstermiştir. Hatta Abdullah b. İbâz'ı tarihi bir şahsiyet haline getiren en önemli hadise Emevî Devletine karşı yürüttüğü muhalefet değil, Ezârika'ya karşı yürüttüğü mücadeledir. Bu da gösteriyor ki İbâzîler Havârîc'den değildir.

c- Önemli İbâzî muhaddis, *Sahîh* sahibi Rebi' b. Habîb (175/791) Havârîc'den beri durmuştur.

d- İbâziyye'den Cülendî b. Mes'ud, Sufriyye Hâricîler'inden Şeybân Hâricî (130/747) ile savaşmış Şeybân ve adamlarını öldürmüştür.

e- Ayrıca Sufriyye'den önemli bir komutan İbâzî olmak ister. Ancak İbâzîler bunu hemen kabul etmezler. İbâzî fikirlerin doğruluğunu, Hâricî fikirlerin yanlışlığını kabul ettirdikten sonra İbâzî olmasına izin verirler. Bu olay gösteriyor ki İbâzîler hem fikrî anlamda hem de fiili anlamda Hâricî fırkalara muhalifti, onlardan değildi.⁵³⁵

f- İbâzîler devletleşen nadir fırkalardan birisidir. Bu devletlerin tarzına bakıldığı zaman savaştan değil sulhtan yana oldukları görülür.

Özet olarak, İbâzîler Muhakkime ile olan alakalarını inkâr etmezler hatta Muhakkimeyi selefleri olarak kabul ederler. Havârîc'in 64/683-684'den sonra teşekkül ettiğini ifade ederler. Havârîc denilince, Muhakkimeden ayrılan, başta Ezârika olmak üzere, Necedât, Sufriyye, Beyhesiyye gibi aşırı fırkaları kast ederler. İbâziyye ve İbâzîler'in gerçek Havârîc olarak kabul ettikleri Ezârika birinci bölünmeye kadar aynı grup (Muhakkime) içerisinde yer aldılar. İbâzîler birinci bölünmeye gelinceye kadar, Muhakkime çatısı altında yapılan mücadelelerin tümüne sahip çıkarlar ve bu dönemde kendilerini utandıracak hiçbir iş yapmadıklarını belirtirler. Havârîc, Ümeyye'nin İbn Ezrâk ve adamlarına verdiği bir isimdir. Ezârika İbâziyye tarafından kabulü mümkün olmayan ve Marika hadisinde fikrî çerçevesi çizilen yeni dinî ve siyasî fikirler edinmiştir. Bu yönü ile İbâziyye'nin Havârîc ile alakası yoktur.

⁵³⁵ Eттаfeyyîş, *el-Fark*, 7.

g- Fikir analizleri

i- Siyasî fikirler:

İbâzîler'in siyasî ve itikadî fikirleri bir sonraki bölümde daha detaylı olarak anlatılacaktır. Ancak bu bölümde hem konu bütünlüğünü temin edebilmek hem de İbâzîler tarafından ileri sürülen delilleri tamamlamak için çok kısa bir özetle yetineceğiz. İbâzîler devlet kurmayı başarmaları sebebiyle diğer Muhakkime fırkalarına nazaran siyasetin ameli kısmında kendilerini geliştirme imkânı bulmuşlardır. Başka bir ifade ile bir devletin sorumluluğunu üzerlerinde taşımaları sebebiyle şartlar onları bu hususta gelişmeye zorlamıştır demek de mümkündür.

Allah'ın farz kıldığı emir ve nehiyler hususunda, adaleti ikame etmek konusunda, düşmanlarla mücadelede ve tüm konularla ilgili işlerde kitap ve sünnetten delil getirmesi hususunda imamla akitleşmek farzdır. Devlet reisinin Kureyşli olmaması bir kusur değildir. Adil imama *hurûc* câiz olmaz. Havârîc'in söylediği gibi zâlim imama huruç vacib olmadığı gibi Eşariler'in söylediği gibi yasak da değildir. Makâlât kitaplarının zannettiği gibi İbâzîler, sapık imamlar dediklerinde sadece kendilerine muhalif olanları değil imam-ı cair denilen Allah yolundan ayrılan herkesi kastediyorlar. İmam şura ve ehl-i hal ve akd'in çoğunluğu ile seçilir. İslâm ümmetinin sultânsız, imamsız kalması câiz olmaz. Zâlim imamın İbâzî olması ya da olmaması fark etmez. O ve ordusu bağıydir (isyankâr). Kendilerine muhalif olanların beldesi, sultânları şerir de olsa orası Müslüman beldesidir.

Devlet düşmanlarını defetme gibi meşru sebepler dışında dâhilde zulüm yapamaz.

Sınırlar çok genişlediğinde ya da parçalar arasında idare imkânsız olduğunda birden fazla imamın bulunması câizdir.

Dâr'ın hükmü hakkında İbâziyye'nin dört farklı görüşü vardır.

1- Sultânı da ordusu da İslâm olan yurt, dâru'l- İslâm'dır. Burası Müslüman vatanı, İslâm ümmeti ve Allah'ın kitabıyla hükmeden bir Müslüman devletidir.

2- Sultânı ve ordusu Müslüman olmakla beraber zulüm üzere olan dar, dâru'l- İslâm'dır. Burası Müslüman vatanı, halkı İslâm ümmeti ve Müslüman devletidir. Burada Sultân İbâzî olsun ya da olmasın fark etmez.

3- Sultânı müşrik halkı Müslüman olan dar: dâr-ü İslâm'dır ama müstemlekedir.

4- Sultânı ve ordusu müşrik olan diyar şirk diyarıdır. Orada şirk hükümleri devam eder.

ii- İtikadi fikirler

Allah'ı tenzih etmek mutlak şekilde zorunludur. Kur'an ve sünnet teşbihe düşmeden te'vil edilebilir.

İman üç unsuru ihtiva etmektedir; söz, amel ve i'tikat.

Allah'ın sıfatları zâtına zait değildir.

Yüce Allah, vaad ve vaîdinde sadıktır.

Cennet hayatı ve cehennem hayatı ebedidir.

Kelime-i tevhit üç bölümden oluşur, bunlardan birisini inkâr eden müşrik olur. "Allah'tan başka ilah yoktur. Allah birdir ve ortağı yoktur; Muhammed onun kulu ve elçisidir; Allah'tan gelen her şey hakır.

Zarurat-ı dinîyeden olduğu bilinen bir şeyin inkârı şirktir.⁵³⁶

Kur'an tevatur yoluyla nakledilmiş olup, ondan her hangi bir şeyin inkârı şirktir.⁵³⁷

Mizan ve sırat hissi değildir.⁵³⁸

İnsan ihtiyarında tamamen hürdür, her hangi bir icbar söz konusu değildir. Ancak kul kendi fiilinin hâlıkı değildir.⁵³⁹

İstitaâ fiille beraber olup, fiilden önce ve sonra değildir.⁵⁴⁰

Tövbe bağışlanmanın esasıdır. Tövbe edilmedikçe büyük günahlar bağışlanmaz. Küçük günahlar ise günah-ı kebâirden sakınmakla ve hasenâtı işlemekle bağışlanır.⁵⁴¹

İnsanlar iki kısımdır; mümin ve kafir / said ve şaki. Üçüncü bir kısım yoktur. İki menzil arasında bir menzil de söz konusu değildir.⁵⁴²

⁵³⁶ Muammer, *el-İbâziyye Dirasetü Mürekkezetü fi Usûlihîm ve Tarihihim*, Kahire, 1987, Sayfa 49.

⁵³⁷ Muammer, *age.*, 50.

⁵³⁸ Muammer, *age.*, 50.

⁵³⁹ Muammer, *age.*, 50.

⁵⁴⁰ Muammer, *age.*, 50.

⁵⁴¹ Muammer, *age.*, 50.

Şekavet ve saadet cem olmaz. Ahirette said olan ebedi şaki olamayacağı gibi, şaki olan da ebedi, said olamaz.⁵⁴³

Nifak, imanla şirk arasında bir menzildir. Münafıklar dünya ahkâmında müslümanlarla beraber aynı hukuka tabi olurlarken, ahirette⁵⁴⁴ müşriklerle beraber olacaktırlar.⁵⁴⁵

Muvahhide küfür isnadı, şirk anlamında değildir. Nimet-i küfür manasınadır. Müslümana sövmek fık, öldürmek ise şirktir.

İyiliği emir, kötülükten sakındırma vacibtir.

Peygamberin şefaati haktır.

Mahlûkata karşı Allah'ın hücceti, peygamberler ve kitaplardır.

Güzel şey şeriatın güzel gördüğü, çirkin şey ise yine şeriatın çirkin gördüğü şeydir.⁵⁴⁶

Özet olarak:

İbâzîler Muhakkime ile olan alakalarını inkâr etmezler hatta Muhakkimeyi selefleri olarak tanırlar⁵⁴⁷,

Havâric'in (64/683-684) sonradan teşekkül ettiğini ifade ederler.

İbâziyye ve İbâziyye'nin gerçek Havâric olarak değerlendirdiği Ezârika (64/683-684)'de vuku bulan birinci bölünmeye gelinceye kadar aynı gurup içerisinde yer aldılar.

Ebû Bilâl (64/683-684) ölünce liderlik Abdullah b. İbâz 'a geçti. O'da Havâric'den (65/684-685) de ayrıldı.⁵⁴⁸ Havâric Ümeyye'nin İbn Ezrâk ve adamlarına verdiği bir isimdir. Ezârika, İbâziyye tarafından kabulü mümkün olmayan yeni dinî ve siyasî fikirler edinmiştir.

⁵⁴² Muammer, *age.*, 50.

⁵⁴³ Muammer, *age.*, 51.

⁵⁴⁴ Ahzâb (33), 73.

⁵⁴⁵ Muammer, *age.*, 51.

⁵⁴⁶ Muammer, *age.*, 51.

⁵⁴⁷ Muammer, *el-İbâziyyetü fi Mevkibi't-Tarih*, 33-35.

⁵⁴⁸ Lewicki, E.I, İbadiyya, III, tom. 669.

Ashabımıza göre Peygamberden rivayet edilen “Benden sonra Ebû Bekir ve Ömer’e uyun” hadisi uyarınca râşit halifelerin yolunda olan idarecilere *hurûc* câiz değildir.

Nehrevân ashabı ayrıldığında, hak imam Hz. Ali’den *hurûc* ettikleri sanıldı. Oysa onların nazarında Tahkîm’i kabul ettikten sonra Ali’nin imameti geçerliliğini kaybetmişti. Onlar olanca güçleri ile Hz. Ali’yi Tahkîmden vaz geçirmeye çalıştılar bu mümkün olmayınca kendi aralarında Râsibi’yi imam seçtiler. Ali b. Ebî Talib imametini Kureys’den Ezd’ de geçtiğini görünce Nehrevân Ehli’ne karşı savaş açtı.

II. BÖLÜM
GÜNÜMÜZ UMAN İBÂZİYYESİ

I- Uman Hakkında Genel Bilgi

Ülkemizde Umman şeklinde telaffuz edilen kelimenin Arapçası Uman'dır. Kral Kabûs'un⁵⁴⁹ idareyi ele almasıyla birlikte her alanda çok hızlı bir ilerleme içerisine giren Uman, Arabistan yarımadasının güneydoğusu ve Asya'nın güney batısında yer alan bağımsız müslüman bir Arap devletidir.⁵⁵⁰ Güney batısında Yemen, kuzey batısında Birleşik Arap Emirlikleri bulunmaktadır. Ülkenin başkenti Maskat'tır.⁵⁵¹ Maskat, Amman denizi kıyısında ülkenin önemli bir liman şehridir. Maskat dışında, Suri,⁵⁵² Sohar,⁵⁵³ Nozevi⁵⁵⁴ ve Dabbal Uman'ın öteki önemli şehirlerinden olup, bu şehirler aynı zamanda tarihî mekânlar olarak da kabul edilmektedirler.

Uman, her ne kadar krallıkla idare ediliyor olsa da Umanlılar, ülkelerinin siyasî yönetimini "Uman İslâm Demokrasisi" olarak tanımlarlar. Devletlerinin yönetim biçimini tanımlarken İslâm ile birlikte kitabî (Kur'anî) olmayan "demokrasi" kavramına vurgu yapmaları ülke siyasetinde modern siyasî fikirlerin etkisini göstermektedir.

Uman'ın ismi konusunda değişik rivayetler vardır. Kalkaşendî, Uman adının Uman b. Nu'san b. İbrahim'den alındığını söylerken⁵⁵⁵ Yakut, Uman b. Sebe Sebei b. Yefsan b. İbrahim el Halil'in bu şehri kurması hasebiyle adını ondan aldığını ifade eder.⁵⁵⁶ Farisiler, Uman'a Mzon veya Mecân adını vermişlerdi.⁵⁵⁷ Ezdîler buraya yerleştikten sonra Uman demişlerdir.⁵⁵⁸

⁵⁴⁹ Bkz., *Uman* 98/99, Uman Tanıtma Bakanlığı tarafından basılmış Türkçe tanıtım kitabı.

⁵⁵⁰ Jan Jack, Beyrubî, *Ceziretü'l-Arab*, (Trc. Necat Amir, Said el-Gazzi), Beyrut 1970, 39; Sâlimî, *Tuhfetü'l-Ayan*, es-Sîb 2000, I, 6-7; *Meydan Larousse*, XIX, 549; İbn Macid, Ahmed b. Macid es-Sa'dî, *Selâsetü'l-Ezhâr fi Ma'rifeti'l-Bihâr*, Kahire, 1961, 161.

⁵⁵¹ Göksoy, İsmail Hakkı, *Çağdaş İslâm Ülkeleri Tarihi*, İsparta 1997, 89; M. Ahmed Muhammed Seyyid Ahmed, *Nizâmü'l-Hükm ve İdaretü fi Uman fi'l-Asri'l-İslâmî*, Ezzekazik, 1993, 3.

⁵⁵² *Uman*, 35, 107, 109, 138. (Uman Ankara Büyükelçiliği tarafından hazırlanan tanıtım kitapçığı.)

⁵⁵³ *Uman*, 37, 109, 122, 132, 219; *Meydan Larousse*, XIX, 549.

⁵⁵⁴ *Uman*, 44, 45, 105; Jan jack, Beyrubî, *age.*, Beyrut, 1970, 39.

⁵⁵⁵ Yâkut, IV, 150.

⁵⁵⁶ Yâkut, IV, 150.

Genel kabule göre Uman Kahtân adında birisi tarafından keşfedilmiştir ve ismini de bu kişiden aldığı bilinmektedir. Heterojen bir nüfus yapısına sahip olmakla beraber nüfusun ekser çoğunluğunu Ezd kabilesi oluşturur. Ezdiler dışında iki yüze yakın kabile vardır. Bu kabilelerden en çok bilinenleri: Ben-i Sa'd, Ben-i Abdu'l-Kays, Ben-i Temîm, Adnan, Ben-î Şeyban, Ben-i Bekr, Ben-i Abs'tır.

Umanlılar denizci bir millettirler. Vasco de Gama'ya kılavuzluk yapan Ahmed b. Macit'in Umanlı olduğu söylenmektedir. Ulaştıkları yerleri kolonize etmekle meşhur Umanlılar, Bahreyn ve Katar'ı ilk kolonize eden Araplar olarak bilinirler.⁵⁵⁹

İslâmiyet öncesi Uman hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Ancak günümüz Uman topraklarında medeniyetlerin yaklaşık 5000 senedir var olduğu söylenmektedir. Sümer tabletleri, Uman topraklarında Magan adı verilen, bakır zengini bir ülkeden bahsetmektedirler. Bulunan bu tabletlerin hemen hemen Uman ile ilgili olduğu kesin gibidir. Zira liman şehri Sohar yakınlarındaki arkeolojik kazılarda, m.ö. 2000 yılında kurulmuş bakır madenleri ve bakır işlemekte kullanılan aletler bulunmuştur. Ayrıca bölgede Dofar'dan gelmiş koku esanslarının saklandığı kapların ve işleme aletlerinin de bulunması, daha o zamanlardan pagan dinleri için önemli olan bu esansların ticarî amaçlarla buraya gelmiş olduğunu gösterir. Çiftçilik ve balıkçılık için kurulmuş kasabalar da bulunmuştur.

Uman topraklarında yasayan insanların, iki kanattan geldikleri düşünülmektedir. Birincisi, Yemen'den göç etmiş Sami kökenlilerden, ikincisi de Arap Yarımadasından, Pers baskılarından kaçan Sami kökenlilerden. Hz. Muhammed'in Uman halkına yaptığı İslâm çağrısı, Uman tarihini derinden etkilemiştir. İlk başlarda İslâm dinini kabul etmemiş olan İran'ın da İslâmiyet'i kabul etmemesinin sebebi, Uman topraklarından atılmış olan Persler'in diğer Persler'e anlattıkları ile yakından ilgilidir.

Uman Tanıtma Bakanlığı Uman'ın tanıtımına yönelik her yıl bir kitapçık çıkarmaktadır.

⁵⁵⁷ İbn Habîb, Malullah b. Ali, *Melamihi min Tarihi'l-Uman*, Kahire, trz, 6; İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, VI, 419, Kahire, 1882.

⁵⁵⁸ Yusuf b. Abdullah b. Muhammed, *el-Enbah ala Kabaili'l-Revah*, Kahire, 1350, 107; el-Ûtûbî, Selime b. Selime es-Sohârî, *el-Ensâb*, Rûvî, 1984, II, 205.

⁵⁵⁹ *Meydan Larousse*, "Uman", XIX, 549.

A- Tarihi Arkaoplân

1- Uman Öncesi İbâzîlik:

Diğer Müslümanlar gibi⁵⁶⁰ İbâzîler de Hz. Peygamber döneminde müminlerin mutlu bir hayat sürdürdüklerini ve Hz. Peygamber'in (sav) inanç kardeşliği yanında adalet ve eşitliğin korunmasına büyük önem verdiğini ifade ederler.⁵⁶¹ Hz. Peygamber ortaya çıkan sorunlara engin ferasetiyle kısa zamanda çözümler ürettiğinden Peygamber hayatta iken Müslümanlar arasında onları bölen bir fitne çıkmadı. Konjunktürel problemler olmakla beraber bunların hiçbirisi devamlılık göstermedi. Sahabenin karşı karşıya kaldığı ilk fitne Hz. Peygamber'in vefatından sonra gündeme gelen hilâfet meselesidir.⁵⁶² Ancak Ben-i Saide Çardağında toplânan Müslümanlar Hz. Ebû Bekir'i çoğunluğun ittifakıyla seçerek bu meseleyi ümmetin birlik ve beraberliğini parçalayan bir problem olmaktan çıkardılar.⁵⁶³ Hz. Peygamber'in yolunu takip eden ilk halife ümmetin desteğini aldı ve kararlı tutumu sayesinde irtidat olaylarını bastırdı.⁵⁶⁴

İlk Halife Hz. Ebû Bekir'in vefatı üzerine Hz. Ömer idareye geçti. Halkın rızasını alarak iş başına gelen Hz. Ömer hilâfeti boyunca adaletten ayrılmadı. Ümmetin sevgi ve saygısını kazanmayı başardı. Hz. Ömer'in hançerlenmesinden sonra yaralı halife, hilâfet işinin Peygamber'in kendilerinden razı olduğu Aşere-i Mübeşşere'den hayatta kalan altı kişi arasında görüşülmesini emretti. Heyetin Abdurrahman b. Avf'ı hakem tayin etmesi sonucu Abdurrahman b. Avf yaptığı kamuoyu yoklamaları sonucu Hz. Osman'ı halife tayin etti. Başlangıçta Hz. Peygamber'in ve önceki iki halifenin yolunu takip eden Hz. Osman halkın güvenini kazandı. Yaklaşık altı yıl kadar süren bu durum daha sonra yerini halkın memnuniyetsizliğini ihtiva eden muhalif şikâyetlere bıraktı. Tabandan gelen şikâyetleri yeterince dikkate al(a)mayan Hz. Osman Basra, Küfe ve Mısır'dan gelen yaklaşık dokuz yüz kadar isyancı tarafından şehit edildi.⁵⁶⁵ İbâzîler'e göre, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra yönetime gelen Hz. Ali ümmetin

⁵⁶⁰ Hatiboğlu, Mehmet Said, "Hilâfetin Kureyşliliği", *AÜİFD*, XXIII, Ankara, 1978, 125 – 126.

⁵⁶¹ Mahremî, Zekeriyya b. Halife, *es-Sırâ'u'l-Ebedî*, 61- 62, Behlan, 2006.

⁵⁶² Hucurat (49),10.

⁵⁶³ Mahremî, *age.*, 64; Taberî, *Tarih*, I, 1838.

⁵⁶⁴ Taberî, *age.*, I, 1851.

⁵⁶⁵ Taberî, *age.*, I, 1320 -1321.

ittifakı ile seçilmişti ve Sıffin savaşında vuku bulan Tahkîm olayına kadar görevini hakkıyla yerine getiren bir halifeydi. Hz. Ali, Muaviye başta olmak üzere valilerin tayini ile işe başladı. Ancak Muaviye onun kendisini azletmesine Hz. Osman'ın kanını bahane ederek icabet etmedi. Hz. Ali'yi halifenin katline ortak olmak ya da olanlara rıza göstermekle suçladı. Muaviye insanların kalbine nasıl girileceğini bilen çok zeki bir insandı. Hz. Ali'ye karşı bir nefret oluşturmak için Hz. Osman'ın kanlı gömleğini minbere astı. Hz. Ali işleri yoluna koyduktan sonra bu işe el atmayı düşünüyordu fakat Muaviye onu Sıffin'e⁵⁶⁶ davet etmek suretiyle bu şansı tanımadı. (36/656-657) zilhicce ayında savaş vuku buldu.⁵⁶⁷ Muaviye hezimete uğramak üzere iken "Amr b. As'ın (43/664) önerisi ile askerlerinin mızrağına Mushafları bağlatarak yukarı kaldırttı. Bunun anlamı "savaşı bırakalım Allah'ın kitabı aramızda hüküm versin" idi.⁵⁶⁸

Hz. Ali ikinci belayı seçilecek hakem konusunda yaşadı. Hz. Ali, Ebû Musa el-Eş'arî'nin (42/662-663) hakem olmasını istememesine rağmen⁵⁶⁹ Eş'as b. Kays'ın da (85/704) içinde bulunduğu grup Ebû Musa'yı hakem olarak kabul ettirdiler.⁵⁷⁰ Burada da Eş'as b. Kays faktörünün öne çıktığını görmekteyiz.⁵⁷¹ İbâzî bilgin Debûz'a göre Muaviye Ali'yi başarısız kılmak için ordusunun içine casuslar yerleştirdi. Bunların lideri de Eş'as b. Kays idi.⁵⁷² Şam cephesinde hiçbir ihtilafa meydan verilmeden zeka ve hilesi ile meşhur Amr b. As hakem seçildi.

İbâzî anlayışa göre Tahkîm kararı alması ve bunda ısrar etmesi sebebiyle Hz. Ali kendisini hilâfetten azletmiştir. Hz. Ali'nin Tahkîm'de ısrar etmesi ordusunun bölünmesine yol açtı. Tahkîme karşı çıkanlar "La hükme illa lillâh /Allah'tan başka hüküm koyucu yoktur," demeleri sebebiyle Muhakkîme olarak adlandırıldılar. Bu hile Ali'nin ordusunun ikiye bölünmesine yol açtı. Bunlardan bir kısmı Muaviye'nin talebine icabet etmek suretiyle Tahkîme gidilmesini isterken, Hz. Ali'nin başını çektiği

⁵⁶⁶ Hamevî, Yakub b. Abdullah, *Mu'cemü'l-Buldân*, (thk. Ferîd Abdulazîz), III, 471, Beyrut, 1990.

⁵⁶⁷ Taberî, *age.*, III, 88; İbn Esîr, *el-Kâmil*, III, 169.

⁵⁶⁸ Taberî, *age.*, III, 101; Nâsır, Muhammed, *Menhecü'd-Da've inde'l-İbâzîyye*, Uman, 1997, 70.

⁵⁶⁹ İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî, *el-Futuh*, Beyrut, 1986, II, 194; Taberî, *age.*, III, 102; İbn Esîr, *age.*, III, 194.

⁵⁷⁰ Halilî, *İmam Câbir*, 77.

⁵⁷¹ İbn Kesîr, *age.*, V, 287.

⁵⁷² Debûz. Muhammed Ali, *Târihu Magribi'l-Kebîr*, yy, 1923, II, 322.

diğer grup bunun bir hile olduğunu söyleyerek savaşa devam edilmesini istiyordu.⁵⁷³ İbâzî bilgin bu noktada Hz. Ali'nin büyük bir hata yaptığını ifade eder. Hakemlerin kararı doğru da olsa eğri de olsa kaybeden Ali olacaktı.⁵⁷⁴ Ali'nin Tahkîmi kabul etmesi hakkında kaynaklar ihtilafa düşmüşlerdir.

1- Bazılarına göre Hz. Ali, ordusunun ebedi bir fitneye düşmesinden korkarak Tahkîmi kabul etti. Çünkü ordusunda savaşı bırakmaya gönüllü olanların sayısı devamından yana olanlardan daha fazlaydı. Ve bunların Şam ordusuna katılma riski vardı.⁵⁷⁵ Bazıları da Şamlılar'ı parçalama hususunda sabırsızdı ve onlar kılıca meyl etmişlerdi. Ali iftiraktan korkarak bu kararı almak zorunda kaldı.⁵⁷⁶

2- Bazıları göre Şamlılar ve Iraklılar barıştan yanaydılar. Zira her bir mezara elli kişi defnetmişlerdi.⁵⁷⁷

3- Bazıları ise Eş'as b. Kays'ın (85/704) etkili olduğunu ileri sürer. Eş'as Ali'ye Tahkîmi kabul etmesini işaret etti.⁵⁷⁸ Savaşın devamından yana olanlar Ali'ye devam edelim teklifinde bulundular. Ali de onlar gibi düşünüyordu. Şöyle dedi: “Onlar bizi hak ve adalete çağırıyorlar.” Bu sırada Eş'as (85/704) ve Yemenliler bu kimselere karşı şiddetle muhalefet ettiler.⁵⁷⁹ Hz. Ali'nin komutanlarından Eşter'in de içerisinde bulunduğu bir grup Tahkîm'i kabul etmesi sebebiyle Ali'yi kınadılar.

Tahkîm evrakında Hz. Ali'nin “Emîrül-Mü'minîn” lakabı yazılmamıştı. Tahkîm vesikası okunduktan sonra Irak ordusunda Tahkîm fikri hakkında niza çıktı. Urve b. Udeyye et-Temîmi gibiler Tahkîme çok karşı idiler. Urve “Allah'ın açıkça hükmünü beyan ettiği bir mesele hakkında kulların ictihat hakkı yoktur” diyordu. Sonuçta Ali, Şam'a gitmek yerine Kufe'ye döndü. Sıffin'e giderken dost olduğu kimselerle düşman olarak dönmüştü. Küfe'ye ulaşmadan büyük bir grup Harurâ'ya

⁵⁷³ Taberî, *Tarih*, III, 101; İbn Esîr, *age.*, III, 193; Belâzurî, *Ensâb*, III, 99.

⁵⁷⁴ Kalhâtî, *el-Keşf*, II, 237.

⁵⁷⁵ Belâzurî, *age.*, III, 112.

⁵⁷⁶ Belâzurî, *age.*, III, 110-119.

⁵⁷⁷ İbn Esir, *el-Bidâye*, Beyrut, 1987, VII, 285.

⁵⁷⁸ İbn Kesîr, *age.*, V, 284.

⁵⁷⁹ Belâzurî, *age.*, III, 112.

hurûc etti. Bunların sayısı yaklaşık yirmi iki bin civarında idi.⁵⁸⁰ Tahkîme karşı çıkanlara Haruri veya Muhakkime adı verildi.⁵⁸¹ Hz. Ali Harura'ya gidenleri ikna etmek için İbn Abbas'ı gönderdi fakat o Haruriler'in delillerine yeterli cevap veremedi.⁵⁸²

Nihayetinde bütün bu olayların sonunda dört grup oluştu: Ali yanlıları, Muaviye yanlıları, Rasibî (38/658) yanlıları, tarafsızlar.⁵⁸³

Rasibî'ye beyat edenler Basra Muhakkimesine gizlice haber salarak Nehrevân'da buluşmaya karar verdiler. Onlara Ali' yandaşlarından bir grup gelerek "Dostunuz dostumuz düşmanınız düşmanımız "diyerek Rasibî'ye beyat ettiler.⁵⁸⁴ Ali Rasibî ve adamlarına mektup yazarak onları Muaviye'ye karşı birlikte savaşmaya davet etti. Ancak onlar Rasibî'ye beyat ettiklerini kendisinin de ona beyat etmesi gerektiğini söylediler.⁵⁸⁵ Sonra Muhakkime'nin Abdullah b. Habbâb b. Eret'i öldürdükleri haberi Ali'ye ulaştı. Hz. Ali haberin doğruluğunu öğrenmek için bir elçi gönderdi. Muhakkime'nin elçiyi öldürdüğü şayiası yayıldı. İnsanlar önce Muhakkime'nin üzerine sonra da Şam üzerine yürüelim diye ısrar ettiler. Bu kimselerin reisi Eş'as b. Kays (85/704) idi. Ali Muhakkime üzerine gitmekten geri duruyordu ancak Hz. Ali'yi Nehrevân üzerine gitmeye azmettirdiler.⁵⁸⁶ Hz. Ali Nehrevân ehlinden katili kendisine vermelerini istedi. "Hepimiz katiliz" diye haber yolladılar.⁵⁸⁷ Sünni kaynaklar Ali'nin aniden yönünü Nehrevâna çevirmesinin nedenini Abdullah b. Habbâb b. Eret'in (37/657–658) Muhakkime tarafından öldürülmesine bağlarlar. Ancak İbâzîler Mis'ar b. Fedekî ve adamlarını halka dışına ittiklerinden Abdullah b. Habbâb b. Eret'in Muhakkime tarafından öldürülmesi iddiasını kabul etmezler.⁵⁸⁸

⁵⁸⁰ Taberî, *Tarih*, III, 108; İbn Kesîr, *age.*, V, 289; er-Rakîşî, *Misbâhu'z-Zalâm*, 46; El-Berrâdî, *Cevâhîr*, 118.

⁵⁸¹ Ca'birî, *el-Bu'du'l-Hadarî*, 39.

⁵⁸² es-Sabiî, *el-Hâvaric ve'l-Hakikatü'l-Gâibe*, 87- 118.

⁵⁸³ Halilî, *Câbir b. Zeyd*, 30.

⁵⁸⁴ İbn Esîr, *age.*, III, 215.

⁵⁸⁵ Kalhâtî, *el-Kesf*, II, 241.

⁵⁸⁶ Şemmâhî, *Siyer*, I, 51.

⁵⁸⁷ İbn Kesir, *age.*, V, 288; İbn Esir, *age.*, III, 218; Belazurî, 136.

⁵⁸⁸ Bu konuda Halilî, Taberî'nin anlatımını delil olarak takdim eder. Şöyle ki, Taberî Nehrevân savaşının vaktini ve son buluşunu belirtmekle beraber Abdullah b. Habbâb b. Eret'in öldürülmesinde sükût eder ve

Bu kimseler Harura'da toplânarak Rasibî'yi (38/658) başlarına imam tayin ettiler. Hz. Ali ile beraber olmayı Hz. Ali'nin önce tövbe etmesine daha sonra da Rasibî'ye beyat etme şartına bağladılar. Muhakkime ile Hz. Ali arasında yaşanan konuşmalar bir fayda sağlamayınca Muhakkime ile Hz. Ali arasında Nehrevân savaşı vuku buldu. Rasibî'nin (38/658) öldürüldüğü bu savaşta Muhakkime çok büyük kayıp verdi. Muhakkime'nin bitmesinin beklendiği Nehrevân Savaşı tabir yerinde ise Muhakkime'nin Kerbelası oldu.⁵⁸⁹

Nehrevân savaşında büyük bir yenilgi alan Muhakkime bundan sonraki süreçte takip edilecek yöntem hakkında ihtilafa düştü. Bazıları devlete karşı muhalefette kılıç kaldırmayı bir yöntem olarak benimserken içlerinden bazıları da şiddet ihtiva eden yöntemlere karşı çıktılar. Fakat her halükarda bu harekette hâkim renk devlete karşı olmak ve muhalif kalmaya büyük önem vermektir. Muhakkime'den Ebû Bilâl'in (64/683–684) etrafında kümelenen bir gurup şiddet içeren yöntemlere karşı çıktılar. Onlar bu durumlarını Ebû Bilâl'in Emevîler tarafından 61/680-681'de öldürülmesine kadar ve sonrasında da devam ettirdiler.⁵⁹⁰

Muhakkime içerisinde ilk büyük parçalanma İbn Ezrâk'ın Ehvâz ayrışması ile vuku buldu. Muhakkime, Ezârîka, Sufriyye, Necedât, Beyhesiyye ve Ehl-i Da've olarak parçalandı. İbâzîler Havâric denildiği zaman Ezârîka, Sufriyye, Necedât ve Beyhesiyye'den oluşan ilk dört fırkayı kast ederler. İbâziyye'nin çekirdeği olarak kabul ettikleri Ehl-i Da've'yi onlardan ayrı tutarlar.⁵⁹¹ Zira aşırılığı benimseyen bu kimseler Ehl-i Da've'yi tahkir etmek için el-Kaade adını verdiler. İbn Ezrâk'ın Ehvaz'a *hurûc* ederek kendileri gibi düşünmeyenleri ve kendileri gibi düşünenlerden kendilerine

sadece Hz. Ali'nin elçisinden haber vermekle yetinir. İbâzî kaynaklar Basra'dan Nehrevân'a giden ordudan ayrılan Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî ve arkadaşlarından oluşan küçük bir grubun Abdullah b. Habbâb b. Eret'in katili olduğunda olduğunda ittifak etmişlerdir. Bunların sayısı ancak beş yüz kadardı. Bu kimseler insanlara isti'razı uyguluyorlardı. Bu sebeple Ehl-i Nehrevân Mis'ar ve adamlarından beri olmuşlardır. İsti'raz'ı meslek haline getiren Mis'ar b. Fedekî'nin metodunu ve fikirlerini nefyettiler. Bununla beraber Nehrevân savaşının nedenini Mis'ar b. Fedekî'nin istenmesine ve onların da - hepimiz katiliz – cevabına bağlamazlar. Krş., Halilî, *Cabir b. Zeyd*, 30 vd.

⁵⁸⁹ Mahremî, *es-Sırâ'u'l-Ebedî*, 195-199.

⁵⁹⁰ Halîfât, *el-Usûlü't-Tarihîyye li'l-Fırkatı'l-İbâziyye*, 8-9.

⁵⁹¹ Râşidî, *en-Nazârât Havle'l- Mezhebi'l-İbâziyye*, 16-19.

katılmayanları Hz. Peygamber dönemindeki müşriklere benzetmesine Ehl-i- Da've'den Abdullah b. İbâz şiddetle muhalefet etti.⁵⁹² Abdullah b. İbâz ve onun gibi düşünenler ehl-i kible'den birisinin günahlarından dolayı şirkle itham edilmesini kabul edemeyeceklerini ifade ettiler. Abdullah b. İbâz 'ın İbâzîler'in siyasî hayatındaki yeri yeterince açık olmamakla beraber Abdullah b. İbâz ortaya çıktığı süreçte ehl-i Da've olarak bilinen İbâzî hareketin Haricîleşmesini engellemiştir.⁵⁹³

İbâzîler fırkalarına ait dinî siyasî fikirlerin Câbir b. Zeyd tarafından sistematize edildiğini ve onun sayesinde bir fırka hüviyeti kazandıklarını ifade ederler. İbâzîler fırka liderliği onusunda Câbir b. Zeyd'e birinci derecede rol vermekle beraber Emevî devlet adamlarının fırkayı kasıtlı olarak Abdullah b. İbâz 'a nispet ettiklerini iddia ederler.⁵⁹⁴

Câbir b. Zeyd bir taraftan Emevî idarecilerle iyi ilişkiler kurmaya özen gösterirken bir taraftan da kendi düşüncesini gizlice yaymaya çalışıyordu.⁵⁹⁵ Bu anlamda Câbir, Haccâc'ın (81-82/701-702) arkasında namaz kılıyor⁵⁹⁶ ve ondan hediyeler alıyordu. Hatta Haccâc onu Basra kadısı yapmak istedi ancak Haccâc'ın zulmüne fetvalarıyla kendisini ortak etmesinden korkarak Câbir'in bu teklifi kabul etmediği İbâzî bilginler tarafından söylenir.⁵⁹⁷ Câbir b. Zeyd'in İbâziyye ile ilişkisinin ortaya çıkmasından sonra Haccâc onu Uman'a nefyetti. Ayrıca Haccâc'ın Câbir b. Zeyd'in kabilesi Ezd'e karşı çok kötü muamelede bulunması Ezdliler'i ve Umanlılar'ı Câbir b. Zeyd'e ve onun düşüncelerine taraftar olmaya sevk etti.⁵⁹⁸ Câbir b. Zeyd'den sonra İbâziyye'nin liderliğine Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (145/762) getirildi. Bu iki imam döneminde İbâzîler Kitmân imametini uyguladılar. Kitmân İbâzîler'de uygulanan dört imamet çeşidinden birisidir.⁵⁹⁹ Kitmân imamlığı modelini Hz. Peygamber'in hicretten önceki durumundan almışlardır. Diğer Hâricî fırkalar takiyye'ye

⁵⁹² Râşidî, *age.*, 16.

⁵⁹³ Kaşif, *Uman fî Fecri'l-İslâm*, 54-57.

⁵⁹⁴ Abdulhalîm, *el-İbâziyye*, 12-14.

⁵⁹⁵ İvaz, *el-Usûl*, 5.

⁵⁹⁶ el-Hârisiyye, *age.*, 179.

⁵⁹⁷ Abdulhalîm, *el-İbâziyye*, 19.

⁵⁹⁸ Kaşif, *Uman fî Fecri'l-İslâm*, 32-36.

⁵⁹⁹ Abdulhalîm, *el-İbâziyye*, 22-23.

şiddetle karşı çıkarlarken İbâzîler takiyyeyi benimserler. Ve bunu Kitmân imameti adı altında sistemli bir şekilde yürütürler.

Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (145/762), Câbir tarafından gizlice yürütülen taraftar kazanma işini “Hameletü'l-İlm” adı verilen gizli bir teşkilatla yürütmeye başladı. İslâm dünyasının değişik bölgelerinden getirilen zeki çocuklara İbâzî akideler öğretilerek tekrar kendi bölgelerine İbâziyye’yi yaymak üzere gönderildi. (177/793) de İbâzîler Uman’da bir İbâzî devletini kurmayı başardılar.⁶⁰⁰ Uman’da bu kadar kısa zamanda bir İbâzî devletinin kurulması tesadüf değildir. Zira İbâzîler’in ilk çekirdeğinin teşekkül ettiği yer olarak kabul edilen Basra ile Uman arasında güçlü bağlar vardı. İbâzîler’in çoğunluğunu teşkil eden ve Basra’da meskûn Ekd kabilesi köken olarak Umanlı’ydı ve oradan gelerek Basra’ya yerleşmişti. Hemşehrilik bağı nedeniyle Basra’da Ekdîler’le ilgili yaşanan her olay Umanlılar’ı da ilgilendiriyordu.

İlk Uman imamlığının kurulmasından sonra ilk hedef olarak, kendi mezhep anlayışlarına göre bir devlet kurmak olmuştur. İlk imam olan Cülendî bin Mesut, 133/751 yılında tahta seçim yolu ile gelmiştir.⁶⁰¹ Cülendî b. Mesut’un bir çarpışma sırasında hayatını kaybetmesi üzerine⁶⁰² 801 yılında Varis bin Kaab’in⁶⁰³ seçilmesine kadar büyük problemler yaşamışlardır. Bunun ardından yaklaşık 300 sene sürecek bir dayanışma ve refah dönemi başlamıştır. Sohar İslâm dünyası’nın en büyük ticarî limanı haline gelmiştir. Tıpkı diğer Arap memleketlerinin Afrika üzerinde yaptıkları uygulamalar gibi, Umanlılar da doğu Çin’e, Endonezya’ya ve Filipinler’e kadar giderek hem ticaret yapmış hem de İslâm’ı yaymışlardır.⁶⁰⁴ Umanlı denizci Ahmed b. Macid önemini burada unutmamak gerekmektedir. Umanlılar, Zengibâr’a kadar inerek doğu Afrika’nın bütün ticaretini yönlendirmeyi başarmışlardır.

Orta çağ’da yaşanmış olan Çin ticaretinin hemen ardından, 16. yüzyıl’dan başlayarak Uman Portekiz sömurgeliğine girmiştir. Vasco de Gama’nın önderliğindeki Portekiz donanmaları buna neden olmuştur. Portekizliler, Maskat’ı ele geçirerek, Hint

⁶⁰⁰ Kâşif, *age.*, 42.

⁶⁰¹ Sâlimî, *Tuhfe*, I, 85; Göksoy, *age.*, 89

⁶⁰² Sâlimî, *Tuhfe*, I, 90.

⁶⁰³ Sâlimî, *age.*, I, 112.

⁶⁰⁴ Göksoy, *age.*, 90.

Okyanusu ticaretine yaklaşık 150 sene boyunca egemen olarak Arap tekeli kırımlardır. Maskat ve yakınlarındaki liman şehirlere hâkim olan sömürgeciler Uman'ın iç taraflarına girememişlerdir. Ancak 1650 yılında Sultân bin Saif el-Yarubi'nin önderliğinde Uman topraklarından atılmışlardır. Ya'aruba hanedanlığı ise, Portekizlilerin Uman'dan atılmasından sonra gelen büyük bir döneme işaret etmektedir. Portekiz ve kısa bir İran egemenliği dışında başka ülkelerin hiçbir şekilde egemenliğine girmemiş olan bu denizci Arap memleketinde, Ya'aruba imamlarının önderliğinde günümüze kadar çok sayıda kale, câmi ve saray yapılmıştır.

İkinci Sultân bin Said'in 1718'de ölümünden sonra Uman'da büyük bir iç savaş çıkmıştır. Bunun üzerine İran hükümdarları Mutrah ve Maskat'ı ele geçirmişler, ancak Sohar'a inememişlerdir. Çünkü o yıllarda Sohar, Ahmed bin Said tarafından büyük kahramanlıklar ile korunmuştur. İç savaş sonunda İranlılar'ı topraklarından atmayı başarmışlardır.

1744 yılında imam seçilen Ahmed bin Said, savaşın ardından birbirinden ayrılmış olan birçok aileyi ve aşireti bir araya getirmek için çaba göstermiş ve zor da olsa bunu başarmıştır. Hatta Uman donanmasını da çok geliştirmiş ve genişletmiştir. Özellikle bu donanma, İran Körfezi'nin o zamanlar çok kötü bir şöhrete sahip olan korsanlarını alt ederek, İranlılar'ı bu donanma ile Basra'dan atmışlardır. 1783 yılında kendisi öldükten sonra oğlu Said imam seçilmiş, ancak Said babası kadar başarılı olamamıştır. Bu nedenle, oğlu Hamad kendisinin yerine geçmiştir. 1792'de ansızın Said hükümdar olmuş, daha sonra da amcası Seyit Sultân bin Ahmed 1804 de başa geçmiştir. Seyit Sultân bin Ahmed, İran körfezi ve Hint okyanusu'nda ticarî bakımdan çok güçlü politikalar izlediği için Avrupa devletleri'nin işini oldukça zorlaştırmıştır. 1804-1856 tarihleri ise, Uman'ın başına geçen Seyit Said bin Sultân'ın hükümdarlığı zamanda ülkenin ekonomisini ve ticaretini güçlendirmek için büyük reformlar yapılmıştır. Uman hem Arap Yarımadası'nda hem Hint Okyanusu'nda hem de doğu Afrika'da büyük bir ticarî kazanımlar elde etmiştir. Avrupa devletleri ile birçok antlaşma yapmasının yanı sıra, Uman'ı ABD ile ilk defa diplomatik ilişkilere giren bir Arap memleketi haline getirmiştir. Seyyit b. Sultân'ın ölümünden sonra büyük bir çöküşe geçen Uman, ancak petrol yataklarının keşfinin ardından eski önemini yeniden kazanabilmiştir. Özellikle I. Dünya savaşı sırasında Uman'ın uluslararası ticaretteki aktiviteleri büyük ölçüde

kısıtlanmıştır. Bu durum, 1970 yılında Sultân Kâbûs'un hükümdar olmasına kadar devam etmiştir.⁶⁰⁵

2- Sultân Kâbûs ile Başlayan Yeni Dönem Kral Sultân Kâbus'un Uman'ın yakın tarihinde çok ayrı bir yeri vardır. Zira yapmış olduğu reformlarla Uman'ı çok modern

⁶⁰⁵ **Uman'da İmametü'z-Zuhur, (h.177 den 405'e kadar)**

- 1- Cülendi b. Mes'ud,
- 2- Varis b. Ka'b el-Harûsî,
- 3- Gassan b. Abdullah el-Yahmedî,
- 4- Abdülmelik b. Hamîd,
- 5- Ceyfer el-Yahmedî,
- 6- Salt b. Malik el-Harusî.

Şurat İmamları (177- 280)

- 2- Muhammed b Ebî Affan,(h.177-179)
- 3- el-Varis b. Ka'b el-Karûsî, (h.179-192)
- 4- Gassan b. Abdullah el-Fehcî el-Yahmedî, (h.192-208)
- 5- Abdülmelik b. Hamîd el-Ezdî, (h. 208- 237)
- 6- el-Mihne b. Ceyfer el-Fehcî el-Yahmedî, (h.237- 266)
- 7- Salt b. Mâlik el-Harûsî, (h.266-273)
- 8- Râşid b. en-Nâzır el-Yahmedî, (h. 273-277)
- 9- Azan b. Temîm el-Harusî, (h.277- 280)

Kitman İmameti (h. 281- 320)

- 10- Muhammed b. el-Hasan el-Harusî
- 11- Salt b. Kasım el-Harûsî
- 12- Abdullah b. Muhammed
- 13- es-Salt b. el-Kasım
- 14- el-Hasan b. Said es-Sahnî
- 15- el-Hivarî b. Mutrif el-Hadanî
- 16- Amr b. Muhammed b. Mutrif
- 17- Muhammed b. Yezîd el-Kindî
- 18- el-Hakem b. el-Melâ el-Bahrî

Difa İmameti (h. 320- 405)

- 19- Said b. Abdullah
- 20- Raşid b. el-Velid

Garsu's- Savâb fî Kulûbi'l- Ahbâb, Hzr. Meşâyihu Dâru'l-Kur'an, Umman, 2001. (Not:, Adı geçen imamlar kaynaklarda imamlık yaptıkları tarihlerle zikredildiklerinden biz de imamet tarihlerini verdik.)

ve gelişmekte olan bir ülke haline getirmiştir. 2006 yılı itibarıyla dünyanın en temiz ikinci ülkesi seçilen Uman’da eğitimden vreciliğe, sanayileşmeden turizme kadar her alanda yaşanan gelişmelerde Kral Sultân Kâbûs’un rolü büyüktür. Son zamanlarda dış yatırımlara önem veren Uman, gelişmesini devam ettirecek gibi gözükmektedir.⁶⁰⁶

Birleşik Arap Emirlikleri’nin seviyesine gelmek isteyen Uman, petrol yataklarının tükenmesinin ardından, nasıl aynı refah seviyesinde kalacağının hesaplarını yapmaktadır. Ancak Sultân Kâbûs gibi büyük bir devlet adamının Uman’ı yönetmesi, Uman için çok büyük bir şans olarak değerlendirilmektedir.

Kral Kâbûs 18 Kasım 1940’da Salalah⁶⁰⁷ kentinde dünyaya gelmiştir. Ailenin tek erkek çocuğu olan Kâbûs ilk ve orta eğitimini doğum yeri olan Salalah’ta tamamlamıştır. Onaltı yaşına geldiğinde babası onu İngiltere’de bulunan özel bir eğitim kurumuna göndermiştir. 1960 yılında kraliyet askeri akademisine harp okulu ğrencisi olarak girmiştir. Akademiyi subay olarak bitiren Sultân Kâbûs İngiliz piyade taburunun Almanya’da gerçekleştirdiği bir tatbikata muvazzaf subay olarak katılmıştır. Daha sonra İngiltere’ye dönen Kâbûs orada yönetim usulleri ile ilgili eğitim almış ve akabinde çok sayıda batı ülkesini gezmıştir. lkesine dönen Sultân Kâbus altı yıl ülkesinin tarihini incelemiştir. Babasının tahttan feragat etmesi zerine 23 Temmuz 1970 de tahta çıkmıştır. İlk iş olarak ülkesinin adını “Uman ve Maskat” yerine Uman Sultânlığı olarak değiştirmiştir. Daha sonra dolaşım hürriyetini sınırlayan yasaları kaldırmış, dış ülkelerde yaşayan Umanlılar’ı ülkesine davet etmiştir. lke vatandaşlarını meslek sahibi yapma konusunda azami gayret göstermektedir.

Aldığı batılı eğitimin etkisi her alanda kendisini göstermektedir. Bir resmî geçit esnasında subaylara deneyimlerini aktararak şunları söylemiştir: “ *şunu gayet iyi biliyorum ki edinmiş olduğum değerler sonsuza dek benimle yaşayacaktır. Disiplinin biri tarafından başkalarına empoze edilen bir şey olmadığını öğrendim. Disiplinin, kişinin ilk önce kendisine uygulaması gereken bir nitelik olduğu kanısındayım. Keza hizmetin gerçek anlamını da öğrendim: karşılık beklemeden vermek; bir başka deyişle önemli olan toplumdur fert değil. Ayrıca şunu da öğrendim: Sorumluluk beraberinde yükümlülükler de getirir.*”

⁶⁰⁶ Göksoy, *age.*, 90.

⁶⁰⁷ Uman’ın önemli şehirlerinden, *Umman*, 98,99, Uman Tanıtma Bakanlığı, 12. Uman, 1997.

1996 yılında devletin temel yasasını hizmete sokmuştur. Uman anayasası yedi bölüm ve seksen bir maddeden oluşmaktadır. Devletin temel yasası ile vatandaşlar arasında eşitlik, din hürriyeti, özgür basın, milli dernek kurma, konuşma hürriyeti, adil yargılamadan faydalanma garanti altına alınmıştır. Yasanın beşinci maddesi hükümet şeklinin “*Sultânlık*” olduğunu ve Sultânlığın Seyyid Türki b. Said b. Sultân’dan (Kral Kâbûs’un büyük büyük dedesi) olan erkeklere miras yoluyla intikal edeceğini belirtmiştir.

Devlet yönetiminde yasaların egemenliği Sultân Kâbus’un öncelik verdiği hususlardandır. Uman yasaları üç temelden beslenir:

- 1- Bunlardan ilki İslâm Hukukudur. İbâzîler bu konuda Kitap, Sünnet ve icmaya olan bağlılıklarını her vesile ile ifade ederler.
- 2- Diğeri Uman’ın yüzyıllardan beri süre gelen gelenekleri
- 3- Çağdaş demokratik prensiplerdir.

1994 yılında kutlanan Milli Gün’de Kral Kâbus dinî hayatla ilgili görüşlerini ifade ettiği konuşmasında şu hususları dile getirmiştir: Ülkede açık görüşlülük esastır. Eksik bilgilere dayandırılan İslâm fanatizmini kınamıştır. İslâm ın abartıyı, bağnazlığı ve şiddeti reddettiğini çünkü İslâm ’ın açık fikirliliği savunduğunu ifade etmiştir.

Uman’da evkaf işleri bakanlık tarafından yürütülür. Toplumun faydasına olan menkul ve gayrimenkuller vakıfların denetimi ve idaresi altında topluma hizmet olarak yansıtılır. Zekât devlet tarafından toplânır ve dağıtılır. Bakanlık Kur’an öğreniminden de sorumludur. Ülkede beşyüz kadar Kur’an kursu olup bunlar Kur’an-ı Kerim öğretilmesinin yanında temel dinî bilgiler ve okuma yazma da öğretir. Öğrenciler okula başlamadan bu bilgileri öğrenmiş olurlar. Okulların kapanmasıyla birlikte bakanlık bu kursları yeniden açar.

Ramazan ayında oruç tutan vatandaşlara yardımcı olmak kastıyla mesai yeniden düzenlenir. Gıda fiyatlarında ucuzluk yapılır. Kral’ın katkıları ile et fiyatları ucuzlatılır. Bakanlık hac işlerini de koordine eder. Hacca gidecek adaylar kayıtlarını yaptırırlar. Sonra bakanlık tarafından hac eğitiminden geçerler. 2000 yılında Uman’dan hacca gidenlerin sayısı 19000 civarında olmuştur. Farklı mezheplerin ve dinlerin birlikte yaşadığı ülkede, resmî mezhep konumunda bulunan İbâzî mezhebi ayrıcalıklı bir konuma sahip olmakla birlikte toleranslı bir İslâm anlayışı ile diğer fırkalara oldukça

müsamahakâr davranılmaktadır. Bu yönü ile İbâzî olmayan kaynaklarda kendisi gibi düşünmeyenlere hayat hakkı tanımayan Hâricî tiplemesinin oldukça uzağında durduklarını söylenebilir. Okullarda herhangi bir mezhebi kötileyici bilgi vermek kesinlikle yasaklanmıştır.

Ekonomik faaliyetler yine Kral tarafından konan esaslar tarafında yürütülmektedir. Ekonomik faaliyetlerde muhafazakârlık ile çağdaş dünyanın tüm gereksinimlerini bağdaştırmak esastır. Devlet yatırımlarının yanında liberal ekonomik yapıya geçişi hızlandıracak özel yatırımlara önem verilmektedir. Kral özel sektöre çağrıda bulunarak sektörlerin çeşitlendirilmesini ve yatırımların artırılmasını istemiştir. Uman ekonomisi beş yıllık kalkınma plânları ile plânlı kalkınmasını devam ettirmektedir. Kadınların bu alanlarda faaliyet göstermesi desteklenmektedir. Kral meclis açılışında yaptığı bir konuşmada “Kadınlara verilen değer tüm topluma verilen değerden kaynaklanmaktadır” diyerek kadın örgütlerini siyasî ve ticarî faaliyetlere çağırmıştır.

a- İdari sistem

Uman Kralı devlet başkanı ve silahlı kuvvetlerin başkomutanıdır. Yasal dokunulmazlığa sahiptir. Birlik ve beraberliğin sembolüdür. Uman Anayasasının 42. maddesi Kralın üstlendiği görev ve yetkileri açıklar. Bu görevler şunlardır:

- 1- Ülkenin bağımsızlığının ve birliğinin korunması
- 2- Toprak bütünlüğünün korunması
- 3- İç ve dış emniyetin sağlanması
- 4- Vatandaşların hak ve hürriyetlerinin korunması
- 5- Yasaların üstünlüğünün sağlanması
- 6- Devletin genel siyasetinin biçimlenmesi
- 7- Devlete ve Sultânlığa karşı yönelik tehditlere karşı acil önlem almak
- 8- Bakanlar kuruluna başkanlık etmek
- 9- Üst düzey bürokratların ataması ve görevden uzaklaştırılması
- 10- Bakanları atamak
- 11- Seferberlik ve savaş ilanı yapmak
- 12- Yasaların çıkarılması
- 13- İkili ve çok taraflı antlaşmaların onaylanması

- 14- Bütçenin onaylanması
- 15- Genel ya da kısmi af çıkarılması⁶⁰⁸

Bakanlar kurulu:

Bakanlar kurulu devletin genel yasasının şekillenmesinde ve yürürlüğe konmasında Kral'a yardımcı olur. Yasanın 44. maddesine göre devletin genel politikasını yürütmekle görevlidir. Bakanlar kurulu üyeleri şirket yönetim kurulu üyeliği yapamazlar. Kral Kâbûs dışında 29 bakan vardır.⁶⁰⁹

b- Uman Meclisleri

i- Devlet Meclisi

Uman Meclisi Devlet Meclisi ve Şura Meclisi olmak üzere iki meclisten oluşmaktadır. Devlet meclisi 1998 yılında açılmıştır. Kral tarafından atanan üyeler and içerek görevine başlar. On beş günde bir toplânan meclisin genel kurulu yılda dört defa tüm üyelerinin katılımı ile toplânır. Meclis üyelerinde aranan özellikler:

- 1- Uman vatandaşı olmak
- 2- En az kırk yaşında olmak
- 3- Bürokrasi eğitimi almış olmak ya da asker kökenli olmak

Meclis üyeleri görev süresince başka devlet kurulunda çalışamaz, şura meclisine seçilemez. Üyelerinin 3 tanesinin kadın olması zorunludur. Hükümetin danışma meclisi ile birlikte hazırladığı stratejileri takip etmekle yükümlüdür. Görevi gereği Şura Meclisi'nin ve Sanayi ve Ticaret Odasının tavsiyelerinden faydalanır.

ii- Şura Meclisi

Şura Meclisi ilk defa 1981 yılında devlet danışma meclisi olarak kurulmuştur. 1991 de Şura Meclisi olarak yeniden düzenlenmiştir. İlk meclis atanan 59 üye ile toplanmıştır. Ancak Şura Meclisi liberalleşen politikalar neticesinde artık başkan hariç tüm üyelerin seçimiyle oluşmaktadır. Görev süresi üç yıl olup iki de bayan üyesi vardır. 1990 yılında üye sayısı 83'e çıkarılmıştır. Şura Meclisi görevini yaparken demokratik prensipler, Uman gelenekleri ve İslâm Dinî'nin prensiplerini dikkate alır. Sözü edilen prensipler Kur'an-ı Kerim'de yer alan Şura Suresi'nde açıklanmıştır Üyelerde aranan nitelikler:

⁶⁰⁸ *Uman*, Tanıtma Bakanlığı, 98/99, 48-59.

⁶⁰⁹ *Uman*, 98/99, 48-59

- 1- Umanlı Olmak
- 2- 21 yaşında olmak
- 3- Öğrenimli, mevki sahibi ya da işadamı olmak

Bu meclis bir anlamda İbâzilikte tarihî geçmişi olan ve toplumu yönetmekle vazifeli Azzâbe Meclisinin görevini yerine getirir.

II- İslam'ın Uman'a Girişi

Hz. Muhammed (as) peygamberliğinin ilk on üç yılını Mekke'de geçirdi. Ancak kendisine ve ashabına yapılan baskılar sonrası Allah'ın emriyle Medine'ye hicret etmek zorunda kaldı. Mekkeli müşrikler Müslümanlar'ı Medine'de de rahat bırakmadılar. Müslümanlar ile müşrikler arasında çok sayıda savaşlar ve gazveler yapıldı. Hicretin altıncı senesinde, Kureyşliler'le Müslümanlar arasında gerçekleşen Hudeybiye anlaşmasının oluşturduğu sulh ortamından sonra başka milletlere de ulaşıldı. Âlemlere rahmet olarak gönderilen Hz. Peygamber Arap Yarım adasının içinde ve dışında meliklere ve emirlere birçok davetler yaptı. Umanlılar'dan ilk Müslüman olan kişinin Tay kabilesinden *Mâzin b. Gadûbe* olduğu söylenir. Mâzin Uman'da Semayil adı verilen bir bölgede yaşayan Tay kabilesinin reisi idi. Mâzin'in İslâm Dinini seçmesiyle ilgili olarak garip söylentilerden birisi şu şekildedir. Rivayete göre Mâzin İslâm dinine girmezden önce Nâcir isimli bir puta hizmet eder ve ona tapınırdı. Bir gün Nâcir isimli putun karnından,

— Ya Mâzin hayrı açığa çıkar şerri batır. En büyük olan Allah insanlığa bir Nebi gönderdi, diye bir ses işitti. Mâzin birkaç defa bu sesi işitti. O bunun çok acayip bir şey olduğunu söyleyip durdu. Tam bu sırada Hicaz'dan bir adam geldi. Mâzin ona arkasında neyi bırakıp geldiğini yani, Hicaz'da ne olup bittiğini sordu. Gelen adam da Ahmed isminde bir peygamberin zuhur ettiğini ve insanları Allah'a çağırdığını söyledi. Mâzin,

— Bu benim işittiğim Nebî olmalı,

diyerek hemen kendisine Hz. Peygamber'in ortaya çıkışını müjdeleyen putunu kırdı ve atına atlayarak Hz. Peygamber'in yanına gitti. Hz. Peygamber kendisine İslâm dinini anlattı. Mâzin orada Müslüman oldu.⁶¹⁰ Siyâbî'nin dediklerine bakılırsa Mâzin bir

⁶¹⁰ Savâfî, *el-İmam Câbir b. Zeyd el Umânî*, Maskat, 1989, 12.

kabile reisi olması nedeniyle hiçbir şekilde Hicaz'a gitme imkanı bulamamıştır. Ancak Uman'a gelen fakat isimleri belli olmayan sahabeler vasıtasıyla Müslüman olmuştur.⁶¹¹

Mâzin Semayil ve çevresinde İslâm 'ı yaymaya çalıştı. Fakat Sohâr'da oturan Uman melikleri Cülendî'nin iki oğlu Abd ve Ceyfer'in bundan haberi olmadı. Cülendî'nin oğullarının İslâm Dinini kabul etmeleri Hz. Peygamber'in elçisi Amr b. As (43/664) vasıtasıyla olmuştur.⁶¹² Her iki rivayet dikkatle incelendiğinde görülecektir ki, Uman'a İslâm savaş yoluyla değil tamamıyla akıl, kalb ve basireti içine alan barış yoluyla girmiştir. Uman'ı fetheden hidayet ve marifettir.⁶¹³

Umanlılar İslâm 'ı seçtikten sonra karada ve denizde üzerlerine düşen her türlü görevi başarıyla yerine getirerek Müslüman kardeşlerinden ayrılmadılar. Nitekim Hz. Ebû Bekir, Şam sınırında Âl-i Cüfne ile yapılacak bir savaştan Cülendî'nin oğlu Abd'ı da mükellef tuttu. Hasan b. Sabit'in de içinde bulunduğu orduda Abd üstün yararlılıklar gösterdi. Seferin sonunda Hasan b. Sabit Umanlılar hakkında Hz. Ebû Bekir'e çok güzel haberler verdi. Bunun üzerine halife Umanlılar'a bir mektupla teşekkür etti ve çok miktarda hediye gönderdi. Aynı şekilde Hz. Ömer döneminde Irak ve Faris'in fethinde Umanlılar büyük fedakârlıklar göstermişlerdir. Bu savaşlarda Hurkûs b. Zuheyr de komutan olarak bulunmuştur. İbâzîler, buradan yola çıkarak Murûk hadisinde Hz. Ömer tarafından ölümlle tehdit edilen kişinin Hurkûs olamayacağını söylerler.⁶¹⁴

İslâm zuhur ettiğinde Uman'a Ben-i Cülendî hükmediyordu.⁶¹⁵ Onlar Malik b. Fehim'in evlatlarından sonra melik olmuşlardı.⁶¹⁶ Cülendî'nin iki oğlu Abd ve Ceyfer İslâm'ı kabul etmekte güçlük çıkarmadılar.⁶¹⁷ Bu davetin ne zaman yapıldığı hususunda tarihçiler ihtilafa düşmüşlerdir. İbn Hişam,⁶¹⁸ Hz. Peygamber'in davetinin h 6. yılda gerçekleştiğini söyler. Belâzurî,⁶¹⁹ ise sekizinci yıla işaret ederek Hz. Peygamber'in elçi

⁶¹¹ Siyâbî, *Halakâtü'l- Mezhebi'l- İbâzî*, yy, 1980, 12

⁶¹² Savâfî, *age.*, 15 ; el-Henâî, Sultân bi Saîd, *İmam Muhammed b. Mahbûb er-Rahîl*, 114.

⁶¹³ Savâfî, *age.*, 17.

⁶¹⁴ Geniş bilgi için bakınız, A'veşt, *Ezvâü'l-İslâmiyye*, 77- 102.

⁶¹⁵ Sâlimî, *Tuhfe*, I, 85.

⁶¹⁶ Krş. Sâlimî, *age.*, I, 38-45.

⁶¹⁷ Belâzurî, *age.*, 110; Sâlimî, *age.*, I, 85.

⁶¹⁸ İbn Hişam, *Kitab Sîretü Nebi*, 279, Kahire, h.1356; Sâlimî, *Tuhfe*, I, 55.

⁶¹⁹ Belâzurî, *Futuhu'l- Buldân*, 83, Kahire, 1901, 131.

olarak Hazreç' den Ebû Zeyd el Ensarî'yi gönderdiğini söyler. Taberî (310/922)'ye göre, Amr b. As es-Sehmî (43/664) bir davet mektubu ile meliklere gönderildi. Umanlılar elçiye olumlu cevap vererek Hz. Peygamber'e inandılar. Ebû Zeyd Kur'an ve sünnet üzere onlara İslâm'ı öğretmeye başladı. Belâzurî başka bir rivayette Zeyd'in hicretin 6. Amr' ın ise hicretin 8. yılı sefer ayında gönderildiğini söyler.⁶²⁰ İbn Sa'd, Yakubî, Taberî (310/922), davetin hicri 8 asırda olduğunu söylerler.⁶²¹ Hz. Peygamber (s.a.s), Medine'ye döndükten bir kaç gün sonra, Amr bin As'ı⁶²² bir mektupla Uman hükümdarına gönderdi.⁶²³ Mektup şöyleydi:

Bismillahirrahmanirrahim

Allah'ın Peygamberi Muhammed b. Abdullah'tan Cülendî'nin oğulları Ceyfer ve Abd'e! Hidayeti bulup doğru yolu tutanlara selam olsun! Bundan sonra derim ki, Sizleri İslâm'a davet ediyorum. Müslüman olun ki, kurtuluş bulasınız. Ben yaşayanları Ahiret azabıyla korkutayım ve inkâr edenler için de Allah'ın (c.c) emirlerini uygulayayım diye Allah'ın (c.c) gönderdiği peygamberiyim. Eğer İslâm'ı kabul ederseniz, sizi yine hükümdar yaparım. Eğer yüz çevirirseniz, muhakkak hükümdarlığımız elinizden gidecek, süvariler meydanlarınızı çiğneyecek ve peygamberliğim sizin Sultânatınıza galip gelecektir. Amr bin As anlatıyor (r.a): Uman'a vardığım zaman, önce Abd'e vardım. Çünkü içlerinden en akli başında olan oydu. — Ben Rasulullah'ın (s.a.s) sana ve kardeşine gönderdiği elçiyim.

Abd, - Kardeşim yaşça benden önde gelir. Ben seni onunla görüştüreyim de mektubunu o okusun.

—Sen, neye davet ediyorsun?

— Seni bir olan, eşi ve ortağı olmayan Allah'a (c.c) inanmaya ve Ona ibadet etmeye, Ondan başkasına ibadet etmeyi bırakmaya, Muhammed'in (s.a.s) de Onun kulu ve peygamberi olduğuna şahitlik etmeye davet ediyorum.

— Ey Amr! Sen kavminin ileri gelenlerinden birinin oğlusun. Baban bu konuda nasıl davrandı?

⁶²⁰ Belâzurî, age. 112.

⁶²¹ İbn Sa'd, *Tabâkât*, II, Kahire 1358, 27; Taberî, *Tarih*, III, 103.

⁶²² *Kasas ve Ahbâr Ceret fi Uman*, (thk, Abdunnaîm Âmir) Müellif meçhul, Uman, 1983, 39.

⁶²³ Sâlimî, *Tuhfe*, I, 59.

— O iman etmeden ölüp gitti. Onun da Müslüman olmasını ne çok arzu ederdim. Ben de önceleri onun görüşüneydim. Sonunda Allah (c.c) bana doğru yolu gösterdi.

— Ne zaman onu kabul ettin?

— Yakında.

—Nerede Müslüman oldun?

—Habeş hükümdarı Necaşi'nin yanında. Necaşi'nin de Müslüman olduğunu haber verdim?

— Necaşi'nin halkı, onun hakkında nasıl davrandılar?

— Onu hükümdar olarak bıraktılar ve ona tabi oldular.

— Din adamları da ona tabi oldular mı?

—Evet.

— Ey Amr! Söylediklerine dikkat et! Adam olan için yalan söylemekten daha ayıp ve kötü bir huy yoktur!

— Ben ne yalan söylerim, ne de dinîm yalan söylemeye izin verir.

— Peki, Rum hükümdarı Heraklius, Necaşi'nin durumunu öğrendi mi?

—Evet!

—Nasıl öğrenmiş?

— Necaşi, Heraklius'a gönderdiği haracı göndermeyi kabul etmemiş. Heraklius bunun nedenini öğrenince, kardeşi Yennak, “Senin dinînden ayrılıp, sonradan ortaya çıkan bir dine giren bu adamın yaptıklarını yanına bırakacak mısın?” diye sormuş, Heraklius da “Adam kendisi için bir din seçmişse, ben ona ne yapabilirim? Vallahi, saltanatımın elimden gideceğinden endişe etmeseydim ben de Ona tabi olurum” demiş.

— Ey Amr neler söylediğine dikkat et!

— Vallahi sana doğru söylüyorum!

—Peygamberiniz neleri emrediyor, nelerden sakındırıyor?

— Allah'ın (c.c) emirlerine boyun eğmeyi emrediyor, karşı gelmekten sakındırıyor. İyiliği, akrabaları gözetmeyi emrediyor. Zulümden, haksızlıktan, içki içmekten, putlara tapmaktan men ediyor.

— Davet etmiş olduğu şeyler ne güzel? Kardeşim beni dinleyip, bunları kabul etse ne iyi olur! Ama kardeşim saltanata düşkün, onu bırakmayı istemez.

— Müslüman olursa, Rasulullah (s.a.s) yine onu hükümdar yapar. Zenginlerden sadaka alır, onu yoksullara dağıtır.

— Hiç şüphesiz, bu da hoş bir ahlaktır. Ancak kavmimin bunu kabul edeceklerini hiç sanmıyorum dedi ve söylediklerimi kardeşine yetiştirdi. Evinin önünde günlerce bekledim. Birgün beni çağırdı. Mühürlü mektubu kendisine sundum. Açıp sonuna kadar okuduktan sonra, kardeşine verdi. Ceyfer,

—Kureyşliler'in bu hususta ne yaptıklarını bana haber ver!

— Bir kısmı İslâm'ı benimseyerek, bir kısmı da korkularından dolayı da Ona tabi oldular. Şu çıkış yolu olmayan vadilerde, senden başka uymayan kimse kaldığını sanmıyorum. Sen bugün Müslüman olmazsan, Süvariler tarafından çiğnenirsin. Müslüman ol, selamet bul! Yine hükümdarlığa devam edersin.

—Bu gün beni kendi halime bırak da yarın yanıma gel!

Ertesi gün,

— Beni davet ettiğin şey üzerinde düşündüm. Eğer elimdeki saltanatı başka bir adama bırakırsam, Arapların en zayıf ve düşkünü durumuna düşerim. Onun süvarileri buralara kadar gelip ulaşamazlar.

— Öyleyse ben yarın çıkıp gidiyorum! Benim gideceğime kanaat getirince, kardeşi onunla gizlice konuştu:

—Biz ona galip gelemeyiz. Haber gönderdiği her hükümdar, davetini kabul etti. Bunun üzerine ertesi gün beni yeniden huzuruna çağırttı. Yanına girince,

—Ey Cüreydi! Sen bizden uzakta bulunuyorsan da Allah'tan (c.c) uzak değilsin. Seni tek başına yaratmış olan Allah,(c.c) seni yaratırken işe karıştırmadıklarını, senin de ibadette ona ortak tutmamana layıktır. İyi bil ki, ölü iken O seni diri kıldı. Seni yine eski haline çevirerek öldürecek ve sonra da diriltecektir. Bak! Şu Peygamber sana, dünya ve ahiret saadetini temin edecek bir din getirmiştir. Ahiretteki mükâfatları kazanmak isteyenler ondan yararlanır. Kendi isteklerine uyanlar ise onu bırakır. Sonra bak ve iyi düşün! O, insanların getirdiğine hiç benziyor mu? Sen artık seçiminde serbestsin: İster söylenenleri kabul et, istersen de aldırış etme de vaad edilen şey başına gelsin.

—Vallahi, sen beni öyle bir Peygamber'e yönlendirdin ki, Onun emrettiklerini tutacak, yasaklarını da bırakacak olanların ilki ben olacağım. Verilen söz yerine getirilecektir. Ben şahitlik ederim ki, O bir peygamberdir!

Bu şekilde Ceyfer ve kardeşi İslâm dinini kabul ettiler. Orada bulunan Arapları da İslâm'a davet ettiler. Onlar da daveti seve şeve kabul ettiler. Zekâtları toplamak ve aralarında hüküm vermekle ben görevli oldum. Zenginlerden zekâtlarını alıp fakirlere dağıttım. Resulullah'ın (s.a.s) vefat haberi bize ulaşıncaya kadar Umanlılar'ın yanında kaldım.⁶²⁴

III- İbâzîliğin Uman'a Girişi

İbâziyye'nin Uman'a girişi hakkında araştırmacılar farklı görüşlere sahiptirler. Şehristânî, İbâziyye'nin Nehrevân savaşında ölmekten kurtularak Uman'a kaçan bazı kimseler tarafından sokulduğunu ifade eder.⁶²⁵ Rivayete göre Nehrevân savaşında ölmekten kurtulan on kişiden ikisi Uman'a kaçarak orada Hâricî (Muhakkime) fikirleri yaymıştır. Genelde firak kitaplarında, Nehrevân savaşı sonrası ölmekten kurtulan on kişi, Hâricîler'in yaşadıkları bölgelere ikişer ikişer taksim edilerek bu bölgelerin Havâricî'le ilişkileri izah edilmeye çalışılır ki⁶²⁶ bu açıklama bize makul gelmemektedir. Sâlimî'de İbâziyye 'nin Uman'a Abdullah b. İbâz tarafından getirildiğini söyler.⁶²⁷

İbâziyye hareketinin ilk imamı olarak Ebû Bilâl Mirdas b. Udeyye (64/683-684) gösterilmektedir.⁶²⁸ Ebû Bilâl Tahkîm'e karşı çıkanlarla⁶²⁹ Hz. Ali arasında cereyan eden Nehrevân savaşından canını kurtaran az sayıdaki kişilerden birisidir.⁶³⁰ Nehrevân savaşından hemen sonra Ebû Bilâl Mirdas kendisi gibi düşünen arkadaşlarını Basra'da topladı. Hareketini burada bir düzene sokarak yaymaya başladı.⁶³¹ Kendilerini tanımlamak için “ Ehl-i Da've” adını kullanmaya başladı.⁶³² Daha sonra kendilerine başka kimselerde katıldı. Bunlardan birisi Temîm kabilesinden Abdullah b. İbâz 'dır. Harekete katılan bir diğer önemli sima, Ebû Şa'sa Câbir b. Zeyd'tir.

⁶²⁴ Sâlimî, *Tuhfe*, 55- 57.

⁶²⁵ Şehristânî, *el-Milel*, 136.

⁶²⁶ Şehristânî, *age.*, 136.

⁶²⁷ Sâlimî, *Tuhfe*, 56.

⁶²⁸ Dercinî, *et-Tabakât*, II, 210; Şemmâhî, *Siyer*, 51.

⁶²⁹ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyan*, II,198, 240-241.

⁶³⁰ Şehristânî, *age.*, 132.

⁶³¹ Bkz. Abdulhalim, *el-İbâziyye*, 15-25.

⁶³² Halîfât, *el-Usûl*, 5; Abbas, Hüseyin Ubeyd Ganim, *Uman*, Beyrut 1997, 51- 61.

İbâzîlik Uman'a gelinceye kadar farklı aşamalardan geçmiştir. Bağımsız bir fırka olmaksızın Muhakkime içerisinde yer alan İbâzî ler ilk defa Nehrevân savaşı sonrasında kimlik kazanmaya başladılar. Şöyle ki, Nehrevân savaşı Muhakkime ve ondan sudur eden fırkaların Kerbelası sayılır. Nehrevân hezimetinden sonra Ezârika, Sufriyye, Necedât gibi bazı fırkalar şiddet yolunu tercih ederken Ebû Bilâl ve çevresindeki bir gurup insan, Basra'ya yerleşerek ılımlı bir yol takip ettiler. Bu dönem yeterince aydınlatılmamıştır. Özellikle Ebû Bilâl ile Câbir arasındaki ilişki İbâzîler'in de tam olarak açıklayamadıkları ve üzerinde anlayamadıkları bir konudur.

İbâziyye fırkasının Uman'a ilk defa girişi hakkında İleri sürülen görüşlerden birisi de şu şekildedir. Sufriyye'den olan şair İmran b. Hattan, Haccâc b. Yûsuf es-Sakâfî'den kaçarak Ezd kabilesinden müteşekkil Umanlılar'a iltica etti. Onlar İmran'ı henüz tanımıyorlardı. İmran, Ezdîler'in yanına geldiğinde Ebû Bilâl'in ölümünden dolayı onların ağlamalarına, Ebû Bilâl'in fikirlerini anlatmalarına, onun faziletleri hakkında konuşmalarına şahit oldu.⁶³³ Zaten İbâzîler Ebû Bilâl'i İbâziyye'nin ilk imamı arasında sayarlar.⁶³⁴ Mirdas'ın (64/683–684) yılında ölümünü hesaba katar isek bu bilgiler ışığında Umanlılar'ın Ebû Bilâl'in şahsında Muhakkimeye ait ılımlı görüşleri Muhakkime'nin parçalanmasından daha önce benimsediğini söyleyebiliriz.

Bazıları ise biraz daha geç bir tarihe giderek İbâzî fikirlerin Câbir b. Zeyd tarafından Uman'a sokulduğuna işaret eder. Onlara göre de İbâzî fikirler Irak valisi Haccâc b. Yusuf es-Sakafî (75–95/694–714) zamanında Uman'a ulaşmıştır. Vali'nin baskıları artınca İbâzîler gizlice örgütlenme yoluna gittiler. Muhtemelen vali Câbir'in İbâziyye ile olan ilişkisini fark etti ve onu Uman'a sürgün etti.⁶³⁵ Uman'a giden Câbir kabiledaşlarına fikirlerini anlattı ve onları kolayca İbâzî fikirlere ikna etti.⁶³⁶

Câbir b. Zeyd, İbâziyye hareketinin Ezdîler kanalı ile Uman'a ulaşmasında ve Uman'ın İbâzîler'in ana yurdu haline gelmesinde birinci derecede rol oynamıştır denilebilir. İbâziyye'nin her ne kadar ilk teşekkülü Basra'da gerçekleşmişse de fırkanın ana yurdu Uman kabul edilir. Bunda Câbir b. Zeyd'in rolü çok büyüktür. Mehdî Talib,

⁶³³ Utûbî, *Ensâbu'l-Arab*, 11^b

⁶³⁴ Şemmâhî, *Siyer*, 90; Philips, W. *Oman A History*, London 1967, 20.

⁶³⁵ Şemmâhî, *age.*, 83.

⁶³⁶ Hâşim, Mehdî Tâlib, *el-Hareketü'l-İbaziyye fi'l-Maşriki'l-Arabî*, 153.

Câbir b. Zeyd tarafından anlatılan İbâzî fikirlerin Umanlılar tarafından çabucak benimsenmesini üç nedenle izah eder:

a- Câbir b. Zeyd (93/712) Umanlılar'a mutedil fikirlerle gitmiştir.

b-Câbir b. Zeyd ile Umanlılar arasındaki kabile bağı. Umanlılar genellikle Ezdî kabilesinden oluşmuştur.⁶³⁷ Câbir b. Zeyd de Ezdî idi.⁶³⁸

c-Basra'ya gelmezden önce Uman'ın bir mahallesinde oturuyordu. Sürgünden önce Uman'a gelip gidiyordu. Yani Umanlılar'ı gelenek-görenek, adet ve inançları yönünden tanıyan birisiydi.⁶³⁹

Buraya kadar anlatılanlardan şu sonuçları çıkarmak mümkündür. İbâziyye fırkasını kurma ve fikirlerini inşa etme hususunda Ebû Bilâl ile Câbir b. Zeyd'in ilişkisi yeterince bilinmemektedir. Ancak Ebû Bilâl'in Muhakkime içerisinde mutedil fikirleri ile dikkati çeken bir kimse ve üstün dinî ahlaki özelliklere sahip olduğu bilinmektedir. O bu yönü ile Câbir b. Zeyd dahil etrafındaki insanlara tesir etmiş olabilir. Tamamıyla değilse bile İbâziyye'nin mülâyemeti kısmen onun bu tavrının bir sonucu olabilir. Fakat Câbir b. Zeyd'in durumu daha farklı görülmelidir. Câbir, İbn Abbas, Abdullah b. Ömer gibi şahısların talebesi olmuş, Hasan Basrî gibi devrin saygın âlimlerinin övgüsüne mahzar olmuş âlim bir zattır. Basra'da fetva isteme konusunda insanların müracaat ettiği biri olması hasebiyle fıkıhta saygın bir yeri vardı.⁶⁴⁰ Hadis konusunda da birikimli

⁶³⁷ Ezkevî, *Keşfu'l-Gummeti'l-Câmi'i Ahbâru'l-Ümmeti*, Uman, trz., 223^b

⁶³⁸ Barûnî, *Muhtasâr Tarihu'l-İbâziyyeti*, 29.

⁶³⁹ Hâşim, *el-Hareketü'l-İbâziyyet fi'l-Meşriki'l-Arab*, 155.

⁶⁴⁰ Günümüz Uman İbâzîler'inin fıkıhta itibar ettikleri bazı kaynaklar:

- 1- Halilî, Ahmed b. Hamdi, *el-Fetevâ* (I,VI), Uman, 2000
- 2- el-Horasânî, Bişr b. Gânim,
 - a. *el-Müdevvenetü'l-Sugrâ*, Uman, 1984
 - b. *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ*, Uman, 1984
- 3- el- Münzîr, Beşîr b., *Esmâü'd-Dâr ve Ahkâmuhâ*, Kahire, 2004
- 4- es-Sa'dî, Cemîl b. Hamîs, *Kâmusu's-Şerî'a*, Uman, trz.
- 5- el-Utûbî, Seleme b. Müslim, *Kitâbu'd- Diyâi*, Uman, 1995
- 6- eş-Şemmâhi, Âmir b. Ali, *el-İzâh*, Uman, 2004
- 7- es-Semînî, Abdulaziz, *et-Tâcû'l- Manzûm*, Uman, 2000
- 8- Berke, Abdullah b. Muhammed b. *Kitâbu'l-Câmi'*, Uman, 1974
- 9- Feth, Umrûs b. *Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye*, Uman, 1999

bir âlimdi. Rebi' b. Habîb sahihini ondan rivayet ettiği hadislerden derlemiştir. Böyle olunca Câbir b. Zeyd bir fırkaya itikadî yönden şekil verecek tüm özellikleri üzerinde taşıyordu. Zaten İbâzî âlimlerde işin bu yanından hareketle onu fırkanın müessisi olarak görürler. Evet Ebû Bilâl, Nehrevân savaşından sonra mutedil davranışları ile çekirdek bir taraftar grup oluşturmuştur. Onun ölümü sonrası Abdullah b. İbâz bu kitlenin Nâfi b. Ezrâk'a meyletmesini engellemiştir. Fakat fırkaya dinî ve siyasî yönden şekil verecek birikime Câbir b. Zeyd (v. 93) sahiptir. Dolayısı ile bir fırka olarak yani dinî- siyasî fikirleri ve kurumlaşmış hali ile onu Uman'a taşıyan kişi büyük ölçüde Câbir b. Zeyd'dir denilebilir.

Umanlılar'ın İbâzî fikirleri benimsemesinde Câbir b. Zeyd ile Uman arasındaki ilişkinin etkili olduğunu söylemiştik. İbâzî fikirlerin Uman'a taşınmasında etkili olan bir diğer hususta Basra ile Uman arasındaki derin ilişkidir. Uman ile İbâziyye arasındaki ilişkileri iki şehrin (Basra- Uman) daha önceki yıllarda başlayan siyasî ve ticarî ilişkileri de etkilemiş olabilir. İki şehir arasındaki bu ilişkilere göz atacak olursak:

A- İbâzîliğin Uman'a Girişini Kolaylaştıran Sebepler:

1- Kabile Yapısı: Basra'da yaşayan Ezd kabilesi Uman kökenlidir. Ezdîler'in genellikle İbâziyye içerisinde yer aldıklarını bilmekteyiz.⁶⁴¹ Basra'da Ezdîler dışında başka kabileler olmakla beraber Ezdîler'in nüfusu diğer kabilelerden daha fazlaydı. Basra'ya, Ezdîler'in lideri sayılan Mühelleb'e istinaden "Mühelleb'in Basrası" adı da verilmekteydi. Umanlı Ezdîler ile Basra'da meskun hemşerileri arasında ilişkiler canlı bir şekilde devam etmekteydi. Uman'la Basra arasındaki ilişkiyi ifade sadedinde Araplar arasında kullanılan şöyle bir söz vardır:

"Kuşlar Medine'den yola çıkar, Basra'da dinlenir,
Uman'da yumurtasını yapar"

10- el-Kindî, Muhammed b. İbrâhîm, *Beyânü's-Şer'*, Uman, 1984

11- el-Kıdemî, Muhammed b. Saîd, *el-Mu'teber*, Uman, trz.

12- el-Vercilânî, Yusuf b. İbrâhîm, *ed-Delîl ve'l-Burhân*, Uman, 1997

13- el-Vercilânî, Yusuf b. İbrâhîm, *el-Adlû ve'l-İnsâf*, Uman, 1984

⁶⁴¹ Geniş bilgi için bkz. Apak, Adem, *Asabiyyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, İstanbul, 2004.

Câbir b. Zeyd Umanlı olduğundan Umanlılar onun fikirlerini kolayca kabul ettiler. Câbir b. Zeyd dışında İbâziyye mezhebi içerisinde etkili olan Umanlı başka kimseler de vardır. Bunlardan bazılarını zikredecek olursak: Ebû Sufyan Mahbub b. Rahîl, Cafer es-Simâk, Zimam b. Sâib, Rebi' b. Habîb (170/786), Nuh Salih ed-Duhan, Ebû Mevdûd Hacib Tâî, Fadl b. Cundub, Belc b. Ukbe, Ebû Hamza el-Muhtâr, Fadl b. Yahya, Ebû Sufyan Kanber

2- Politik Yapı: Uman ve Basra'nın tarihlerine bakıldığında bu iki şehrin çoğu defa bir valinin yönetimi altında kaldığı görülecektir. Bu durum iki şehre birlikte hareket etme alışkanlığı kazandırmıştır. Uman her ne kadar ayrı bir belde olsa da nüfus yoğunluğunu ve ticaret potansiyelini kullanarak Basra siyasetini kendi hemşerileri lehinde değerlendirmeye çalışıyordu. Ayrıca Basra'da Ehl-i Kaade'ye karşı yürütülen acımasız Emevî politikaları Umanlı hemşerilerini üzüyordu. Bu durum Emevî siyasetine karşı birbirlerine angaje olmalarına yol açıyordu. Basra'da devletle problemlenilen bir Ezdî hemen Uman'a kaçıyor. Bu tarz ilişkiler iki şehir arasında canlı bir siyasî bağ oluşturuyordu.

Emevî idarecilerinin muhaliflerine karşı yürüttükleri sert tedbirlerden Ezârîka'nın benimsediği şiddet metotlarını benimsemeyen Cemâat-ı Müslimîn / Ehl-i Kaade gurubu da etkilenmiştir. Ubeydullah b. Ziyâd kesin bilgiye dayanmadan şüphe üzere bile olsa insanları cezalandırmaktan geri durmuyordu.⁶⁴² İnsanların elini ayağını kesip sokağa atıyor, Ebû Bilâl'in çevresinde ki insanları önce hapse atıp sonra arkadaşlarından birisini öldürmesi şartıyla o kişiyi serbest bırakıyordu.⁶⁴³ Ebû Bilâl'in kardeşinin öldürülmesi akabinde Ebû Bilâl ve yandaşlarının Basra'yı terk etmek zorunda kalmaları Umanlıların akrabalarına karşı hissi bir yakınlık oluşturmalarına neden oluyordu. Gelişen bu baskılarla Kitman aşamasına geçen İbâzîler bu durumlarını Haccâc b. Yusuf es-Sakâfî dönemine kadar devam ettirdiler.⁶⁴⁴

3- Ticarî İlişkiler: Umanlılar'ın bilinen vasıflarından birisi onların ticaretle meşgul insanlar olmasıdır. Özellikle gizlilik dönemlerinde İbâzîler ticarî faaliyetleri

⁶⁴² Müberred, *Kamil*, II, 182

⁶⁴³ Muhammed, *Cemâl, es-Surûr*, 117.

⁶⁴⁴ Abdulhalim, *el-İbâziyye fî Mısr ve'l-Magrib*, 33.

fırkanın görüşlerini yaymada etkin bir araç olarak kullandılar. Basra dışında yapılan bu ticarî faaliyetleriyle hem valilerin baskılarından kurtulmuş oluyorlar hem de fırkanın Basra dışında yer tutmalarını sağlıyorlardı. Bu açıdan Basra ile Uman hem ticarî faaliyetlerin sürdürülmesi hem de fırkanın başka yerlere ulaştırılması bakımında birbirleri için çok önem arz ediyorlardı. Doğudan ve batıdan gelen tüccarlar genellikle bu iki şehre uğramaya özen gösterirlerdi. Öncelikle Basra ve Uman hem gemi taşımacılığı hem de ticarî malları uzak doğuya taşımada müstakil iki belde idiler. Basra'nın ticarî anlamda doğuya açılan kapısı Uman'dır. Uman'ın Irak, Şam ve Avrupa'ya açılan ticarî kapısı da Basra'dır. Uman ve Basra durumları itibarıyla Arap boğazında önemli iki ticaret merkezi olma konumuna sahiptirler. Bu durum İbâzîler'e Afrika'dan Hindistan'a kadar geniş bir yelpazede firkalarını anlatma imkânı tanımanın yanında Uman ile Basra arasındaki ilişkilerin güçlenmesine de katkı sağlıyordu. Sürekli devam eden ticarî ilişkiler beraberinde İbâzî fikirlerin Basra'dan Uman'a hızlı bir şekilde geçişini kolaylaştırdı.

4- İbâzî Fikirlerin Tutarlı Bulunması: İbâzîler firkalarının kısa sürede Basra dahil olmak üzere İslâm aleminin bir çok yerine yayılmasını fırkanın görüşlerinin ikna edici bir mahiyet taşıması ile izah ederler. Sebepler arasında bunu en önde tutarlar. İbâziyye'nin teşekkülünde değindiğimiz gibi İbâzîler fikrî bakımdan firkayı İslâm ile özdeş görecektik kadar öz güven içerisindedirler. Dolayısıyla Kur'an ve Sünnete dayalı görüşler Uman başta olmak üzere kısa sürede makes bulmuştur.

5- Propaganda Faaliyetleri: Ebû Şa'sa'dan sonra imamet vazifesini yüklenen ve hareketin kökleşmesini sağlayan Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime'nin (145/762) kurmuş olduğu "*Hameletü'l-İlm*" adlı teşkilat, propaganda faaliyetleriyle Uman'da İbâzî fikirlerin yerleşmesinde etkili olmuştur. Bu teşkilat İbâziyye'nin propagandasını sadece Uman'da yapmakla yetinmemiş, Yemen, Horasan ve Kuzey Afrika'ya kadar götürmüştür.⁶⁴⁵ Firkayı yayma siyasetinde daha fazla insana ulaşma adına kabilecilikten sakınmışlardır.⁶⁴⁶

⁶⁴⁵ Şemmâhî, *Siyer*, 77.

⁶⁴⁶ Halîfât , *et-Tanzîmatu's-Siyasîyyetü ve 'l-İlidariyyeti inde 'l-İbadiyyeti fi Merhaleti Kitman*, 5.

6- İbâzîliğin İlk İmamlarının Umanlı Olması: Câbir b. Zeyd, Haccâc tarafından fikirlerini anlatmaktan men edilip,⁶⁴⁷ Basra'dan sürüldüğünde Uman'a gitti.⁶⁴⁸ Daha sonra Basra'ya dönmekle birlikte, İbn Abbas'ın övgüsüne mazhar olacak kadar Kitap ve Sünnette yetişmiş büyük bir âlim olarak kısa zamanda insanları etkilemeyi başararak, Uman'da kendi görüşlerini yaymayı başardı. Yine İbâzî âlimlerden Ebû Süfyân Mahbûb b. er-Rahîl Uman'a yerleşti. Kendisini burada ölünceye kadar İbâzî fikirleri yaymaya adanmıştı.⁶⁴⁹

İbâziyye mezhebi Uman'da güçlendi ve Umanlılar Seffâh ve Mansûr dönemlerinde Abbasî hilâfetine karşı bağımsızlıklarını murat ederek, başlarına Cülendâ b. Mesûd b. Ceyfer el-Ezdî'yi halife olarak seçtiler. Abbasî devleti Uman üzerine ordular gönderdi. Uman hicri 177 yılına kadar Abbasî devletinin bir parçası olmaya devam etti. Hicri 179 yılında Umanlılar bağımsızlık savaşlarını yeniden başlattılar ve ilk olarak Muhammed b. Ebî Affân el-Ezdî'yi seçtiler. Sonrasında sıra ile, el-Varis b. Ka'b el-Harusî, Gassân b. Abdullah, Abdülmelik b. Hamîd, el-Mühennâ b. Ceyfer el-Yahmedî, es-Salt b. Mâlik el-Harusî, Râşid b. en-Nazr el-Yahmedî el-Harusî, Azam b. Temîm el-Hurusî, Said b. Abdullah b. Muhammed b. Mahbûb, Râşid b. Velîd, el-Halîl b. Şâzân, Muhammed b. Ali, Râşid b. Saîd, Amir b. Râşid b. Velîd.⁶⁵⁰

İbâzî mezhebi olarak bilinen bu inanç hicri 132 yılında yeni devlet anlayışını ve resmî inancını oluşturmuş ve bu inanç o tarihten günümüze kadar kendi siyasî ve kültürel varlığını sürdürmeyi başarabilmiştir. Uman'da İbâzîler'in hükümet sistemi imamlık esasına dayandığı için muhtelif tarihi kesitlerde farklı hanedanlara ait çok sayıda imam Uman'da iktidarı ele geçirmiş ve kendilerine yönelik birçok suçlama ve ithamlara rağmen siyasî ve dinî meselelerde kendi kariyerlerini korumayı başarabilmişlerdir.⁶⁵¹

⁶⁴⁷ es-Siyâbî, *İzaletü'l- Va's'ai an Etbâu Ebi's-Şa'sâi*, thk. S. İsmail Kaşif, Kahire 1979, 11.

⁶⁴⁸ el-Berîkî, Nâsîru'l-Mürşid, *el-İbâziyye fi'l-fikri's-Siyaseti'l-İslâmî ve Eserüha fi Kiyâmü'd-Düveliha*, Beyrut, 1991, 117.

⁶⁴⁹ Abdulhalîm, Receb, *el-İbâziyye*, 21- 24.

⁶⁵⁰ Barunî, *Kitâbu'l-Ezhâri'r-Riyâziyye fi Eimmeti ve Müluku'l-İbâziyye*, II, 148, 152, 174, 112, 102, 206

⁶⁵¹ Göktürk, *age.*, 90, 91.

IV- İbâzî Fırkalar

A- İbâzî Olmayan Kaynaklarda Geçen Fırkalar

Sünnî kaynaklarda İbâzî fırkalar hakkında verilen bilgilere bakıldığında genel anlamda Eş'arî'nin verdiği bilgilerin tekrar edildiği⁶⁵² İbâzî bilginler tarafından sıkça söylenen bir iddiadır.⁶⁵³ Fırak kitaplarında yer alan bilgilerin siyasî tarih kitaplarıncı doğrulanması Mezhepler Tarihi açısından oldukça önemlidir. Eş'arî ve onu tekrar eden kaynakların İbâzî fırkalar hakkında verdikleri bilgilerin siyasî tarih kitapları ile desteklenmediği İbâzîler tarafından dile getirilen diğer bir itiraz konusudur. Fırkaların teşekkül ettikleri zaman ve mekândan soyutlanarak sosyal bağlamlarının göz ardı edilmesi fırkaların doğru anlaşılmasının önünde bir engel olduğu gibi, onların ne kadar gerçek ne kadar hayalî oldukları sorusunu da akla getirmektedir.

Eş'arî İbâzîler'e isnat ettiği görüşlerini "İbâziyye Fırkaları" ve "İbâziyye'nin Ayrılık Noktaları" olmak üzere iki ana başlık altında toplar.⁶⁵⁴ "İbâziyye Fırkaları" başlığı altında bir takım görüşleri fırkalara isnat ederek anlatır. Bu fırkalar Hafsiyye, Yezîdiyye, Hârisiyye ve Ebû'l-Huzeyl'in mezhebine uyanlardır.⁶⁵⁵ Eş'arî'nin Makâlât'ında anlatılan fırkaları görüşleri açısından ele aldığımızda şu sonuçlara ulaşmamız mümkündür:

1- Eş'arî tarafından anlatılan İbâzî fırkalar, kendilerine isnat edilen fikirler itibarıyla Muhakkime-i Ula'ya gerçek rengini veren görüşlerin uzağında ve daha çok itikadî konularla meşguldürler. Bu görüşler Muhakkime-i Ūlâ ile mukayese edildiğinde daha farklı konuları ve daha çok sayıda fikri ihtiva ettikleri ancak kendi teşekkül ettikleri dönem hesaba katıldığında oldukça sınırlı konular oldukları anlaşılacaktır.

2- İbâziyye'ye isnat edilen fırkaların Mu'tezile, Kaderiyye ve Cebriyye gibi fırkaların teşekkül ettikleri döneme tekabül ettikleri tartıştıkları konulardan anlaşılmaktadır.

⁶⁵² Eş'arî, *Makâlât*, 184-185; Şehristânî, *el-Milel*, 157-158; Bağdâdî, *el-Fark*, 62-64; Malatî, *et-Tenbih*, 52.

⁶⁵³ el-Hicrî, Ali b. Muhammed b. Âmir, *el-İbâziyye*, 67-68, Uman, trz.

⁶⁵⁴ Eş'arî, *age.*, 184-185.

⁶⁵⁵ *Eş'arî, Makâlât*, 184-185.

3- Bir diğerk husus, bu firkalar fikirleri açısından ele alındığında Muhakkime-i Ūlâ da gördüğümüz gibi; içinde buldukları siyasal sistemle sorunlu ve bu sorunlarla ilgili karşıt fikirler üreten muhalif yapılar olmaktan ziyade hicri 60'lardan sonra teşekkül eden ve bir takım itikadî problemi tartışan firkaların görüşlerine reaksiyon olarak oluşan veya onların düşüncelerini paylaşan dinî oluşumlar olarak değerlendirilebilir.

"İbâziyye'nin Ayrılık Noktaları" başlığı altında verilen bilgilere bakıldığında bu görüşler bir meçhuller yumağını andırmaktadır. Mesela, ayrılık noktası olarak takdim edilen bir görüş kim tarafından nerede ve ne zaman savunulmuştur belli değildir. Eş'arî nifakla alakalı üç firkadan bahseder ancak bu görüşleri temsil eden kişiler hakkında bilgi vermez. İbâziler arasında ayrılığa neden olan fikirler bir kişiye ya da bir bölgede yaşayan bir gruba isnat edilmek yerine;

"Bunlar",

"İbâziyye'den bir grup",

"Bazıları",

"İbâziyye mensuplarından bazıları",

"Bazı İbâziler",

"Bir kısım İbâziyye taraftarı",

"Bunların hepsi",

"şöyle diyenler de vardır"⁶⁵⁶

İbâziyye mensuplarından çoğu, gibi mesnedi meçhul ifadeler tercih edilmiştir.⁶⁵⁷ İbâzî olmayan kaynakların kendi dönemlerinde yaşayan İbâzî kaynakları referans olarak ele almamaları özellikle firkalarla ilgili olarak bu kitaplarda yazılan bilgilerin doğruluğunu tartışmalı hale getiren bir diğerk husustur.⁶⁵⁸ Yezîdiyye firkasının İbâzî bir

⁶⁵⁶ Eş'arî, *Makâlât*, 184-185.

⁶⁵⁷ Hicrî, *el-İbâziyye*, 5 (Krş. Yukal inne evvele..., ve ykl inne'l-mbtedie..., Kal vekad kne Nâfi''u'..., Ve kle kavm İnne..., Hukiye lena anhum..., Hukiye anhum ennehm..., Hukiye hki..., Hukiye hki ani'l-Havârîc..., Eş'arî, *Makâlât*, 168-185).

⁶⁵⁸ şehristânî, *el-Milel*, 157-158.

fırka olarak anlatılması bu konudaki özensizliğin boyutlarının hangi noktaya vardığını gösteren açık bir delildir.⁶⁵⁹

Sünnî kaynakların İbâzî fırkalar hakkında verdikleri bilgilere bakıldığında bu fırkalara ait görüşlerin Havâric'in teşekkülü esnasında tartışılan dinî ve siyasî konularla ilgili olmadıklarını daha önce söylemiştik. Bu durum İbâziyye'ye isnat edilen fırkaların, başlangıçta siyasî sebeplerle ortaya çıktıkları ve sonraki aşamada itikadî boyut kazandıkları anlaşılmaktadır. Çünkü İbâziyye'nin alt fırkası olarak sayılan fırkalar teşekkülleri döneminde Muhakkime-i Ūlâ'nın dillendirdiği konuları tartışmamışlardır. İbâziyye'ye isnat edilen alt kolların dinî, siyasî görüşlerine bakıldığında fıkhn ve kelamın detaylara ait konularıyla ilgili oldukları görülür.⁶⁶⁰

1- HAFSİYYE

Tam bir ittifak olmamakla beraber Sünnî makâlat kitapları bir fırkanın Havâric'den olup olmadığını belirlemek için, biri siyasî öteki de itikadî olmak üzere iki kriter ileri sürerler.⁶⁶¹

1- Siyasî Kriter: Sıffin savaşında gerçekleşen Tahkîm ile ilgilidir. Zira Tahkîm'i benimseyen tüm taraflar ilk Hâricîler'ce (Muhakkime-i Ūlâ) müşrik kabul edilir.⁶⁶²

2- İtikadî Kriter: Günah-ı kebâir konusudur. Necedat müstesna olmak üzere tüm Hâricî fırkaların mürtekb-i kebireyi müşrik kabul ettikleri ifade edilir.⁶⁶³

Eş'arî, Hafsiyye fırkasını anlattığı bölümde Havâric'in siyasî ve itikadî görüşleri hakkında Hafsiyye'nin kanaatini açık bir şekilde belirtmez. Ancak Kur'an'daki bazı ayetleri⁶⁶⁴ Hz. Ali'nin aleyhine olacak şekilde tefsir etmeleri dolaylı da olsa onların siyasî görüşleri açısından bir ipucu sayılabilir.⁶⁶⁵

⁶⁵⁹ Eş'arî, *age.*, 184; Şehristânî, *age.*, 158.

⁶⁶⁰ Eş'arî, *age.*, 184; Şehristânî, *age.*, 158

⁶⁶¹ Nâsır b. Abdullah, *el Havâric*, 22.

⁶⁶² Eş'arî, *Makâlât*, 184; Bağdâdî, *el-Fark*, 73.

⁶⁶³ Eş'arî, *age.*, 183; Krş., Algül, *age.*, 184.

⁶⁶⁴ Bakara (2), 204- 207.

⁶⁶⁵ Bağdâdî, *el-Fark*, 104.

İbâzî bilginlerden Muammer İbâzî fırkalar hakkında Sünnî kaynaklarda yer alan bilgilerin kendi içerisinde çelişkiler taşıdığını ileri sürerek bazı eleştiriler getirir. Muammer, İbâzî olmayan kaynaklarda Hafsiyye fırkasını ötekilerinden ayıran temel fikir olarak anlatılan marifetullah görüşünü (Şirk ile iman arasında Allah'ı bilmek vardır.) ilerleyen satırlarla çelişik bulur. Başlangıçta “Şirkle iman arasında Allah'ı tanımak vardır. Marifetullah'ın inkârı dışında Hz. Peygamberi, cenneti, cehennemi inkâr eden kimse günah işlemiş olur. Böyle bir kimse müşrik değil kâfirdir. Kişi Allah'ı bilmiyor ve inkâr ediyorsa müşriktir.” Bu satırlarda Peygamberi, cenneti ve cehennemi inkâr edenin müşrik olmadığı anlatılırken daha sonra “Kitaplara ve Peygamber'e iman Allah'ı bilmeye bitişiktir, her kim bunları inkâr ederse Allah'a şirk koşmuş olur.” cümlesi ile Eş'arî'yi çelişkide görür. Başlangıçta Hafsiyye'nin görüşü olarak “Peygamberi inkâr etmek kişiyi şirke sokmaz” demesine rağmen daha sonra bunun bir şirk olduğu ifade edilir.⁶⁶⁶ Diğer bir husus Hafsiyye'yi İbâzî bir fırka olarak ele alıp, görüşlerine yer veren Eş'arî, daha sonra İbâzîler'in Hafsiyye'den teberrî ettiklerini söyler ki bu durum da diğer hususlar gibi kendi içinde izahı güç bir ifadedir.⁶⁶⁷

Şehristânî, İbâzî fırkaları anlattığı bölümde kişi merkezli olarak doğrudan Hafsiyye'nin lideri Hafs b. Ebi'l-Mikdâm'ı zikrederek konuya girer. Hafsiyye fırkasını yeterince tanınamızı sağlayacak bilgileri Eş'arî'de olduğu gibi Şehristânî'de de bulamayız. Şehristânî (548/1152) fırkanın görüşleri bağlamında “İman ile şirk arasında marifetullah vardır.” görüşünü ifade etmekle yetinir.⁶⁶⁸ Şehristânî'nin kaynaklarını belirtmeden Eş'arî'de yer alan bilgileri tekrarladığı anlaşılmaktadır.

Bağdâdî'nin verdiği bilgilere bakılacak olursa Eş'arî ve Şehristânî'de (548 / 1152) yer alan görüşlerin özetlendiği, “ İman ile şirk arasında marifetullah vardır.” görüşünün biraz daha teferruatlı anlatıldığı görülür.⁶⁶⁹ Sünnî kaynaklarda Hafsiyye fırkası İbâziyye'nin bir alt fırkası olarak anlatılırken İbâzîler bu görüşü kesinlikle reddederek İbâziyye'ye ait böyle bir fırkanın olmadığını ifade ederler. Eş'arî'nin İbâziyye'ye isnat ettiği diğer fırkalar da dahil olmak üzere hepsi Eş'arî'nin uydurmasıdır derler.

⁶⁶⁶ Muammer, *age.*, 37- 42.

⁶⁶⁷ Eş'arî, *Makâlât*, 183.

⁶⁶⁸ Şehristânî, *el-Milel*, 158.

⁶⁶⁹ Bağdâdî, *el-Fark*, 62.

2- HÂRİSİYYE

Hârisiyye fırkası Eş'arî ve Şehristânî'ye göre Hâris el-İbâzî'ye, Bağdâdî'ye göre ise Hâris b. Yezîd' e uyanların fırkasıdır.⁶⁷⁰ Eş'arî, Hârisiyye'nin kader konusunda Mutezile'nin görüşlerini benimsediğini ve istitâatın fiille beraber olduğuna inandıklarını belirtir.⁶⁷¹ Hârisiyye hakkında teferruatlı bir bilgiye sahip değiliz. Kaynaklarda Hârisiyye'nin görüşleri arasında Havârîce siyasî, itikadî rengini veren görüşler yer almaz. Diğer İbâzî fırkalardan onları ayıran düşünce farklılığı olarak kader ve istitâat konuları zikredilir. Eş'arî'nin verdiği bilgiye bakılırsa, onların kader konusunda Mutezile ile aynı görüşü paylaştıkları anlaşılır.⁶⁷² İstitâat konusunda ise diğer İbâzî fırkalar ile ayrılığa düşmüşlerdir. Hârisiyye dışında kalan diğer İbâzî fırkalar, kulların fiillerinin yaratıcısı olarak Allah'ı kabul ederler. İstitâatın fiille beraber olduğu şeklindeki Ehl-i Sünnetin görüşlerini paylaşırlar.⁶⁷³

Bağdâdî, Hârisiyye'nin el-Muhakkime-i Ūlâ'dan sonra Abdullah b. İbâz ve ondan sonra Hâris b. Yezîd el-İbâzî'den başka imamlarının bulunmadığını iddia ettiklerini söyler. Ne var ki fikir hadise uygunluğu açısından bu hususun doğruluğu şüphelidir. Daha erken bir kaynak olması yönüyle Eş'arî'nin Makalât'ında böyle bir bilgi mevcut değildir. Şöyle ki, Muhakkime-i Ūlâ denilen ve Sıffîn savaşında "La hükme illa lillah" diyerek ortaya çıkan bu grup ile Abdullah b. İbâz 'ın ortaya çıktığı yıllar arasında yaklaşık bir kırk yıl vardır. Yine Eş'arî'nin verdiği bilgilere göre Muhakkime arasında ilk ayrılığı ortaya çıkaran Abdullah b. Ezrâk'tır.⁶⁷⁴ Bu ise hicri64 li yıllara tekabül ettiğine göre daha öncesinde yani Muhakkime-i Ūlâ ile hicri64 arasında her hangi bir firkalaşma söz konusu değildir. Muhakkime'nin fırkalarına ayrılarak dinî siyasî alanlarda farklı fikirler üretmeleri ise daha ileri tarihleri zorunlu kılmaktadır. Üstelik ilk dönemde kader ve istitâat ile alakalı fikirlerden ziyade Havârîc'in meşgul olduğu konu imamet ve Tahkîme bağlı olarak büyük günah

⁶⁷⁰ Eş'arî, *Makalât*, 184; Şehristânî, *el-Milel*, 158.

⁶⁷¹ Bağdâdî, *age*, 105.

⁶⁷² Eş'arî, *age*, 183.

⁶⁷³ Bağdâdî, *el-Fark*, 82.

⁶⁷⁴ Eş'arî, *age*, 184; Şehristânî, *age*, 158.

meselesidir. Hârisiyye'nin savunduğu konulara bakıldığında onların, Ezârika'nın teşekkülünden sonra teşekkül ettiği anlaşılmaktadır.

Bu fırka'nın fikrî anlamda İbâziyye ile alakasını kuran görüşleri ne yazık ki Sünnî Makâlât kitaplarında bulmak mümkün değildir. Hârisiyye'nin Kader ve istitâat ile alakalı görüşleri zikredilir,⁶⁷⁵ bu konuda da diğer İbâzî fırkalar tarafından tekfîr edildikleri söylenir. Bu durumda onların İbâziyye ile ilişkisi Bağdâdî'nin söylediğine göre Abdullah b. İbâz 'ın imametidir ki bu da daha önce söylendiği gibi fikir- hadise irtibatı açısından gerçekçi görünmemektedir. İbâzî kaynakların tamamının Abdullah b. İbâz 'ın İbâziyye fırkasına imameti hususunda tam bir görüş birliğine sahip olmadıkları ve Hârisiyye'nin savunduğu görüşlerle ilgilenmediği de dikkate alındığında, Bağdâdî'nin iddiaları oldukça zayıf kalmaktadır.

3- ASHÂBU TÂAT

Bağdâdî'nin daha teferruatlı bir şekilde anlattığı Ashâbu Tâat hakkında⁶⁷⁶ Şehristânî'de her hangi bir bilgi mevcut değildir. Ashâbu Tâat niyetsiz bir fiilin taât olduğuna inanır. Onların bu görüşü Kaderiyye'den Ebû Huzeyl'in görüşü gibidir. Eş'arî Ashâbu Tâatın bu görüşünü sadece Allah'ın ispatı konusunda mümkün görür.⁶⁷⁷ İbâzî bir fırkanın Mutezîlî bir şahsa nispet edilmesi garip bir durumdur. Mezhepler tarihinde fırka denildiği zaman bir düşünce ya da zihniyetin belli bir şahıs etrafında kümeleşen insanlar tarafından kurumlaşması anlaşılır. Fakat Sünnî kaynaklarda bahsi geçen bu fırkanın lideri zikredilmediği gibi kendilerine ait özgün dinî, siyasî fikirlerinden de bahsedilmez.

Nifak hususunda üç fırkaya ayrılmışlardır.

1- Nifak şirkten beri olmaktır.

2- Nifak şirktır.

3- Nifak Kur'an'ın nazil olduğu dönemde Allah'ın bu isimle kastettiği kişilerin dinîdir. Eş'arî'nin bundan sonra verdiği bilgilerin Ashabu Tâat'a ait olup olmadığı belli değildir. Fakat genel İbâzî fikirlerden olmaları daha muhtemel görünmektedir.⁶⁷⁸

⁶⁷⁵ Bağdâdî, *el-Fark*, 105.

⁶⁷⁶ Bağdâdî, *age.*, 105

⁶⁷⁷ Eş'arî, *Makâlât*, 183.

⁶⁷⁸ Eş'arî, *age.*, 183.

4- YEZİDİYYE

İbâziyye'ye isnat edilen fırkalardan birisi de Yezîdiyyedir. Fırkanın ismi, ve menşei konusunda çok değişik görüşler vardır.⁶⁷⁹ Klasik fırka kitaplarına bakıldığında bu fırka İbâziyye'den ayrılan Yezîd b. Ebî Üneyse'nin oluşturduğu bir fırka olarak anlatılır. Şehristanî, Yezîdiyye'nin Ezârika'nın teşekkülünden evvel ana fırka olan Muhakkime-i Ūlâ'dan ayrılıp, İbâziyye'ye intikal eden Yezîd b. Üneyse'ye tabi olanların oluşturduğu bir fırka olarak anlatır. Bu durumda Şehristaniye göre fırkanın teşekkülü Ezârika'nın oluşumundan evveldir. Ancak bu durum tarihi gerçekler ile uygunluk arz etmez. Çünkü Ezârika'nın teşekkülünden evvel İbâziyye fırkası diye bir fırka mevcut değildir. Ayrıca yapılan çağdaş İbâzî araştırmalar bu fırkanın İbâziyye ile hiçbir ilgisinin olmadığını göstermiştir.⁶⁸⁰

Eş'arî, Yeman b. Ribâb'ı kaynak göstererek Yezîd b. Üneyse'ye tabi olanların "teşrih" fikrinde olduklarını söyler. Klasik mezhepler tarihi kaynaklarında yer alan Yezîdiyye'nin fikirlerini şöyle özetleyebiliriz: Allah Acemden bir peygamber gönderecek ve ona bir kitap verecektir. Acem'den çıkan bu peygamber Hz. Peygamber'in dinini ortadan kaldıracaktır. Yezîd'in, ehl-i kitaptan Hz. Peygamber'in nübüvvetine şehâdet edip, dinine girmeyenlere karşı tavrı hakkında Şehristanî, muhabbet beslediğini söylerken, Eş'arî, mümin kabul ettiğini söyler. İster kendi fırkasından, ister diğer fırkalardan olsun küçük ya da büyük günah işleyenler müşriktirler.⁶⁸¹

B- İbâzî Kaynaklarda Geçen Fırkalar

Gelenekler arasında ayırım yapmaksızın fırak kitaplarına bakıldığında fırka tanımlamalarında ortak bir yöntemin izlenmediği görülebilir.⁶⁸² Gelenek dışında kalan fırkaların gerek tarifleri gerekse dinî-siyasî fikirleri çoğu kere mezhep taassubuna kurban edilir. Müellifler bu konuda iki yol izlemişlerdir:

1- Müelliflerin kendi fırka gelenekleri dışında kalan *öteki fırkaları* kendilerine göre tanımlamaları: Buna bir anlamda **zihinsel temellük** de diyebiliriz.

⁶⁷⁹ Fıglalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, Ankara 1983,220.

⁶⁸⁰ Muammer, *el-İbâziyye*, I,

⁶⁸¹ Eş'arî, *Makâlât*, 183.

⁶⁸² Geniş bilgi için bkz., Kutlu, "İslâm Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu", 15-47.

Yapılan, bir fırkayı farklı bir geleneğin söylemi içerisinde tanımlamak daha sonra da onun içselleştirmesini sağlamaktır. Bu bağlamda empatinin tüm imkânları neredeyse yok edilerek sonuçta farklı olanı anlamak yerine yargılayan bir bakış açısı hâkim olur.

2- Ya da bir fırkanın karşıt gördüğü fırkalara göre kendi fikrî cephesini tanımlaması. Buna karşıtından yola çıkarak kendisini tanımlaması da diyebiliriz.

Bir fırkayı doğru anlamının imkânı ilk önce onu kendi fırak geleneği içerisinde ve kendi özgün kaynakları ile ele alıp tanımakla olur. Bunu İbâziyye bağlamında düşündüğümüzde Hz. Ali tarafından temsil edilen bütünlük Muhakkime-i Ūlâ tarafından parçalanmıştır. Sıffin'de yaşanan bu bölünme; “düşünce tarihine bakıldığında başlangıçta bütünlük arz eden tüm anlayışların daha sonra kendi içerisinde zorunlu bölünmeler yaşadıkları sosyal bir gerçekliktir” genellemesine uygun olmakla beraber çözümlenin nedenini izah etmede yeterli değildir ve fırkalaşmayı açıklamada zihin açıcı olmayabilir. Burada aranması gereken şey onları bütünden farklı bir noktaya götüren mantıksal nosyonu/kavrayışı keşfetmektir. İşte tam bu noktada geleneklerin konuyu speküle ettikleri görülür.

Havâric'i farklı düşünmeye iten mantıksal nosyonu çözmeye konusunda Watt'ın bir hayli zihinsel çaba gösterdiğini teslim etmekle beraber, İbâzîler'in aleyhine olacak şekilde zihinsel bir temellük de dikkatlerden kaçmamaktadır.⁶⁸³ Meseleyi bir hak - hukuk sorunu olarak gören ancak siyasî anlamda problemi çözmede Emevî Hâşimî ikilemine sıkışan kimselerin oluşturduğu bir ayrılık hareketi olarak gören Muhakkime-i Ūlâ'ya karşılık Watt mesele'yi bedevîlik ve sosyalleşmemiş grupların isyanı olarak değerlendirir. Benzer bir sonuç Sünnî fırak geleneği için de söz konusudur. Kendisine göre tanımlama öylesine içselleşmiştir ki iki fırak geleneği arasında neredeyse bir uçurum oluşmuştur. Her iki taraf da İbâziyye'yi anlatıyor olmakla beraber anlatılanları bir noktada buluşturmak neredeyse imkânsızdır. İbâziyye'nin teşekkül tarihi, dinî-siyasî fikirleri ve fırkaları tartışılan bu konular arasında yer alır.

1- NÜKKÂRİYYE

İbâzî Rüstemî Devleti'nin gölgesinde teşekkül eden bir fırkadır. Fırkanın imamı Yezîd b. Fündeyn'dir (171/787). Bu fırka Abdu'l-Vehhab b. Abdurrahman b. Rüstem'in

⁶⁸³ Watt, *age.*,13-14.

imametini inkâr etmeleri sebebiyle Nükkar ismini almıştır.⁶⁸⁴ Nökkariyye fırkası, en-Nökkase, en-Nakisetü, en-Nökkas şeklinde de adlandırılır. Ayrıca Allah'ın isimlerinin nispetinde ana fırka Vehbiyye'nin⁶⁸⁵ görüşlerine aykırı görüşler edindikleri için Mülhide olarak da isimlendirilmişlerdir. Nökkariyye Afrika'da teşekkül eden bir fırka olmakla beraber fırkanın kurucuları Basralı İbâzî bilginlerdir.⁶⁸⁶ Kelami konularda Abdullah b. Yezîd el-Fezârî'ye fıkıhta ise İbn Abdülazîz ve Ebû'l- Mürîh'e tabidirler.⁶⁸⁷

Başlangıç itibarıyla siyasî gerekçelerle oluşan fırka daha sonra fikhî ve itikadî görüşler edinerek İbâziyye'ye içinde mütekâmil bir fırka hüviyeti kazanmıştır.

Nökkariyye'nin teşekkülü hakkında farklı görüşler olmakla beraber bunları iki başlık altında toplayabiliriz:

Tamamıyla siyasî sebeplere bağlı olarak Abdurrahman b. Rüstem'in ölümünden sonra ortaya çıkmıştır.⁶⁸⁸ Abdurrahman imamet işini İbâzî şeyhlere bıraktı. Şûrada Şükr b. Salih el-Kitami, Ebû'l-Muvaffak Sa'dus b. Uteyyed, İmran b. Mervân el-Endülisi, Ebi'l-Kudame Yefreni, Yezîd b. Fündîn, Mesud el-Endülisî, Mus'ab b. Serman, Abdu'l-Vehhab b. Abdurrahman bulunuyordu. Kudame Abdurrahman'a biat etmek istedi. Çünkü Abdurrahman'ın annesi de Yefreni idi. Kendisi gibi düşünenlerle şûra ile meşverete gerek olmadığını söyleyerek, imamet kesintiye uğramadan Abdurrahman'a geçmesini istediler. Kudame'ye uyan Mes'ud ve arkadaşları imamet için Kur'an'a ve Peygamber'in sünnetine uymanın dışında başka bir şartının olmadığını öne sürdüler. Şartın zikri konusunda Yezîd ve ashâbı sustu. Abdulvehhab'a beyat tamam olduğunda Nefis b. Fundîn şartla ilgili fisıltı yaymaya başladı. Bu sebeple ona ve arkadaşlarına *Necviyye* de denildi. *Necviyye* halk içinde şûra olmaksızın imamet olamayacağını

⁶⁸⁴ Muammer, *el-İbâziyye Beyne Fıraki'l-İslâmiyye*, 14.

⁶⁸⁵ Şemmâhî, *ed-Diyanât*, 180–181 (Bu kitabın ingilizce tercümesi Halife en-Nâmî'nin *Studies In İbadhism* adlı ingilizce kitabının içerisinde bulunmaktadır.) .

⁶⁸⁶ Neccâr, Âmir, *el-İbâzîyye*, 34.

⁶⁸⁷ Ca'birî, *Nefehât*, V, 13.

⁶⁸⁸ Ziyâî, *Mu'cem*, 56.

yayarken, kendi aralarında da biz imamete daha layıgız diyorlardı. Bazıları doğu âlimlerine konuyu danışmayı uygun görerek, mektup yazdılar.⁶⁸⁹

Câbir b. Zeyd'den sonra İbâziyye'nin ikinci imamı olan Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime (145/762) zamanında Nükkariyye fırkasının tohumları ekildi. Ebû Ubeyde'nin talebelerinden bir grup i'tikadî ve fikhî konularda yeni fikirler edinmeye ve bunları yüksek sesle dillendirmeye başladılar. Bu kimselerin adları şöyledir: Abdullah b. Abulaziz, Ebû'l-Ma'rûf Şeîb, Ebû'l-Müerrih Amr b. Muhammed, Hatim b. Mansûr, Abdullah b. Yezîdel-Ferazî.⁶⁹⁰

Ebû Ubeyde başlangıçta bu kimselerin fikirlerini reddederek cemâatinden kovdu. Daha sonra bu kimseler nadim olduklarını belirterek tövbe ettiler ve tekrar cemâate katılarak İbâziyye'nin gelişmesi için çalıştılar. Ebû Ubeyde'nin ölümü bu kimselerin eski fikirlerine dönmeleriyle sonuçlandı. İmam Rebi' b. Habîb'i (175/791) terk ettiler. Ana fırka olan İbâziyye içerisine fitne sokmuş oldular. Teşekkülünde siyasî ve itikadî sebepleri barındıran Nükkariyye İbâziyye'den ayrı müstakil bir fırka olarak teşekkül etti. Sonrasında Ebû Ubeyde ve onun halefi olan Rebi' b. Habîb'in (175/791) görüşlerine karşı mücadele başlattılar. Fikhî konularda imam olarak Abdullah b. Abdulaziz, Ebû Müerrih ve Hatim b. Mansûr'u kendilerine imam olarak seçtiler. İ'tikadî konularda ise Abdullah b. Yezîd el-Fezzarî'ye tabi oldular.⁶⁹¹

Küfe'de ikamet eden Abdullah b. Yezîd el-Fezzarî, deri işi ile meşguldü ve Hişam b. Hakem ile ticarî ortaklığı vardı. Ticarî faaliyetlerinin yanında itikadî konularda da fikirler beyan eden Abdullah kısa zamanda hatırı sayılır bir dinleyici kitlesine ulaştı. İbn Nedim onun tarafından yazılmış bazı kitapları zikreder: *Kitabü'r-Red ale'l- Mu'tezile*; *Kitabü'r-Red ale'l- Rafıza*; *Kitabü'l-İstitâ'a*; *Kitabü't-Tevhîd*.

Bugün itibarıyla daha çok Libya'da müntesipleri bulunan Nükkariyye fıkıhta tek kitap olarak *Kitâbu'l-Rudûd'a* göre amel ederler.

Görüşleri:

Allah'ın isimleri mahlûktur.

⁶⁸⁹ Neccâr, *age.*, 35.

⁶⁹⁰ el- Bârûnî, *Muhtasar*, 24.

⁶⁹¹ Krş., Muammer, *el-İbâziyye*, 14-20.

Allah'ın kendi varlığını ve birliğini göstermesi için delil getirmesi lüzumlu değildir.

Allah'ın Müslümanlar'a velayeti karşılıklıdır.

Tevhîd dışındaki feraiz ilmi gerekli değildir.

Allah insanlara nafileleri emretmez.

Allah hakkında teşbihin gerekliliğine inanan müminler müşriktir.

Örtüsüz kadınlara karşı fuhuş irtikab eden erkekler kâfir olurlar.

Dört dinardan aşağı çalana kâfir denmez.

Ötekine ihanet etmemek şartıyla kadın veya erkeğin şehvetle bakması ve örtüsüz hamama girilmesi küçük günahdır.

Zâlim imamın bulunduğu yerde Cuma Namazı câiz değildir.

Meçhul haramlar mübahtır.

Daha iyisini bilen çıkınca ötekinin imametî câiz olmaz.

İmamet vacib değildir.

Müşrikleri şehadete çağırmak vacibtir.

Mürted kadının öldürülmesi câiz değildir.

Âlimlerin üzerinde ihtilaf ettiği konularda insanların ihtilaf etmesi mahzurludur.

Allah dehrdir.

Cuma hutbesi bidattır.

Takiyye zamanında içki içmek câizdir.⁶⁹²

2- NEFÂSİYYE

Nüfâs ismiyle bilinen Fercan Nasr en-Nüfâs çok anlayışlı ve zeki bir insandı.⁶⁹³ Cezayir'in İbâzî beldelerinden Toherî imamlarından ders almıştır.⁶⁹⁴ Muhakkime ve onun furu'u olan fırkalar İslâm'ı doğru temsil etme adına ortaya çıkmış ve bu uğurda kanlı mücadeleler vermiş olmalarına rağmen işin başından beri siyasetin hep içinde olmuşlardır. Ana fırka Muhakkime daha sonra İbâziyye sonra da onun fırkaları devirlerinin siyasî hadiseleri karşısında edilgen bir tavır içinde olmayıp, siyasetin gidişatını biçimleme anlamında etkin olmuşlardır. Bu başlangıçta fırka içinde saygın bir

⁶⁹² Neccâr, *el-İbâziyye*, 26-28.

⁶⁹³ Şemmâhî, *ed-Diyânât*, 189.

⁶⁹⁴ Ziyâî, *Mu'cem*, 58.

kişinin siyasî anlamda öne çıkmakta daha sonra yeni itikadî ve siyasî fikirlerin edinilmesi takip etmektedir.⁶⁹⁵

Nüfâsiyye fırkası da diğer İbâzî fırkalar gibi siyasî nedenlerle teşekkül etmiştir. Fırkanın kurucusu sayılan Nüfâs İbâziyye'nin büyük imamlarından ders okumuş daha sonra da kendisi çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Talebeleri arasında İmam Ebû Yunus'un oğlu Said de vardır. Babasının vefatıyla birlikte Said babasının yerini almak niyetiyle Kantarâre beldesine döndü. Bu yolculukta ona Ebû Nüfâs da eşlik etmiştir. İmam Eflah, Said'in ilimdeki yüksek mertebesi sebebiyle onu babasının yerine hakim tayin etti. Nüfâs Eflah'ın bu atamasını kabullenemedi. Zira Said onun talebesiydi. Ayrıca hem çok genç hem de Nüfâs'a göre cahil birisiydi. Nüfâs bu muhalefetin dozunu artırarak Eflah'ın devlet yönetiminde aciz kaldığını ileri sürerek imametinin câiz olmadığını ileri sürdü. Muhakkime'nin tarihi çok dikkatli bir şekilde incelenecek olursa, onların hem kendi içlerinde hem de dışarıya karşı imamların aczini bahane yaparak sürekli bölücülük yaptıkları görülür. Siyasî anlamda biraz güç elde eden kimseler devletin acizliğine bir bahane bularak ayaklanıyorlar. Esasında bölmeyi kafasına koyan birisi için bu iddiayı dillendirmek hiç de zor bir şey değildir. Çünkü devlet idaresinde her şeyin çok mükemmel sürüp gitmesi imkânsız bir şeydir.

Nüfâsiyye'nin görüşlerini şu şekilde özetleyebiliriz:

Allah dehr-i daimdir

Cuma hutbesi bidattır

Raiyetini zâlim imamların şerrinden muhafaza edemeyen imama zekat vermek câiz değildir. Çünkü o savaşmaktan ve insanları savunmaktan aciz olması sebebiyle şeriatın kendisine hak tanıdığı zekât ve benzeri vergileri toplamak hakkına sahip değildir. Nitekim en-Nüfâs Eflah'ın topladığı zekatlar hakkında; "Eflah'a ödenen zekatlar Sudan Meliki Nû Bâr'a ödenen zekat gibidir" der.

3- SUKÂKİYYE⁶⁹⁶

Din'in Kuran'dan ibaret olduğunu iddia eden bu fırkanın imamı Abdullah es-Sukak'tır.⁶⁹⁷ Bu fırkanın en belirgin fikirleri:

⁶⁹⁵ Muammer, *el-İbâziyye*, 21-22.

⁶⁹⁶ Dercînî, *Tabakât*, I, 118.

⁶⁹⁷ Şemmâhî, *ed-Diyânât*, 195.

1- Sünneti, icmayı ve kıyası inkâr ederler. Sünnî makâlâtlarda İbâziyye'nin icmayı ve kıyası inkâr ettiklerine dair bilgiler vardır. İbâzî bilginler bu fikirlere şiddetle karşı çıkmakla beraber Sukakiyye gibi alt fırkalara isnat edilen bu görüşler İbâziyye için umumileştirilmiş olabilir.

2- Cemâat namazı bidattır. İbâziyye' ye isnat edilen bir fırkanın Cumaat namazını bid'at olarak görmesi veya ana kütleden kopan bir alt kolun ana bünyeye bu kadar yabancı düşmesi gerçekten ilginç olmakla beraber bu durum sadece İbâziyye için değil bu konumda olan birçok fırka ve furuları için de geçerlidir. Zira Cuma namazı ayetle sabit olmakla beraber Câbir b. Zeyd'in Cuma namazlarını kıldığına dair bilgileri İbâzî kaynaklarda bulmak mümkündür.⁶⁹⁸

3- Namaz için okunan ezan bid'attır. Ezanı duydukları zaman eşek anırıyor derler.⁶⁹⁹

İbâzî âlimler kendi eserlerinde bu fırkaya yer vermekle birlikte onları İbâziyye'den kabul etmezler. Dercinî onların şirke düştüğünü söyler.⁷⁰⁰

4- HALEFİYYE

Halef b. es-Semh b. Ebî'l-Hattâb Abdi'l-A'lâ el-Meâfirî'nin tabileridir. Halef'in dedesine Libya'da imam olarak beyat edildi. O'da ölünceye kadar bu görevi yerine getirdi. Dedesinin ölümünden sonra imamete gelen babası, Halef'i imam Abdü'l-Vehhâb'ın idaresindeki Cebel-i Nüfuse'ye vali olarak atadı. Valilik görevinde başarılı olan Halef, kısa sürede halkın takdirini kazandı. İnsanlar Abdü'l-Vehhâb'ın iznini beklemeksizin Halef'i başlarına imam tayin ettiler. Durumdan haberdar olan imam onu görevinden azlederek yerine başkasını atadı. Fakat Sultânlığın tadına varan Halef halkın desteğine güvenerek görevini bırakmadı. Cebel'in ayrı bir havza olduğunu ve müstakil bir imamlığın gerekliliğini savundu. İmamete de kendisini uygun gördü. Oluşturduğu askeri güç devletin askeri gücünden daha fazlaydı. İki taraf arasında baş gösteren küçük çaplı çatışmalar daha sonra dağlara kadar yayıldı. Başlangıçta üstünlüğü elinde bulunduran Halef daha sonra zayıf düştü. Kendisi dahil tüm adamları öldürüldü.⁷⁰¹

⁶⁹⁸ Krş., Abdulhalim, *el-İbâziyye fi'l-Mısr*, 14-21.

⁶⁹⁹ Muammer, *el-İbâziyye*, 34-35.

⁷⁰⁰ Dercinî, *age.*, I, 118; Şemmâhî, *ed-Diyânât*, 195.

⁷⁰¹ Bârûnî, *Muhtasar*, 35.

Ali Yahya, tarihçilerin Halef ve yandaşlarını bir fırka olarak göstermelerine anlam veremediğini söyler. Ona göre ne Halef bir fırkanın imamıdır ne de ona tabi olanlar bir fırkadır. Şayet her idare eden kişi bir fırka imamı taraftarları da fırka olarak kabul edilecek olursa kitaplar fırka isimlerinden geçilmez olurdu. Gerçekte Halef idareciliğe tamah gösteren bir kişi olarak siyasî bir önderdir. İbâziyye'den bir fırkanın imamı ya da önderi olarak gösterilemez.⁷⁰²

5- HASEYNIYYE

İbâziyye için söz konusu olan üç ana fırkanın⁷⁰³ dışında fer'i bir fırka daha vardır. Huseyniyye ya da Umeyriyye olarak adlandırılan bu fırka Ahmed b. el-Huseyn et-Turâblusî b. Ziyâd'ın taraftarlarıdır. Hüseyniye fırkasının kurucusu İbn Hüsey'nin Şam Trablus'undan olduğu Eттаfeyyiş (1386/1966) tarafından söylenmekle beraber, onun bu iddiasını teyid eden deliller yok gibidir. Libya Trablus'undan olduğuna dair deliller daha kuvvetlidir. Kendisine tabi olan kimselerin buradan olması bu delili daha güçlü kılmaktadır. Ayrıca Suriye'de İbâziyye cemâatinin olmayışı Şam Trablus'undan olmadıklarına bir delil sayılabilir.⁷⁰⁴

el-Huseyn hicri III asırda Trablus'ta yaşamıştır. Bir kısım mecmualar telif etmiş olmasına rağmen araştırmacılar onun eserlerine muttali olamamışlardır. İbâzî fırak kitapları el-Umdiyye olarak bilinen diğer bir fırkayı kendisinde mezcettiğini söylemişlerdir. Ancak bazı Makâlâtlar bu fırkanın İbâziyye'ye daha yakın olduğunu söylerlerken diğer bazı Makâlâtlar da bu fırkanın Mu'tezile'ye yakın olduklarını söylemişlerdir.⁷⁰⁵ Hüseyniyye'nin görüşleri hakkında Muammer bir diğer İbâzî müellif Ebû Amr Osman b. Halîfe el-Mârginî den naklen şu bilgileri verir:

Allah dışındaki şeyleri inkâr etmek kişiyi şirke sokmaz.

Ümmetin fırkalarından yanlış te'vilde bulunanların şirkine hükmederler.

Hub, rıza, velayet, adavet, buğz ve saht Allah için fiil olup sıfat değildir.

⁷⁰² Muammer, *el-İbâziyye* 30-31.

⁷⁰³ Bu üç fırka Nökkâriyye, Nifasiyye, Sükâkiyye'dir.

⁷⁰⁴ Muammer, *age.*, 31.

⁷⁰⁵ Muammer bahse konu olan *Makâlât*lar hakkında her hangi bir malûmat vermemektedir. Biz de ulaştığımız kaynaklarda bu konuya ışık tutacak her hangi bir bilgiye rastlamadık.

Mechul haram aleyhte cezalandırılır.⁷⁰⁶

Zinayı ve bir malı almaktan sakınmakla beraber kerih görerek bunları yapan birisi daha sonra daha sonra bunun sorumluluğunu yerine getirmek şartıyla bunları mübah görürler. İsimler ve ahkâm hususunda fırkalara ayrıldılar.⁷⁰⁷

Yahudileri münafık, te'vilcileri müşrik olarak isimlendirirler. Bunları esir almayı câiz, nikahlarını helal gördüler. Allah'ın bir peygamberi peygamberliğine alametler olmaksızın göndermesi câiz değildir. Allah müşriklere şirkin dışında bir şeyi nehyetmez. Onlara tevhidin dışında bir şey emretmez. Velayet ve beraet câizdir. İbâziyye'ye intisap ettiğini söyleyen herkese İbâzî olarak itibar edilmez. İctihadi bir meselede İbâziyye'ye muhalif olan bir kimseye de İbâziyye'nin hâricinde birisi olarak itibar edilmez.⁷⁰⁸

⁷⁰⁶ Muammer, *age.*, 32.

⁷⁰⁷ Krş., en-Neccâr, Âmir, *el-İbâziyye*, 44-46.

⁷⁰⁸ Muammer, *el-İbâziyye*, 32-33

III. BÖLÜM
GÜNÜMÜZ UMAN İBÂZÎ FİKİRLERİ

I- İTİKADÎ FİKİRLER

Kelam ilmi Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicretinden yüz yıl sonra ortaya çıkmış olmakla beraber,⁷⁰⁹ ona konu olan birçok mesele daha önce bir problem olarak müminlerin hayatında önemli bir yer işgal etmeye devam ediyordu. Bir fırkanın, diğer fırkalardan farklı dinî ve siyasî fikirlere sahip olması müstakil bir fırka olabilmesinin olmazsa olmaz şartıdır. Akidenin hayatın her alanında muharrik bir kuvvet olduğunu kabul eden İbâzîler⁷¹⁰ akidenin önemini erken dönemde kavradıklarını ve akide binasını Kur'an-ı Kerim'e göre tesis ettiklerini söylerler.⁷¹¹ Mu'tezile denildiği zaman nasıl akla Mu'tezile'nin beş esası geliyor ise, İbâziyye denildiğinde de akla dokuz prensip gelmektedir.⁷¹²

Kelam tarihine bakıldığında zaman Müslümanlar arasında vuku bulan ihtilafların da umumiyetle bu dokuz esas üzerinde gerçekleştiği görülür.⁷¹³ İbâziyye'nin kendisine esas adığı bu mevzular makâlât kitaplarına ve mütakellimlerin tartışmalarına yansımıştır.

İbâzî olmayan araştırmacıların itikadî konularda kendilerini yanlış tanımlarından ve tanıtımlarından bir hayli yakınan İbâzîler, makâlât kitaplarının İbâzî itikadı hakkında yanlış bilgiler vererek İbâziyye'ye adeta "zulmettiklerini" her fırsatta

⁷⁰⁹ Karadaş, Cafer, *Bâkilâni'ye Göre Allah ve Âlem Tasavvuru*, Bursa, 2003, 65.

⁷¹⁰ Nâsır, Muhammed Salih, *Menhecü'd-Da've İnde'l-İbâziyye*, Maskat, 2002, 161.

⁷¹¹ Mahremî, Zekerîya b. Halfiyye, *el-İbâziyye*, Uman, 2005, 37; Hârisî, *Min Mümeyyizâti'l-İbâziyye*, Uman, 1991, 4.

⁷¹² 1- Tevhid

2- Adalet

3- Kader

4- Velayet

5- Emr-i bi'l-Ma'ruf ve Nehy-i ani'l- Münker,

6- el-Va'd ve'l-Va'id

7- el-Menzile beyne'l-Menzileteyn

8- la-Menzile beyne'l-Menzileteyn

9-Esma ve Ahkâm. Nâmî, *Dirâsât*, 197. Biz bunlardan bir kısmını açıklayacağız. Geniş bilgi için bakınız, Nâsır, *el-Usûlü'l-Akadiyye li'n-Nâşieti'l-Muhammediyye*, 63-70; A'veşt, *Dirâsât*, 45-126; el-Vehîbî, *el-Fikru'l-Akadî*, 64-505; es-Sâlimî, *Meşârik Envâri'l-Ukûl*, 179-529.

⁷¹³ Nâmî, Amr, *Dirâsât*, 197; Eттаfeyyiş, *el-Fark*, II, 15.

söylerler.⁷¹⁴ Havâric'den en uzak insanlar olduklarını söylemelerine rağmen Hâricî muamelesi görmelerinden⁷¹⁵ ve Havâric'e ait bir çok kötü uygulamanın İbâziyye'ye atfedilmesinden şikayet ederler.⁷¹⁶

Bu konuda İbâzî kaynaklarda yer alan temel şikâyetleri şu şekilde özetleyebiliriz: İbâzî olmayan kaynaklar İbâzîler'e dinî ve siyasî konularda zulüm ettiler. Makâlât kitapları önce onları birçok fırkaya ayırdılar, sonra her bir fırka için alt şubeler (furu) ve her bir alt şube için bir imam tayin ettiler. Ve sonuçta onlara, İslâm dininden ihraç edilmeyi gerektirecek sözler isnat ettiler. Bu fırkaların ve zikredilen imamların İbâzîler için hiçbir değeri yoktur. Bilakis onlar İbâziyye denilen fırkalardan çok uzaktır."⁷¹⁷ İbâziyye'ye isnat edilen asılsız fırkalar:

- 1-Hafsiyye⁷¹⁸
- 2-Hârisiyye⁷¹⁹
- 3-Yezîdiyye⁷²⁰.

Aşağılamak kastı ile İbâzîler'e isnat edilen münker sözleri de şu şekilde sıralarlar:

“1-Şirkle iman arasında Allah'ı birlemek vardır. Her kim Allah'ı bilir sonra onun dışında resulleri, cenneti, cehennemi, inkâr ederse o kişi şirkten beri olmak üzere kâfirdir.⁷²¹

2- Ehl-i kitaptan birisi Hz. Peygamber'in nübüvvetine şahit olsa ama onun dinîne girmese (onun şeriatını bilmeseyse) bununla o kişi mümin olur.⁷²²

3-Allah Acemden bir peygamber gönderecek ve ona kitap indirecek.

4- İbâziyye icmayı, recmi ve kabir azabını inkâr eder."⁷²³

⁷¹⁴ Sâlimî, Nureddîn Abdullah b. Hamîd, *Şemsü'l-Usûl*, Sîb, 2003, 32, 38, 40.

⁷¹⁵ Bağdâdî, *el-Fark*, 183.

⁷¹⁶ Râşidî, *Nazârât*, 9- 20.

⁷¹⁷ Muammer, *Dırâsât*, 40-52.

⁷¹⁸ Bağdâdî, *age.*, 183.

⁷¹⁹ Bağdâdî, *age.*, 184.

⁷²⁰ Bağdâdî, *age.*, 184.

⁷²¹ Bağdâdî, *age* , 183.

⁷²² Bağdâdî, *age.*, 183.

⁷²³ Muammer, *el-İbâziyye*, 40-52; Hüveydî, Yahyâ, *Târîhu Felsefeti'l-İslâm fi'l- Kâreti'l-Afrikiyye*, 54,55

İbâzîler akaid konularına muttali olanların makâlâtlarda bu ve benzeri şeylerin çokça örneklerini bulabileceklerini söylerler. İbâzîler bu kabil şeyleri söyleyenleri şirkle itham ederler. Çünkü bu kimseler Allah'ı reddetmiş ve zarurat-ı dinîyeden olduğu bilinen şeyleri yalanlamışlardır.⁷²⁴ Ayrıca İbâzî olmayan Makâlât yazarlarına göre İbâziyye'nin, icmayı, recmi ve kabir azabını inkâr etmesine gelince İbâziyye icmayı inkâr etmez, onu teşriin üçüncü kaynağı olarak kabul eder. Recmi de inkâr etmez. Çünkü recm kavli ve amelî sünnet ile sabit olmuştur. Ayrıca mensuh da değildir. Kabir azabını ve iki meleğin sualini de sabit görür.⁷²⁵ İbâzîler için şunlar da söylenmiştir: "Müslümanlar'ın silah, kalkan gibi mallarını ganimet olarak helal görürler, bunların dışındakileri helal görmezler. Muhaliflerin kanlarını akıtmayı gizlide haram alenide ise helal görürler. Kur'an ile ve teville ilgili konularda muhaliflere tövbe gerekir, tövbe etmezlerse öldürülürler. Her kim zina eder, ya da hırsızlık yaparsa onlara had uygulanır sonra tövbe istenir, kabul etmezse öldürülür."⁷²⁶ Hâlbuki İbâzîler savaşta ve barışta Müslümanlar'ın mallarını ganimet olarak helal görmezler. Büyük günahı (Kebâiri) işleyene ve bidat ehline tövbe teklif olunur, kabul etmezse umum Müslümanlar'a uygulanan hukuk onlara da uygulanır. Öldürme (Katl) asla câiz olmaz.⁷²⁷

İbâzîler'in makâlâtlar'da yer alan itikadî ve siyasî fikirlerle ilgili yakınmalarını özetledikten sonra kelamın temel sayılabilecek konuları hakkında İbâzî görüşlere geçebiliriz.

A- İMAN

1- İman'ın Tanımı:

Her inanç sisteminde müntesiplere o inanç sistemi ile olan ilişki düzeylerini belirtmek için farklı isimler nispet edilir. Mesela, İslâm dininde mümin, müslim, müttakî gibi isimler kişilerin İslâm ile olan ilişki düzeylerinin olumlu oluşuna işaret ederken, müşrik, kâfir ve fasık gibi isimler de ilişki düzeylerinin menfi oluşuna delalet eder.⁷²⁸ İbâzîler kulların sözlerine veya amellerine bağlı olarak alacakları isimleri

⁷²⁴ Muammer, *age.*, 40-52.

⁷²⁵ Ebû Yakzan İbrahim, *Fethu Nevâzili 'l-Kur'an*, Uman, 1991, 39- 50.

⁷²⁶ Eş'arî, *Makâlât*, 184.

⁷²⁷ Sâlimî, *BiHücceti 'l-Envâr*, 12-17; Muammer, *el-İbâziyye beyne Fırakı 'l-İslâmiyye*, Uman, 1986, I, 29.

⁷²⁸ Sâibî, Nâsir b. Süleyman, *el-Havâric ve 'l-Hakikatü 'l-Gâibe*, Uman, 2000, 182; Bilhâc, *age.*, 208.

hükümlerle yakından ilişkili buldukları için adlandırma konusuna büyük önem atfederler.⁷²⁹

İslâm düşünce tarihine baktığımızda kelamın diğer mevzularında olduğu gibi, imanın mahiyeti hakkında da derin tartışmalar yaşandığı görülür.⁷³⁰ İman, küfür, fîsk, nifak ve büyük günah gibi konuların Müslümanlar arasında ilk defa tartışma konusu olması Cemel (36/656) ve Sıffin (37/656–657) savaşlarından sonra büyük ölçüde Hâricîler’in muhalifleri hakkında oluşturdukları tavra bağlanır.⁷³¹ Özellikle küfür nispetinin ümmet arasında bir problem olarak doğuşu kendisi gibi düşünmeyen müminleri tekfîr eden Hâricî zihniyet ile izah edilir.⁷³² Mis’ar b. Fedekî ve arkadaşlarının Abdullah b. Habbâb b. Eret (37/657–658) ile hamile eşini sırf kendileri gibi düşünmedikleri için öldürmeleri sıkça verilen örnekler arasında yer alır.⁷³³ İbâzî olmayan müellifler Muhakkime’nin “dolayısıyla da İbâziyye’nin” Tahkîm kararında ve sonrasında takındıkları tavırdan yola çıkarak onların iman anlayışlarını temellendirmeye çalışırlar. Bu durum meselenin mebdeini tespit etmek bağlamında doğru bir yaklaşım olmakla beraber; Muhakkime ve ondan doğan alt fırkaların iman anlayışlarını hem tarih hem de düşünce düzeyinde Tahkîm ile sınırlı tutmak yeterince objektif bir yaklaşım sayılamaz. Bu hususta genel olarak kabul gören bir kanaat olmakla beraber tekfîr hareketini Muhakkime ile başlatmak doğru değildir. Çünkü gerek Ridde olayları esnasında gerekse Hz. Osman’ın katlinden önceki süreç iyi takip edildiğinde insanların birbirlerini hatalarından dolayı tekfîr ettikleri görülecektir. Burada Muhakkime’yi öne çıkaran husus onlara isnat edilecek toplu tekfîr hareketinin İslâm toplumunda büyük bir kargaşaya yol açmasıdır. Ferdî anlamda hem Tahkim’den önce hem de Tahkim’den

⁷²⁹ Nâsır, Muhammed, *el-Usûl*, 63-70

⁷³⁰ Nâsır, *Menhecû'd-Da've*, 160; A'veşt, *Dirâsât*, 54.

⁷³¹ Sâibî, Nâsır b. Süleyman, *el-Havâric*, 182.

⁷³² Eş'arî'nin verdiği bilgilere bakılacak olursa Muhakkime'nin ilk imamı Abdullah b. Vehb Râsibî'nin kendisinin ve taraftarlarının bu davranışı çok çirkin bulduğunu belirtir. Râsibî'nin Mis'ar b. Fedekî'ye karşı olan hoşnutsuzluğu Nehrevân savaşında kendisini gösterir. Hz. Ali ile Râsibî arasında bir savaş durumu belirince Fedekî beraberinde bulunan iki yüz kişi ile Râsibî'den ayrılarak Basra'ya yönelir. Daha ilginç olanı ise Eş'arî, Fedekî'nin daha sonra Hz. Ali'nin taraftarlarından Ebû Eyyub el-Ensarî'nin komutasına girdiğinin söylendiğini ifade eder. Eş'arî, *age.*, I, 210; Şehristânî, *el-Milel.*, 131-133.

⁷³³ Akyol, *Hâricilik ve Şîa*, 13.

sonra tekfir hareketleri rastlanan bir durumdur. Mesela, Hz. Osman'ın katli siyasi bir cinayet olmanın yanında⁷³⁴ iman - amel münasebeti ile ilgili tartışmaları da içinde barındırmaktadır. Bazı rivayetlere göre Ammar'ın (37/656-657) "Osman'ı öldürdüğümüz gün Osman kâfirdi" dediği nakledilir.⁷³⁵ Görüldüğü üzere Halifenin amellerinden yola çıkılarak imanı hakkında bir hüküm verilmektedir. Sonrasına bir örnek verecek olursak: Hz. Hüseyin Kerbela'ya gitmek için Medine'den ayrılacağı zaman Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret etti ve şunları söyledi: "Ya Resulullah! Yanından istemeyerek ayrılıyorum. Bizi birbirimizden ayırıyorlar; içki içen, günah işleyen Yezid'e zorla biat etmemi istiyorlar; *bunu yaparsam küfre düşmüş olurum yapmazsam beni öldürürler...*"⁷³⁶ Görüldüğü gibi Hâricî akidesi ile hiçbir alakası olmayan Hz. Hüseyin de günah işleyen birisinin imametine cevaz vermez ve günah işleyen birisine beyat etmeyi küfür sayar.

İbâzî müellif Nâsır iman kavramının sözlük anlamı hakkında şunları söyler: İman, e-m-n kökünden if'al ölçüsünde bir mastar olup anlamı, bir kimseyi söylediği sözde tasdik etmek,⁷³⁷ söylediğini kabullenmek, gönül huzuru ile benimsemek, karşısındakine güven vermek, şüpheye meydan vermeyecek şekilde kat'i olarak içten, gönülden inanmaktır.⁷³⁸

Meûlî ise iman kavramının sözlük ve şer'i anlamını şöyle tarif eder: İmanın sözlük anlamı "Sen bize inanıcı (tasdik edici) değilsin" ayetinde⁷³⁹ geçtiği üzere "tasdik etmek" anlamındadır. İmanın şer'i anlamı ise sağlam bir tasdikle beraber amel ve sözden "ikrar" ibarettir. Amelden kasıt bizatihi ibadetlerin kendisi olmayıp mutlak anlamda Allah'a boyun eğmektir.⁷⁴⁰ Yani Allah'ın otoritesini kabullenmeksiz lâfzen ya da şeklen yapılan bir ibadetin anlamı yoktur.

⁷³⁴ Vaglieri, L. Veccia, "Ali- Muaviye Mücadelesi", *AÜİFD.*, XIX, 148.

⁷³⁵ Taha Hüseyin, *Fitnetü'l- Kübrâ*, Mısır, 1947 ve 1953, I, 171.

⁷³⁶ Ebû Mihnef Lut b. Yahyâ, *Maktelü Hüseyin*, Bağdad, 1977, 14, 15; Taberî, *Tarih*, V, 403.

⁷³⁷ Cevherî, *es-Sıhah*, I, 11.

⁷³⁸ Nâsır, *Menhec*, 160 .

⁷³⁹ Yusuf (12), 17.

⁷⁴⁰ Meûlî, Hamdi b. Süleyman, *130 Suâlâ fi'l-Akîde*, 32-35.

İbâzî bilginlerden Ebû Eyyûb, “İman, kişinin ikrarında ve yapacağını söylediği şeylerde sadık olmasıdır,”⁷⁴¹ der. Din, iman ve İslâm kavramları ameli olarak İslâmî kaidelerin tatbikinden ve Allah’a itaatı ihtiva edecek şekilde bir mana için konulmuş farklı isimlerden ibarettir.⁷⁴² İbâzîler, iman kaideleri denildiği zaman ilim, amel, niyet ve vera olmak üzere dört şeyi anlarlar.⁷⁴³ İslâm ancak bu dört rükun ile sahîh olur. Amel ile söz arasını ayırmak câiz değildir. Söz: Allah’tan başka ilah olmadığını, Hz. Muhammed’in Allah’ın kulu ve elçisi olmak üzere Allah’ın onu hak bir din ile gönderip başka dinlere üstün kıldığını ve son nebi olarak onu tüm mahlûkattan faziletli kıldığını ikrar etmektir. Amel ise İslâm’ın tüm rükunlerini yerine getirmek, tüm haramlarından sakınmak ve şüpheli şeylere gelince orada durmaktır.

İbâzîler’e göre imanın şer’i anlamı davranışları (ameli) içine almaktadır.⁷⁴⁴ Bu da Allah’ın kullarına emrettiği şeylerin tamamını yerine getirmek, yasaklanan fiilleri terk etmektir. Bu, dindir, İslâm’dır ve hepsi imandır. İmanı yalnızca Allah’ın birleşmesi olarak adlandırmak yanlıştır. İman mutlak kılınmıştır onunla kast edilen şey ameldir. Bu durum Cibril hadisinde⁷⁴⁵ ve ayetlerde⁷⁴⁶ açıkça görülmektedir. İmanın şer’i anlamının iki türlü kullanımı vardır:

1-Cibril hadisinde gelen imanı rükunlarıyla tasdik etmek Bu da Allah’a, meleklerine, kitaplarına, Peygamberlerine, ahiret gününe ve kadere (hayrın ve şerrin Allah’dan olduğuna) inanmaktır.

2-İman amelde ve itikatta istikamet üzere olmaktır. Yani iman; amelle birlikte sahîh akide ve doğru söz için kullanılır.⁷⁴⁷

İbâzîler’e göre “Kişinin yasaklanan şeyleri terk etmediği ve emredilen farzları da yerine getirmediği takdirde mümin olarak adlandırılması batıl olur.”⁷⁴⁸

⁷⁴¹ Hadramî, Ebu Eyyûb Vâil b. Eyyub, *Siretü Ebû Eyyub (es- Siyer ve ’l-Cevabât içerisinde)* II, 54.

⁷⁴² Tâimet, *el-İbâziyye Akideten ve Mezheben*, Beyrut, 1986, 109.

⁷⁴³ Ebû’l-Hafs Ömer b. Cemî’, *et-Tevhîd*, 50.

⁷⁴⁴ İbn Sellâm el-İbâzî, *Kitâb ibn Sellâm el-İbâzî*, Beyrut, 1985, 75,76

⁷⁴⁵ Cebrail (as) Hz. Peygamber’e iman nedir diye sorduğunda Hz. Peygamber şöyle dedi: “İman; Allah’a , meleklerine, kitaplarına,...inanmaktır.” Halilî, *Cevherü’l-İman*, Uman, 1993, 7.

⁷⁴⁶ “Muhakkak müminler zafer bulmuştur. O müminler ki namazlarında tevazu ve korku sahibidirler. Onlar ki boş sözden ve faydasız işten yüz çevirirler. Onlar ki zekâtlarını verirler.” Mü’minun. (23),1- 2-3.

⁷⁴⁷ Vehibî, *age*, 173-176

İmanın söz ve ameli içine alan şümulü hakkında İbâziyye fırkası yalnız sayılmaz. Bu konuda İbâziyye gibi düşünen benzer başka fırkalar da vardır.⁷⁴⁹ Eş'arî'nin verdiği bilgilere göre, Mutezile imanının mahiyeti hakkında altı fırkaya ayrılmıştır. Bunlardan bazılarına göre; farz olsun nafîle olsun bütün taatler imandır. Hişam el-Fuvatî'de benzer bir yaklaşımla “farz olsun nafîle olsun bütün taatler imandır”, dedikten sonra imanı *Allah'a iman* ve *Allah için iman* olmak üzere ikiye ayırır. Allah'a imanı terk edenin küfrü kesin olmakla beraber Allah için imanı (İman lillah) terk etmek bazen küfür bazen de fısktır. Abbâd b. Süleyman (250/864) şöyle dedi: Allah'ın emrettiği farzların tamamı ve önemseydiği nafîlelerin tamamı imandır. Abbâd da Hişam el-Fuvati gibi imanı ikiye ayırır. Allah'a imanı terk edene küfr nispet ederken Allah için imana dahil olan şeyleri terk edene fıska isnat eder. İbrahim en-Nazzam: İman, hakkında ceza tehdidi bulunan günahları terk etmektir, der. Cubbaî'ye (303/916) göre Nafîleler iman olmamakla beraber Allah için iman Allah'ın kullarına farz kıldığı her şeydir.⁷⁵⁰

Maturidî ise iman kavramını şu şekilde açıklar: Kur'an-ı Kerim'de iman kelimesi tasdik etmek anlamında kullanılmıştır, “Sen bize inanıcı (tasdik edici) değilsin.”⁷⁵¹ İstilahta ise; “Hz. Muhammed'i Allah'tan getirdiği kesin olarak bilinen hükümlerde onu tasdik etmek, onun haber verdiği şeyleri tereddütsüz kabul edip bunların doğru ve gerçek olduğuna gönülden inanmak” demektir.⁷⁵²

Görüldüğü gibi İbâziyye; imanı dilin ikrarı ve kalbin tasdikinden ibaret gören Maturidî'nin iman anlayışına ne kadar uzak ise; ameli imanının bir parçası gören Mutezilî anlayışa da o kadar yakındır.

⁷⁴⁸ A'veşt, *Dirasetü'l-İslâmiyye fi Usûli'l-İbâziyye*, Kahire 1988, 49- 50; Ebû Ammar Abdu'l-Kafî el-İbâzî, *el-Mu'ciz*, II, 91-92.

⁷⁴⁹ Eş'arî, *Makâlât.*, 121-124.

⁷⁵⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, (Çev, Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın), İstanbul, 2003 121-124.

⁷⁵¹ Yusuf Suresi, (12), 17.

⁷⁵² Sâbûnî, Nureddîn, *Maturidiyye Akaidi*, (trc, Bekir Topaloğlu), 1978, Ankara, 168-169; Kılavuz, A. Saim, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 17-18.

2- İman - Amel İlişkisi:

İman ve iman - amel münasebeti gibi konular ilk defa Muhakkime ile gündeme geldiği söylenelemiştir.⁷⁵³ Ancak bu durum onların dinî alandaki akademik gelişimlerinin bir sonucu değil tamamıyla içinde buldukları siyasî sürecin kendilerine zorladığı bir gelişmedir. Fakat konu kısa zamanda siyasî boyutunu aşarak Müslümanlar arasında entellektüel bir tartışma alanına dönüşmüştür. İmanla ilgili tartışmaların sistemli bir şekilde tartışılmasında Mürcie'nin rolü büyük olmuştur.⁷⁵⁴ Mürcie'nin çabalarına rağmen⁷⁵⁵ iman konusunu müslümanlar arasındaki birlik ve beraberliği bozacak şekilde anlamlandırmaya çalışan ve bu şekilde pratiğe taşıyan Ezârika'dır.

Eş'arî'nin dediklerine bakılırsa "Hâricîler "Muhakkime" Ali b. Ebî Talib'i hakeme baş vurduğu için kafir sayma hususunda fikir birliği ettiler. Ancak onlar, Hz. Ali'nin küfrünün şirk olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bununla birlikte Eş'arî, Necedât'ı istisna tutarak Havâric'in her büyük günahın küfür olduğunda fikir birliği ettiğini söyler.⁷⁵⁶

Fikir-hadise irtibatı açısından olaylar ele alındığında görülecektir ki Sıffin savaşında gerçekleşen Tahkîm olayı sonrasında Muhakkime iman meselesini dinî bağlamda ve kuramsal bir mahiyet içerisinde gündeme taşıyamamıştır. Muhakkime'nin muhaliflerine yaklaşımı tamamıyla siyasîdir. Yani Sıffin savaşından önce hangi gerekçelerle Muaviye ve adamlarını kendilerine düşman görüp kılıç kaldırmışlar ise, Tahkîm sonrasında da aynı gerekçelerle Hz. Ali, iki hakem ve taraftarlarını düşman görüp kılıç kaldırmışlardır. Sıffin savaşından öncesine gidildiğinde Hz. Ali hak imam, Muaviye'de ona isyan eden bir vali konumundaydı. Yapılması gereken yanlış yolda olan Muaviye ve adamlarıyla doğruyu kabul ettirinceye kadar savaşmaktı. Ancak, Sıffin Savaşında Hz. Ali Tahkîm'e gitmekle, yani Allah'ın hükmünün açık olduğu bir konuda insanların vereceği hükme rıza göstereceğini ilan etmekle, imamlık vasfını kaybetmiştir. Harura'ya çekilen Muhakkime Rasibî'yi (38/658) hak imam olarak seçti. Hz. Ali'ye

⁷⁵³ İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, İstanbul, 1984, 107.

⁷⁵⁴ Kutlu, *Türkler'in İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 61; Cihat, *Kelâm İlminde Büyük Günah Meselesi*, AÜİFD. XXII, 329.

⁷⁵⁵ İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, 106.

⁷⁵⁶ Eş'arî, *age.*, 183.

düşen Muhakkime'nin hak imam olarak kabul ettiği Rasibî'ye tâbi olmaktı. Hz. Ali ve taraftarları bunu kabul etmeyince Muaviye için ileri sürülen siyasî gerekçeler bu defa Hz. Ali için de gerçekleşmiş oldu. Muhakkime içerisinde yer alan şiddet yanlısı guruplar kendileri de yok oluncaya kadar kaldırdıkları kılıçlarını kınlarına koymadılar.⁷⁵⁷ Bu süreçte Muhakkime tarafından yürütülen kavganın temelinde iman ve büyük günah meselesine bağlı dinî gerekçeler değil imametle ilgili siyasî sebepler rol oynaması daha muhtemeldir. Konunun dinî açıdan ve kuramsal çerçevede tartışılması ilk defa Ezârika'nın Ehvaz ayrışması sonrası (64/683–68) gündeme getirilmiştir.

Ameli imanın ayrılmaz bir cüzü gören İbâzîler görüşlerini ispatlamak için bazı ayetleri delil olarak ileri sürerler:

“Bizim ayetlerimize öyle kimseler iman ederler ki, onlarla kendilerine öğüt verildiği zaman secdelere kapanırlar ve Rablerine hamd ile tesbih ederler de kibirlenmezler.”⁷⁵⁸ Müminler ancak o kimselerdir ki, Allah'a ve Peygamberine iman etmişlerdir; sonra da (imanlarında) şüpheye düşmemişler ve Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla savaşmışlardır. İşte böyle kimseler, imanlarında sadık olanlardır.”⁷⁵⁹ Bu ayetlerdeki *hasr*'ın şekline bakıldığında; zikredilen sıfatlardan arınan kimsenin imandan da arındığı görülür.

Yine aynı şekilde “Muhakkak müminler zafer bulmuştur,”⁷⁶⁰ ayetindeki müminlerin *sıfatları* nelerdir diye bakıldığında; “O müminler ki namazlarında tevazu ve korku sahibidirler. Onlar ki boş sözden ve faydasız işten yüz çevirirler. Onlar ki zekâtlarını verirler”⁷⁶¹, tüm sıfatların amel cinsinden oldukları görülür.

“(Habibim) İman edenleri ve salih amel işleyenleri müjdele..”⁷⁶² Bu ayette yer alan *atf*; amel-i salih ile imanın birbirlerinin yerinde kullanılabileceğini ifade eder.

⁷⁵⁷ Bağdadî, *el-Fark*, 51.

⁷⁵⁸ Secde(32), 10

⁷⁵⁹ el-Hucurât (49), 15.

⁷⁶⁰ Mü'minun (23), 1.

⁷⁶¹ Mü'minun. (23), 2,3,4

⁷⁶² Bakara(2), 25; Bu konuda delil getirdikleri diğer ayetler bazıları, Fussilet, (41), 30; Ahkâf, (46),13; Tevbe, (9), 105; Bakara (2), 143.

Amelin imanın ayrılmaz bir parçası olduğunu ispat etmek için Hz. Peygamber'in bazı hadislerini de delil olarak ileri sürerler:

1- “Zina yapan mümin olduğu halde zina yapmaz; ikici mümin olduğu halde içki içmez, hırsız mümin olduğu halde çalmaz...”⁷⁶³ Hz. Peygamber (as) şöyle buyurmuştur:

2- “La ilahe illallah (öyle bir) kelimedir ki (Allah) onunla Müslümanlar'ın kalplerinin arasına ülfet koyar. Her kim onu söyler ve onunla amel ederse o kimse mümin olur. Her kim onu söyler ve günaha tabi olursa o kimse münafıktır.”⁷⁶⁴

3- Yine *Müsned' (el-Cami'u's-Sahîh)* in akideyle ilgili bölümünde Hz. Peygamber'den şu hadis rivayet edilir: “Hz. Peygamber'e imandan soruldu.

Hz. Peygamber:

— “İman sabırdır” buyurdu.⁷⁶⁵

4- Rebi' b. Habîb'in *Müsnedinde* geçen bir başka rivayet şu şekildedir:

Bir adam Ebû Zer'e

— İman nedir?, diye sordu.

Ebû Zer de içerisinde birr (iyilik) konusunun işlendiği Bakara suresinin yüz yetmiş yedinci ayetini okudu.⁷⁶⁶

O kişi:

— Ben sana *birr*'i (iyilik) sormadım, dedi.

Ebû Zer:

— Hz. Peygamber'e iki adam gelerek senin bana sorduğun soruyu sordular. Hz. Peygamber de bu ayeti okudu, dedi.

İbâzîler iman denildiği zaman; “kalbde itikat, lisanla ikrar ve rükünleriyle amel” kast ederler.⁷⁶⁷ Câbir b. Zeyd'in iman amel münasebetini ifade eden bir sözü şu şekildedir: “İnsanların imanı amelleri ile bilinir.”⁷⁶⁸

⁷⁶³ Rebi' b. Habîb, *Sahîh*, IV, 374.

⁷⁶⁴ Rebi'b. Habîb, *Müsned*, IV, Hadis, 924, 360.

⁷⁶⁵ Rebi' b. Habîb, *age.*, Hadis no: 771.

⁷⁶⁶ Bakara (2) 177.

⁷⁶⁷ Vehbî, *Fikru'l- Akadî inde'l-İbâziyye*, 174; Nâsır, *Menhec*, 161.

⁷⁶⁸ Fetî, İbn Cennâvî, *Ecvibetü Ulemai'l- Fizân*, (Thk. İbrahim Talay), yy. trz. 46.

İbâzîler delil olarak ileri sürdükleri ayet ve hadislerden yola çıkarak amelleri imanda sıhhatin şartı olarak görürler ve bunun aksini iddia edenlerin görüşlerini reddederler.⁷⁶⁹

İbâzilere göre din, Müslüman bir topluluğun kendisine uyguladığı kanunların bütünüdür.⁷⁷⁰ Din, iman ve İslâm kavramları Allah'a itaatı ifade eden bir tek şey için konulmuş muhtelif isimlerdir. İman esaslarından her biri dindir, her İslâm yani İslâm'ın şartlarından her birisi dindir. Fakat her din İslâm değildir. Her din, iman değildir. Çünkü Arap lügatında din, taat anlamındadır.⁷⁷¹ İbâzîler'in güvenilir âlimlerinden olan el-Ceytâlî de (750/1349) iman ve İslâm kavramlarının müteradif olduklarını söyledikten sonra bu ilişkinin lügat yönüyle değil şer'i olduğunu ifade ederek Cibril hadisine atıflarda bulunur.⁷⁷²

İbâzîlerin iman - amel münasebeti hakkındaki görüşlerini ortaya koyduktan sonra İbâzîler'in iman - amel münasebetini ele alış biçimleri hakkında da şunları söyleyebiliriz; yalnızca kendi görüşlerini tekrar etmek ve farklı düşünen fırkaların görüşlerini gizlemek yerine Eş'arî, Şîa, Zeydiyye ve Mu'tezîle gibi fırkaların görüşlerini kısaca açıklamaktadırlar. Sonra da konuyu büyük ölçüde Mürcîe ile mukayeseli bir şekilde anlatmayı tercih etmektedirler.⁷⁷³ Bunun bizce iki sebebi olabilir; ilki, Mürcie'nin bu meseleyi herkesten daha fazla sahiplenmesi ve getirdiği izahları benimseyen toplumsal bir taban oluşturması; ikincisi de, İbâzîler'in iman ile ilgili meselelerde Mürcîe'yi karşıt bir fırka olarak diğerlerinden daha fazla dikkate almaları ve muhatap kabul etmelerinden kaynaklanmış olabilir. Zira karşıt fikirlerin çoğu zaman mümessilleri üzerinden tartışıldığı bir gerçektir.

İbâzî âlimlerden A'veşt, Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Ebî'l-Hayrî'l-Cenâvî'den (5/11.asır) nakille⁷⁷⁴ iman hakkında şunları söyler: Mürcie'ye göre iman denilince

⁷⁶⁹ Vehibî, *Fikru'l- Akadî inde'l-İbâziyye*, 178-179.

⁷⁷⁰ İbn Sellâm el-İbâzî, *Kitâb ibn Sellâm el-İbâzî*, 76.

⁷⁷¹ A'veşt, Bekir b. Saîd, *Dirâsetü'l- İslâmiyye li Usûli'l- İbâziyye*, Kahire, 1988, 51-52.

⁷⁷² Caytâlî, Ebû Tâhir İsmâil b. Musa, *Ganâtru'l-Hayrât*, Maskat, 1983, I, 362.

⁷⁷³ A'veşt, *Dirâsât*, 54-55.

⁷⁷⁴ Libya'nın Cebel-i Nüfûs bölgesinde dünyaya gelmiştir. Hicri V. asrın ilk yarısında yaşamıştır. Önemli eserleri arasında *Kitabü'l-Vad' ve Muhtasâr fi Usûli'l-Fıkıh* yer alır. A'veşt, *Dirâsât*, 54-55.

anlaşılması gerekli olan husus, Allah'ı mahlûkatın sıfatlarından O'na yakışmayan sıfatlarla vasıflandırmamak ve onu birlemektir. Allah'a isyanı ifade eden günahları yasaklamak ve Allah'a itaatı emreden emirler her ne kadar iman olarak zihinlere yerleşmiş olsa da bu doğru değildir. Emirler ve nehiyeler ne dindir, ne imandır ne de İslâm'dır. Cenâvî bu konuda Eş'arî'nin görüşlerine de yer verir: Eş'arî'ye göre birisi ameli kaybederek sadece sözle gelse bu kimse günahkâr, asi bir Müslüman olmak üzere mümindir, müşrik, kâfir, dalalet ehli veya fasık değildir. Allah böyle bir kimseyi dilerse bağışlar dilerse de azap eder. Mürcie ameli olmayan ve sadece ikrar sahibi olan kişinin mümin ve müslüman olduğuna kaidir. İbâziyye ise ameli olmayan ve sadece ikrarı olan kişinin kâfir, münafık, ehl-i dalalet, fasık ve asi bir kimse olduğu görüşüne sahiptir. Bu kişi mü'min ve müslim değildir ancak müşrik de değildir. Bu kimseye İslâm dinî hükümleri uygulanır.⁷⁷⁵

İbâzîler, bu konuda Mürcie'yi insanlar nazarında küçük düşürmek için mevzu sayılabilecek hadislere başvurmuşlardır. Mesela, Rebi' b. Habîb (175/791) "*Amel olmaksızın iman yalnızca sözdür diyen kimseye karşı ileri sürülecek deliller*" başlığı altında Mürcie ile alakalı Hz. Peygamber'den (as) bir hadis rivayet eder:

— Allah benden önceki yetmiş peygamberin lisanıyla Mürcie'ye lanet etsin.

—Mürcie kimdir Ey Allah'ın Resulü?

Hiz. Peygamber,

— İman, amel olmaksızın yalnızca sözdür anlamında konuşanlardır, dedi.⁷⁷⁶

Bilindiği gibi Mürcie, teolojik bir kavram olarak iman mahiyetini ciddi olarak ele alan ilk İslâm fırkasıdır.⁷⁷⁷ Başka fırkaların kendilerine yaptığı haksızlıklardan sürekli bir şekilde yakınan İbâzîler'in, Mürcie'nin fikirlerinin yanlışlığını göstermek yerine mevzu bir hadisle Mürcie ismini karalama yoluna gitmelerini firka mensuplarının psikolojisini anlamada oldukça manidardır.

İbâziyye'nin bu görüşleri imanı ayrı amel ayrı bir şey olarak gören Mürcie'nin görüşleriyle çelişir. Çünkü Mürcie'ye göre iman yalnızca kalp ile tasdikten ibarettir. İbâziyye'ye göre ise İslâm'ın farzlarını yerine getirmeksizin yapılan iman manasız bir

⁷⁷⁵ Sâlimî, *Meş'arîku'l-Envari'l-Usûl*, 329.

⁷⁷⁶ Rebi' b. Habîb, *Müsned*, III, Hadis no, 769.

⁷⁷⁷ İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, 107.

şeydir. İbâzîler'e göre, Mürcie'yi böyle düşünmeye sevk eden ve imanı sadece sözden ibaret gören akımların arkasındaki muharrik sebep Emevî siyaset ortamının oluşturduğu etkidir. Emevîler bu görüşlere dayanarak siyasî bir istikrarı yakalamaya çalışmışlardır.⁷⁷⁸

Bir diğer İbâzî bilgin Şemmâhî (928/1522) ise esmayı İslâm ahkâmının uygulanması açısından çok önemli bularak esmanın ahkâma tabi olduğunu belirtir. Zira muvahhitlere uygulanacak ahkâm, müşriklere uygulanacak ahkâm gibi değildir. Ehl-i kitaptan Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbîfler müşriktirler. Şemmâhî bu mevzu ile alakalı İbâzî kanaatı şu şekilde özetler: Allah'ın kitabını ve Peygamberinin hükümlerini değiştirenin tekfir edilmesine inanırız. Re'yi ve sünneti inkâr edenin tekfir edilmesine inanırız. Allah'ın kulları üzerindeki hüccetinin kitaplar ve elçiler olduğuna inanırız. Mekke'nin fethinden sonra hicretin olmayacağına inanırız. Tefekkür ve tasavvuftaki nefse çile çektirme yöntemleri ile Allah'ın bilinmesinin mümkün olmadığına inanırız. Allah hakkında ma'rifet ancak ta'lim ve ilahî kitapların verdiği bilgi ile mümkündür.⁷⁷⁹ Tasavvufçuların bilgi kaynağı olarak kabul ettikleri keşf İbâzîler tarafından bilgi kaynağı kabul edilmez.

Bir kimse dinle ilgili konuştuğunda İslâm hakkında kötü konuşuyorsa İbâziyye ona asi muvahhid muamelesi yapar.⁷⁸⁰ Burada verilecek hükümde ihtilaf sözün nevine ve asiliğinin derecesine göredir. Bu hususta İbâzî olanla olmayan arasında bir fark gözetilmez. Söylenen sözle Allah, Kur'an veya Peygamber'i (as) inkâr ediliyorsa, bu sözleri söyleyen kimse İslâm milletinden çıkar. Müşrik olur kanı ve malı helal olur. Nikâhı ve mirası haram olur. öylenen söz isyanı içine alıyorsa cehennemi istihkak eder. Kur'an'ı okuyup ona muhalif yaşayan kimsenin isyanının miktarına göre hüküm verilir. Bu kimse tövbe ederse tövbesi kabul olur, tövbe etmezse Müslümanlar ondan beri olurlar. Sözlerinde şüphe veya tevil şüphesi varsa onun sözünden sakınılır.

Hâricîler (Ezârîka, Sufriyye, Necedat) ile Mürcie arasında yürütülen iman ve iman-amel ilişkisine dair tartışmalar daha sonra Mutezile ile Mürcie arasında devam

⁷⁷⁸ A'veşt, *Dirâsât*, 53.

⁷⁷⁹ Şemmâhî, *ed-Diyânât*, 197

⁷⁸⁰ Hüveydî, Yahyâ, *Târîhu Felsefeti'l-İslâm fi'l- Kâreti'l-Afrikiyye*, 54, 55

etmiş,⁷⁸¹ sonrasında Hadis Taraftarları teorik bağlamda, Hâricîler'in bu konuyu sahiplendikleri süreden daha uzun bir süre bu görüşleri müdafaa etmişlerdir. Ancak ameli imandan bir cüz sayma ve buna bağlı olarak günah işleyenleri tekfir etme meselesinde Hâricîler daha ön plânda tutulurken nedense Hadis Taraftarları gözden kaçırılmıştır.

3- el-Menzile Beyne'l- Menzileteyn

Büyük günah (mürtekib- kebîre) ve onunla ilgili problemler İslâm tarihinin erken dönemlerinde başlayıp günümüze kadar süren tartışmalar arasında yer alır.

Bu konuda İslâm fırkalarının kendi aralarında ittifaka ulaştıkları söylenemez. Ehl-i kebâir için Allah'ın vaîdinî gerekli gören kimseler kebâirin ne olduğu ve mürtekib-i kebireye verilecek isim konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Kadim Sünnî kaynaklarda Hâricî olarak zikredilen Sufriyye, Ezârîka ve İbâziyye fırkaları Ehl-i Sünnet'den farklı düşünürlerken kendi aralarında da görüş birliği sağlayamamışlardır.

Hâricî fırkalardan olan Sufriyye⁷⁸² büyük günahı şirk küfrü, işleyeni kafir ve müşrik olarak değerlendirmiştir. Onlara uygulanacak hüküm konusunda ise Hz. Peygamber'in kendileri ile savaştığı ehl-i harbe tatbik edilen uygulamaları esas almıştır. Onların kanları helaldir, çocukları esir alınabilir ve malları ganimet olarak alınabilir. Bununla birlikte nikâh ve miraslarını helal saymışlar, kestiklerinin yenebileceğini söylemişlerdir. Onlarla birlikte haccetmeyi, namaz kılmayı câiz görmüşlerdir.

el-Menzile Beyne'l-Menzileteyn konusunda İbâzî müellif Nâsır şu bilgileri verir: İbâzî inancına göre nifak iman ile küfür arasında bir yerde bulunmaktadır. Onlar bu konuda ayet ve hadislerden delliller getirirler. “ Çünkü Allah münafıkların erkeğine dışisine, müşriklerin de erkeğine dışisine azap edecek. Erkek ve kadın müminlerin de tevbelerini kabul edecektir. Allah Gafurdur, rahimdir.”⁷⁸³ Bu konuda delil olarak ileri sürdükleri hadislerden birisi de şudur: “Üç şey kimde bulunursa o münafıktır, namaz kılsa da, oruç tutsa da ve kendisini müslüman saysa da; konuşunca yalan söyleyen, sözünde durmayan ve emanete ihanet eden.” Zikrettikleri ayet ve hadislerden hareketle münafığın mümin ve müşrik olmadığına, müşriğin mümin ve münafık olmadığına

⁷⁸¹ Kutlu, *Türkler'in İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 104.

⁷⁸² Eş'arî, *Makâlât*, I, 182, 183

⁷⁸³ Ahzab (33), 73.

müminin de müşrik ve münafık olmadığına inanınız derler. Bunlardan her biri kendi adıyla adlandırılır aksini yapan küfre düşmüş olur. İsyân eden ve itaat eden kullar hakkında Kur'an hükmünü verirken Kur'an bu adlandırmaları kullanır. İbâzîler kulları iman ve amellerine bağlı olarak adlandırırken Kur'an-ı Kerim tarafından yapılan bu adlandırmaya hırsıyla sarıldıklarını ifade ederler. Kur'an'da mümin, müslim, müşrik, münafık fasık v. kelimelerle ilgili açık deliller vardır. Bir kulun aynı zamanda mümin ve müşrik olması mümkün değildir. İman ve şirki iki zıt kutup olarak ele aldığımızda her ikisinin aynı anda bir kişide bulunması muhaldir. Üçüncü menzil (yer) nifaktır. İman, şirk ve nifak olmak üzere üç menzilden hiç biri ötekini yerine kullanılamaz. Çünkü Allah bunları yüce kitabında⁷⁸⁴ birbirinden ayırmıştır.⁷⁸⁵

Mezkûr hususta İbâziyye ve Zeydiyye aynı görüşleri savunurlar. İbâzîler'e göre iman ile küfür arasında başka bir menzil yoktur. İbâzî bilginler Kur'an'dan ve Sünnet'ten deliller getirerek konuyu kitap ve sünnet bağlamında izah etmeye çalışırlar. Günah-ı kebireyi de (büyük günahı) şirk küfrü olarak değil nimet küfrü olarak değerlendirirler.⁷⁸⁶ Kebâiri işleyenler müşrik değildir ama mü'min de değildir. Dolayısıyla onlara kâfir ve münafık adını verirler.⁷⁸⁷ İbâzîler bu görüşleri ile mürtekb-i kebireyi müşrik ilan eden aşırı Hâricî fırka Sufriyye'den ayrılırlar. Nisa Suresi'nde geçen bir ayete⁷⁸⁸ dayanarak, mürtekb-i kebireyi Müslüman ve küfür topluluklarından herhangi birisine tabi olmayan ancak her iki topluluk arasında gidip gelen kimselere benzetirler.⁷⁸⁹

İbâzîler büyük günah işleyenleri uygulanacak hükümde müşrik, konulacak isimde de mü'min saymazlar. Bu hususta da Mücadele Suresi'nin 14. ayetini delil getirirler. "Onlar ne sizdendir, ne de onlardandırlar."⁷⁹⁰ Onlardan (müşriklerden)

⁷⁸⁴ Ahzab (33), 73.

⁷⁸⁵ Nâsır, Muhammed, *el-Usûlü'l- Akadiyye li'n-Naşieti'l-Muhammediyye*, Uman, 1993, 50.

⁷⁸⁶ Siyâbî, *Keşfu'l- Hakikat li men Cehli't-Tarik*, 18-19.

⁷⁸⁷ Kindî, *el-Mu'ciz*, II, 116.

⁷⁸⁸ Nisa, (4), 143.

⁷⁸⁹ A'veşt, *Dirâsât*, 88.

⁷⁹⁰ Mücadele, (58), 14.

olmadıkları için müşrik denilemez. Mü'minlerden olmadıkları için de mü'min sayılmazlar.

Çağdaş İbâzî bilginlerden Muammer diğer konuları işlerken sıkça dile getirdiği bir yakınmayla konuya girer. İnsanlar, İbâziyye hakkında kesin bilgilere sahip olmadıkları halde İbâziyye'nin Havârîc gibi düşündüğünü ileri sürüyorlar. Oysa İbâziyye bu konuda Havârîc gibi düşünmemektedir. İbâziyye mürtekib-i kebireyi nimet küfrüne düşmüş muvahhid olarak ele alır.⁷⁹¹ Oysa Havârîc bu kimseleri şirk küfrü ile itham etmektedir. İbâzîler diğer konularda olduğu gibi bu konuda da, Kur'an ve Sünnet'e istinat ederler. Şöyle ki: Yüce Allah şöyle buyurur: "Yoluna güç yetiren herkesin o beyti hacetmesi insanlar üzerinde Allah'ın hakkıdır. Kim bu farzı inkâr ederse muhakkak ki Allah bütün âlemlerden müstağnidir."⁷⁹² Başka bir ayette ise "Allah'ın indirdikleri ile hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir"⁷⁹³ buyurur. Muammer, Hz. Peygamber'in hadislerinden de iki örnek verir. "Kim namazı terk ederse küfre girmiş olur."⁷⁹⁴ "Kişiyle küfür arasında namazın terki vardır."⁷⁹⁵ İbâzîler büyük günahı nifaktan ve fisktan bedel olarak nimet küfrü olarak değerlendirirler. Bu fikri hem Kur'an'nın hem de Hz. Peygamberin sahih sünnetinin desteklediğini söylerler. Nifak kelimesi İslâm tarihinde hususi izler bırakan bir kavramdır. Hz. Peygamber zamanında birçok kimse nifakıyla meşhur olmuştur. Bu kimseler zahiren iman etmişlerdi ama kalpleri iman açısından itminana ulaşmamıştı. Kur'an'da bunlarla ilgili ayetler nazil olmuş ve bu kimseler dünyada ve ahirette elim bir azapla korkutulmuşlardır.⁷⁹⁶ Aslında bu konuda fırkalar arasındaki farklılığın temel kaynağı lügavî ve lâfzîdir. Fırkalar bir mefhuma aynı anlama gelecek farklı isimler vermişlerdir. İbâzîler, Ehl-i tevhitten bir kimseye küfür kelimesini itlak ettiğinde bununla kast ettiği

⁷⁹¹ Hüveydî, Yahyâ, *Târîhu Felsefeti'l-İslâm fi'l-Kâreti'l-Afrikiyye*, I, 54,55.

⁷⁹² Âl-i İmran, (3), 97.

⁷⁹³ Maide, (5), 44.

⁷⁹⁴ Sâlimî, *Telkînü's-Sibyân*, 5.

⁷⁹⁵ Muammer, *el-İbâziyye*, 282-291.

⁷⁹⁶ Tevbe (9), 67.

mana nimet küfrüdür. Mu'tezile buna fasık demiş, başkaları asi demişlerdir. Aslında bunların hepsinin manası birdir.⁷⁹⁷

Özetle İbâziyye büyük günah sahibini nimet küfrüne düşmüş bir muvahhid olarak değerlendirmektedir. Bu kelimeye Mu'tezile'nin ya da Eş'arîyye'nin yüklediği anlamı yüklemektedirler. Yine Kur'an'a dayanarak büyük günah sahibine Müslüman ismi vermezler ama onlara müşrik ahkâmını da uygulamazlar. Ayrıca kendilerince Hâvarîc'den saydıkları Sufriyye'den ve Ezârîka'dan da farklı düşünürler.

İki menzil (iman ile küfür) arasında üçüncü bir menzilin olmadığını ifade eden Şemmâhî (928/1522) ise şu görüşlere yer verir.

İman ve küfür menzili arasında başka bir menzil yoktur.

Allah'ın taatlarını yalnızca tevhitte ibaret görenleri de, masiyetin her türlüünü şirk görenleri de tekfir ederiz. İmanın sadece tevhitte ibaret olduğunu söyleyenlerin de her küfrü şirk sayanların da tekfirine inanırız.⁷⁹⁸

Allah'ın kebâirden sakınmaları halinde kulların küçük günahları bağışlayacağına büyük günahların ise tevbe ile bağışlanacağına inanırız.

İman ile küfür arasında üçüncü bir menzili (yer) kabul etmeyen Şemmâhî (928/1522) şirk ile iman arasında üçüncü menzil olarak nifak menziline bulunduğunu söyler. Buna göre münafıklar ne mümindirler ne de müşrik. Müşrikler de mümin ve münafık değildirler. Müminler de münafık ve müşrik değildirler. Her kim bunlardan bir grubu başka bir isimle adlandırır ise küfre düşer.⁷⁹⁹

4- Mürtekb-î Kebîre (Büyük Günah Meselesi)

Fırkaların teşekkülünde dinî sebepler kadar toplumsal şartlar da çok etkilidir. Zira toplumların ihtiyaçları beraberinde dinî, siyasî vb. oluşumları getirmektedir. Günah-ı kebîr meselesi de geçmişte Müslümanlar'ı en çok sıkıntıya sokan problemlerin başında gelir. Muhakkime fırkalarından olan Ezârîka'nın Ehvaz taraflarına çekilerek hicret ederek tüm Müslümanlar'ı devlete karşı isyana (*hurûca*) davet etmesi ve kendisine katılmayan herkese de şirk isnat ederek şiddete başvurması toplumda derin infiallere yol açmıştır. Ezârîka'nın bu tavrı Makâlât kitaplarında Havârîc'e ait bir görüş

⁷⁹⁷ Muammer, *el-İbâziyye fî Mevkibi't-Tarih*, 89-92.

⁷⁹⁸ Şemmâhî, *ed-Dîyânât*, 200

⁷⁹⁹ Şemmâhî, *age.*, 199-200

olarak anlatılmakla beraber bunu özelde Ezârika'ya atfetmek gereklidir, zira Makâlât kitaplarındaki anlatıma bakıldığında Havâric bir üst kimliktir. Bu kimlik altında çok sayıda alt kol vardır. Bu fırkaların her hususta aynı görüşleri paylaştığını söylemek mümkün olamayacağına göre; Havâric'e nispet edilen alt fırkaların düşünceleri anlatılırken Havâric demek yerine hangi Hâricî fırka bu görüşe sahipse doğrudan ona vurgu yapmanın daha doğru olacağı aşikardır. Ezârika'nın ameli imandan sayan görüşü nasıl toplumda bir infial oluşturmaya yönelik ise Mürcie'nin görüşü de aynı şekilde toplumu rahatlatmaya matuf bir hususiyet taşımaktadır.⁸⁰⁰

Ezârika'ya göre her günah kişiyi küfre sokar. Günah irtikâp ederek ölen kimse sayet tövbe etmeden ölürse ebedi olarak cehennemde kalacaktır. Buna karşılık Mürcie : “Nasıl ki küfrün bulunduğu yerde taat fayda vermiyorsa tıpkı bunun gibi imanın bulunduğu yerde de günah zarar vermez.” diyerek, ehl-i iman bir kimsenin günah işlemiş olsa bile mümin olma vasfının devam edeceğini ileri sürmüştür.

Ezârika büyük günah işleyene müşrik, Mu'tezile fasık, Mürcie de mümin derken İbâzîler nimet küfrü isnadında bulunmuşlardır. İbâzî itikadına göre Yüce Allah isyan etmeyi yasaklamış, itaat etmeyi emretmiştir. Nelere itaat edileceğini ve nelerden sakınılacağını belirleyen Allah'tır. Allah'a taati gerektiren her şey imandır. Ancak ma'siyetin tamamı küfür değildir.

Büyük günah işleyeni ne Ezârika gibi katı bir şekilde küfürle suçlarlar ne de Mürcie gibi işlenen günahı görmezden gelirler. Büyük günah sahiplerinin bağışlanması için tövbe etmelerini şart koşarlar.⁸⁰¹ Onların nimet küfrü dedikleri şey biraz Mu'tezile'nin fasık tanımlaması ile uygunluk arz etmektedir. Ne var ki Mu'tezile lafız olarak küfür kelimesini uygun bulmaz bunun yerine fasık der.

İman - amel münasebeti ve mürtekib-i kebire konuları üzerinde Rebi' b. Habîb (175/791) bir hayli durmuştur. *Sahih*'inin üçüncü bölümünü bu konuya ayırmış ve “*Amelin iman olmadığını söyleyen kimseye deliller*” başlığını koymuştur. Bu bölümde rivayet ettiği çok sayıdaki hadisle iman amel ilişkisini ve mürtekib-i kebirenin durumunu kendi mezhebinin görüşlerine göre açıklamaya çalışmıştır.

⁸⁰⁰Geniş bilgi için, Kutlu, *age.*, 115-122.

⁸⁰¹ Bkz. el-Mahremî, Zekeriya b. Kalîfe, *Kıraatu fî Cedeliyyeti'r-Rivâyeti ve'd-Dirayeti İnde Ehli'l-Hadîsi*, es-Sîb-2004, 195- 223.

1- Muhannes (Kadın gibi davranan erkek), deyyus (namusunu korumayan erkek) ve rakkase cennete giremez.⁸⁰²

2- “Her kim evinden çıkıp kerih bir şeyi görüp onu düzeltmeden uğursuz bir şekilde dönerse kafir olur.”

3- “Bir adam bir adama sen düşmansın (küfr anlamında) derse ikisinden biri kâfir olur.”

4- “Her kim babası olmayanı baba diye çağırırsa cennet ona haram olur”

5- “Zimmîyi öldürene ya da ona zulmeden kimseye cennet haram olur.”

6- “Her kim üzerinde bir borçla ölürse cennete giremez.”

7- Her kim kalbinde zerre miktarı kibirle ölürse cennete giremez, cennetin kokusunu alamaz. Her kim kardeşine karşı gazap elbisesini giyerse Allah ona kıyamette ateşten bir elbise giydirir.”⁸⁰³

Yine amellerin imandan bir cüz olduğunu ispat sadedinde “ İman amel değildir diyen kimseye karşı deliller” isimli başlık altında mezhebinin iman - amel ilişkisini yansıtan hadislere yer verir.

1-“Allah Mürcie’yi benden önceki yetmiş bin peygamberin lisanıyla lanetledi.”⁸⁰⁴

2- “Hz. Peygamber ahabıyla oturuyordu, yüzü ve kokusu güzel olan birisi geldi ve

— İman nedir? diye sordu.

Hz. Peygamber:

— Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, kadere, hayrın ve şerrin Allah’tan geldiğine inanmaktır dedi. O da bunu doğruladı.

Daha sonra:

— İslâm nedir? diye sordu.

Allah Resulü:

— Namaz kılmak, zekât vermek, ramazanda oruç tutmak, cenabetten temizlenmek, gücü yetip yol bulanın hacca gitmesi dedi. Yine o kişi:

⁸⁰² Rebi’ b. Habîb, *el-Câmiu’s-Sâhih*, III, 192; Sâlimî, *Bi Hücceti’l-Envar*, 13.

⁸⁰³ Rebi’ b. Habîb, *age.*, 192, 193, 194, 195.

⁸⁰⁴ Rebi’ b. Habîb, *el-Câmiu’s-Sâhih*, 195; İbn Sellâm, *Kitâb İbn Sellâm el-İbâzî*, 67,68.

— Doğru söyledin dedi. Sonra o kimse ayrılınca

Hız. Peygamber:

— O, Cebrail aleyhisselamdı, dedi.

Bir adam Ebû Zer'e

— İman nedir? diye sordu.

Ebû Zer ona şu ayeti okudu.

—“Yüzünüzü doğu ya da batı yönüne dönmeniz iyilik değildir.” Bu ayeti “ Onlar muttakilerdir” ayetine kadar okudu.

Adam

— Ben sana “berr”i sormadım deyince

Ebû Zer ona şöyle dedi:

— Bir adam Peygamberimiz'e senin sorduğun soruyu sordu. Peygamberimiz de bu ayeti okudu dedi.

3- Hız. Peygamber'e iman nedir diye soruldu. Hız. Peygamber de “ Sabırdır” dedi.

4- Hız. Peygamber'e “Hangi mümin iman yönünden daha faziletlidir, diye soruldu. Peygamber de “ Ahlakça faziletli olan kimse.” dedi.⁸⁰⁵

5- “İman yüz kûsür şubedir. En yukarısı “La ilahe illallah” en aşağısı insanlara eziyet veren bir taşı yoldan kenara atmaktır.”

6- “Lisaniyla iman edenin kalbine iman girmez.”⁸⁰⁶

Din hakkında konuşan kimse hakkında İbâziyye'nin durumu: Bir kimse dinle ilgili konuştuğunda İslâm'ı zemmediyorsa İbâziyye ona *asi muvahhid* muamelesi yapar Burada verilecek hükümde ihtilaf sözün nevine ve asiliğinin derecesine göreler. Bu hususta İbâzî olanla olmayan arasında bir fark gözetilmez.

Kişî sözüyle Allah'ı, Kur'an'ı, Peygamber'i inkâr ederse İslâm milletinden çıkar. Müşrik olur kanı ve malı helal olur. Nikâhı ve mirası haram olur.

Bu söz isyan içeren bir söz ise kişî cehennemi hak eder. Kur'an'ı okur onun aleyhine yaşar ise bu kimsenin isyanının miktarına göre hüküm verilir. Bu kimse tövbe ederse tövbesi kabul olur tövbe etmezse Müslümanlar ondan beri olurlar. Sözlerinde

⁸⁰⁵ Rebi' b. Habîb, *age.*, 196.

⁸⁰⁶ Rebi' b. Habîb, *age.*, 196.

şüphesiz veya tevil şüphesi varsa onun sözünden sakınılır. Bağlı olarak savaşılır. Allah'ın emirlerine vefalı oluncaya kadar malı alınmaz zevcesi nikah edilmez. Müellif bu görüşlerin Abdülvehhab'a ait olduğunu, Bevvab b. Selam'ın *Şerâ'i*'inde' onun bir nüshasının da şeyh Nâsır Mermûri'de olduğunu söyler.

İbâzîler münafıkların müşrik değil muvahhid olduklarını söylerler. Muvahhidler Allah'a asi olma sebebiyle mümin olma vasfını kaybetmişlerdir. Bu konuda ileri sürdükleri hadislerden birisi şöyledir: “ Hırsız mümin olduğu halde çalmaz, zani mümin olduğu halde zina yapmaz.” Nifak kavramını kendilerinin icat etmediklerini bu kavramın İslâm tarihinde ve Hz. Peygamber döneminde de kullanıldığını, hatta Hz. Peygamber (asv) zamanında birçok kimsenin nifak vasfı ile tanındığını ifade ederler. Bu kimseler zahiren mümin olarak biliniyorlardı oysa batında inkâr ediyorlardı. Kur'an-ı Kerim'de onların amellerini tarif eden ve bu amellerinden dolayı dünyada ve ahirette azap çekeceklerini bildiren ayetler gelmiştir. Bunlardan birisi şöyledir: “Münafık erkeklerle kadınlar, birbirlerine benzerler. Onlar kötülüğü emrederler, iyilikten alıkoymaya çalışırlar. Ellerini sıkı tutarlar. Allah'ı unuttular Allah'da onları unuttu. Doğrusu münafıklar münafıklar hep fasıktır.”⁸⁰⁷

İbâzîler nifakın sadece Hz. Peygamber'in dönemi ile sınırlı olduğunu iddia eden Eş'ariler'in görüşüne muhalefet ederler. Eş'ariler içten inanmadığı halde zahirde inanmış gibi gözükenlere şirk hükmü verirler. Oysa İbâzîler, nifakı itikada değil fiile ilgili bulurak nifakın zaman ve mekan olarak her zaman olabileceğini savunurlar. İbâzî anlayışa göre:

Kul söz ve amel ile gelir, vefasını ikrar ederse müslümandır.

İman ettiğini söyleyerek (ikrarla) gelenin ameli yoksa münafıktır.

Sözü ve ameli olmadan gelen de müşriktir.

Bu tasnifi doğrulama sadedinde müellif Hz. Peygamberden şu hadisi zikreder: “ Size Mümini kafirden ayıran şeyi göstereyim mi? Mümin la ilahe illallah der ve amel-i salih tabi olur. Münafık ise la ilahe illallah dediği halde fucura tabi olur. “ bu ayet ve hadisler muvacehesinde İbâzîler imanla şirk arasında nifakın olduğuna inanır.⁸⁰⁸

⁸⁰⁷ Tevbe (9), 67.

⁸⁰⁸ Nâsır, *el-Usûlü'l- Akadiyye*, 50-54.

B-İLÂHİYYÂT

1- İLÂHÎ SIFATLAR

Ehl-i Sünnete göre iman, Allah'ın zâtı hakkında vâcib olan kemal sıfatlarıyla câiz sıfatlarını bilmek, inanmak ve Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih etmeyi içine alır.⁸⁰⁹ Allah'ın kemal sıfatlarla muttasıf oluşunda ve her türlü eksiklikten münezzehe oluşunda tüm Müslümanlar ittifak içindedir. Sıfatlarının başlangıcı ve sonu yoktur. Yüce olan Allah'ın sıfatları da zâtı gibi sonradan yaratılanlara benzemez. Benzerlik sadece isim yönüyledir. Bizler sınırlı idrakimizle Allah'ın mahiyetini bilemediğimizden onu isim ve sıfatlarıyla tanırız.⁸¹⁰ Tartışılan husus daha çok zat ile sıfatlar arasındaki ilişkiye yöneliktir. Bunu da doğal karşılamak gerekir. Zira zatında ve sıfatlarında sınırsız olan Allah'ı sınırlı olan idrakimizle veya sınırlı olan dilin imkânları içerisinde ifade etmek kolay olmasa gerek.⁸¹¹ Kur'an-ı Kerim bu hususu şöyle açıklar: "O'nu gözler idrak edemez. Fakat O gözleri idrak eder. O lutfedicidir, her şeyden haberdardır."⁸¹² Allah'ın zâtının nasıllığı ve niceliği hususunda insan idrakinin yetersiz kalacağını anlatma sadedinde Hz. Peygamber de şunları söyler: "Allah'ın yaratıkları hakkında düşününüz. Fakat Allah'ın zâtı hakkında düşünmeyiniz. Gerçekten siz buna hiç güç yetiremezsiniz."⁸¹³

Akideyle alakalı hususlarda diğer Müslümanlar gibi İbâzîler de tartışmalar yapmışlardır. İbâzîler'e isnat edilen bedevilik, kaba saba ve İslam'ın özünden uzak şeklindeki iddialar⁸¹⁴ İbâzîler'in erken dönemde başlattıkları ilmi gayretlerle tezat teşkil etmektedir.

Sâlimî İbâziyye'nin sıfatlar hakkındaki görüşünü şu şekilde dile getirir: "Bizim inancımıza göre Allah birdir; zat, sıfat ve fiilde onun misli yoktur. Allah dünyada ve ahirette görülemez. (Gözler onu idrak edemez. Ancak o gözleri idrak eder. O lütfeden

⁸⁰⁹ Ebû Hanîfe Nu'man b. Sabit, *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, (Şerheden Ebû'l-Münteha Ahmed b. Muhammed el-Hanefî), İzmir, 2007, 20, 21.

⁸¹⁰ Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 75-76.

⁸¹¹ Bkz. Karadaş, *age.*, 95-129.

⁸¹² En'âm,(6) 133

⁸¹³ Süyutî, *el-Câmiu's-Sağir*, I, Mısır, 1373, 132; Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, Beyrut 1352, I, 311.

⁸¹⁴ İlhan, Avni, "el-Emrû bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker", *DEİFD.*, III, İzmir, 1986, 106.

ve her şeyden haberdar olandır.)⁸¹⁵ Allah'ın esması kendisidir, sıfatları kendisidir isim ya da sıfatları kendisi dışında bir şey değildir.”⁸¹⁶

Görüldüğü üzere, Allah'ın her hangi bir sıfatla vasıflanması konusunda İbâzîler'in fikirleri açık ve nettir.⁸¹⁷ İbâzîler'e göre Allah'ın sıfatları zâtının aynıdır. Allah zâtıyla kadirdir.⁸¹⁸ İbâzî âlimlerden Salimî, Ebû Ammâr Abdu'l-Kaff el-İbâzî'ye atfen şunları söyler: “Birisi bize Rabbinizi bir sıfatla niteler misiniz? diye sorsa biz, “evet” diye cevap veririz. Allah'ı iyi sıfatlarla vasıflarız. Sonradan olmuş şeylerin sıfatlarından Allah'ı tenzih ederiz. Bu sebeple onu kıdemle sıfatlandırırız. Çünkü Allah'ın varlığı gereklidir. Bir muhdis tarafından ihdas edildiği sabit olan hadis sıfatları da Allah'dan nefyederiz. Bu sebeple Allah, varlığının başlangıcı olmamak üzere kadîmdir. Biz onu fani olmayan bekâ ile niteleriz. Allah'ın varlığının zorunluluğu belli olduktan sonra ma'dum oluşu batıl olur.”⁸¹⁹ Allah'ın sıfatları zâtının aynı olup gayrı değildir. Allah'ın sıfatlarının zâtının aynı olmaması demek sıfatların önceden var olması, zâtın da hadis olmasını gerekli kılar ki bu batıldır. Bu sıfatların varlığından öncesinde Allah'ın kemal sıfatlarla vasıflanmaması onların noksanlıkla vafedilmesi lüzumunu doğurur. Bu sıfatların Allah'ın zâtıyla birlikte varlığını düşünmek de batıldır. Çünkü bu durum teaddüdü kudemayı doğurur. Nasara'yı küfre götüren sebeplerden birisi, onların teaddüdü kudemayı gerekli kılan sözleri sebebiyledir.⁸²⁰

Bir diğer İbâzî âlim Sâlimî ise sıfatlar konusunda şu bilgileri verir; Allah'ın sıfatları zâtının aynıdır. Onun sıfatları zâtına delildir. Zâtı başkasının değil kendi vücudunun illetidir. Aksi durumda ondan önce bir şey mevcut olurdu ki bu da batıldır. Varlıkta onunla bir şeyin mukarin olması da batıldır. Bu durum taaddüdü kudemayı zorunlu kılacağından batıldır. Hıristiyanlar bu konuda küfre düşmüşlerdir. Sıfatlarının kendi zâtından gayrı bir şey olduğunu kabul etmek Yüce Allah'ın kendisi dışında nakıs

⁸¹⁵ En'am, (6), 103.

⁸¹⁶ Nâmî, Amr Halife, *Dirâsât*, 197.

⁸¹⁷ Sâlimî, Abdullah b. Hamîd, *Bi Hücceti'l-Envâr*, 71-76.

⁸¹⁸ Vehîbî, *age.*, 232, 233.

⁸¹⁹ el-İbâzî, *el-Mu'ciz*, I, 429; A'veşt, *Dirâsât*, 1988 Kahire, 44.

⁸²⁰ Sâlimî, *Meşâriku'l-Envâri'l-Ukûl*, 175.

şeylere muhtaç olacağı anlamına gelir. Mezhebimize göre, Allah'ın sıfatları onun zâtına kaim hakiki manalardır.⁸²¹

2- HALKU'L KUR'AN

İbâziyye Mu'tezile gibi Kur'an'ın yaratıldığını iddia eder. Kur'an Allah'ın kelamı ve vahyidir, O'nun kitabıdır. Cebrail vasıtasıyla vahiy olarak peygamberin kalbine nazil olmuştur. Kur'an inzal edilmiş en son kitaptır. Kur'an'ın mahlûk oluşuna dair İbâziyye çok sayıda akli ve nakli delil ileri sürer.

İmam Eflah'ın Kur'an'nın mahlûk oluşuna dair getirdiği aklî delil şöyledir:

Kur'an'ın bir şey (varlık) olduğu kabul edilince onun şu üç şeyden biri olması gerektiği de kabul edilmiş olur.

- 1- Ya Allah'tandır
- 2- Allah'ın küllünden bir cüzdür
- 3- Ya da Allah'ın gayrından bir şeydir.

Allah'ın küllünden bir cüz olarak değerlendirildiğinde bu durum; Allah'ın parçalardan mürekkep bir bütün anlayışını doğurur. Parçalardan oluşan bütün ise parçasına muhtaçtır. Bu da Allah'a acziyet nispet etmektir. Bunların hiç birisi kabul edilemez. Allah'dan olması yani ezeli olması kadimlerin çokluğunu netice verir ki bu da batıldır.

Ebû'l-Kasım Berrâdî, *Cevahiru'l-Münteka*'sında Kur'an-ı Kerîm'de, Kur'an için kullanılan fiilleri diğer mahlukat için kullanılan fiillerle mukayese ederek İbâzî görüşleri ispatlamaya çalışmıştır:

Fiil	Kur'an hakkında söylenenler	Kur'an dışındakiler için söylenenler.
Enzele (indirmek)	“ Şüphesiz onu (Kur'an'ı), Kadir Gecesinde biz indirdik ” Kadir (97), 1. “ Hiç şüphe yokki Kur'an'ı biz indirdik ve	“Celâlim hakkı için biz Peygamberlerimizi açık mucizelerle gönderdik ve beraberlerinde kitap ve adalet indirdik ki insanlar adaletle ayakta dursunlar.” Hadid (57), 25.

⁸²¹ Sâlimî, *age.*, 175.

	<p>muhakkak ki onu tahrif ve tebdilden biz koruyacağız.” Hicr (15), 9.</p>	
<p>Ceale (Yapmak)</p>	<p>“Biz onu anlayasınız diye Arapça bir kitap yaptık.” Zuhruf (43), 3.</p>	<p>“Biz geceyi ve gündüzü kudretimize delalet eden iki alamet yaptık.” Isra (17), 12</p>
<p>Sıfat</p>	<p>“İşte böylece biz onu Arapça bir Kur’an olarak indirdik” Taha (20), 113. “Şimdi siz Kur’an’a mı şaşıyorsunuz. Necm (53), 59.</p>	<p>İnsanlardan kimi de vardır ki, Allah yolundan bilgisizlik yüzünden saptırmak ve o yolu eğlence yerine tutmak için, batıl ve boş lafa müşteri çıkar. İşte bunlara şiddetli azap vardır.” Lokman(31), 6.</p>
<p>Hıfz</p>	<p>“Hiç şüphe yokki Kur’an’ı biz indirdik ve muhakkak ki tahrif ve tebdilden biz koruyacağız.” Hucr (14), 9.</p>	<p>“Ve göğü taşlanan şeytandan koruduk.” Hicr (14), 17.</p>
<p>Sıfat teşabüh</p>	<p>“Allah, kelamın en güzeli olan Kur’an’ın ayetleri birbirine benzer...” Zümer (39), 23.</p>	<p>“Çardaklı ve çardaksız üzüm bağlarını, tatları ve yemişleri muhtelif hurmaları tahılları, zeytinleri, narları, birbirlerine hem benzer hemde benzemez halde meydana getiren Allaktır.” Enam (6), 141.</p>
	<p>”Bir kitaptır ki, ayetleri, Arapça bir</p>	<p>“Biz geceyi ve gündüzü</p>

Ettafsil	Kur'an olamak üzere anlayacak olan bir kavme açıklanmıştır. Fussilet (41), 3	kudretimize delalet eden iki alamet yaptık.” Isra (17), 12.
----------	---	---

Kur'an'a nispet edilen tüm sıfatlar onun hâdis oluşuna delalet eder ve her hâdis olan şey yaratılmıştır.

Yalnızca Allah kıdem sıfatı ile sıfatlanır. Şayet Kur'an kâdim olursa Allah kıdem vasfına sahip tek varlık olmaktan çıkmış olur.

1-Tüm semavi kitaplar inzal edilmiştir. Kur'an'da onlar gibi inzâl edilmiş bir kitaptır

2- Kur'an hıfzedilen, inzal edilen, okunan ve yazılan bir kitaptır. Bu yönüyle fani olması mümkündür. O hadistir ve ademi mümkündür.

3- Kur'an'ın tüm sıfatları onun hadis (sonradan var) oluşuna delalet eder. Her hadis mahlûktur

Tüm İslâm fırkaları Yüce Allah'ın mütekellim oluşunda ittifak etmişlerdir, ancak Allah'ın kelâmına delalet eden Kur'an'ın mahlûk olup olmadığına görüş ayrılığına düşmüşlerdir.⁸²² Mu'tezile ve Kaderiye Allah kelamının mahlûk olduğunu ve Kelamullahın kadim olamayacağını kabul ederler. Onun âlim oluşu sabit olduğu gibi mütekellim oluşu da sabittir. Onun kelam sıfatı zâtî sıfattır.⁸²³

İbâziyye Kur'an'ın mahlûk olduğu hususunda Mu'tezile ile paralel ve yakın düşüncelere sahiptir. Mu'tezile konuyu açıklarken, Allah'ın zâtı ve sıfatları açısından değerlendirmiştir.⁸²⁴ İbâzîler ise Kur'an'ın mahiyeti üzerinde yoğunlaşarak onun mahlûk olduğu görüşünü⁸²⁵ ispatlamaya gayret göstermişlerdir.⁸²⁶ İbâzî âlimlerden Ebû Ammâr el-İbâzî (750/1349) bu konuyu aklî ve naklî delillerle birlikte ele alır ve şöyle der: Kur'an'a mahlûk değildir diyen bir kimseye Kur'an'ın bir şey olup olmadığı

⁸²² Kılavuz, *age.*, 90.

⁸²³ Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, I, 289.

⁸²⁴ Sâbûnî, *Matüridiyye Akaidi*, 85.

⁸²⁵ Kalhâtî, *age.*, I, 289, 290, 291.

⁸²⁶ A'veşt, *Dirâsât*, 81-82.

sorular. Eğer bu kimse Kur'an'ın bir şey olduğunu kabul etmezse, onun bu görüşü kabul edilmez. Eğer bu kimse Kur'an'ın şey olduğunu kabul eder ve O şeydir derse bu defa O kimseye mahlûk olmadığını iddia ettiği o şeyin ne olduğu sorular. Mahlûk mudur, değil midir, diye sorular. İlahi kitapların mahlûk olmayışı hem aklen hem de naklen batıldır. Çünkü Allah'ın resulleri Allah'ın indinden bir şeyle gelmişlerdir. Bu konuda Allah şöyle buyurur: “(Yahudiler) Allah'ı hakkıyla tanımadılar. Çünkü “Allah hiç bir beşere hiç bir şey indirmedir” dediler. Yüce Allah onları reddederek şöyle dedi: De ki Musa'nın getirdiği kitabı kim indirdi?”⁸²⁷ Bu şekilde Allah'ın kitaplarının muhdes olduğu ortaya çıkar. Akabinde, bu iki seçeneğin dışında (yani ya muhdestir ya da değildir) üçüncüsü iddia edilemez. Kur'an'da yer alan şu ayet Kur'an'ın muhdes olduğunu gösterir. “ Kendilerine Rahman'dan her yeni bir öğütün gelişinde ondan yüz çevirici olmuşlardır.”⁸²⁸ Bu ayetten sonra muhdestir denilirse onlara denilir ki onu kim ihdas etmiştir? Eğer onun ihdasını Allah'ın dışında bir şeye atfederlerse bu kabul edilemez. Çünkü mahlûkatının okuması için onu ihdas eden Allah'tır. Mahlûkattan diğer şeylerin Allah'ın varlığına ve vahdaniyetine delalet ettiği gibi Kur'an'da Allah'ın vahdaniyetine delalet eder. Kur'an yok iken var olmadı mı diye sorarız? Eğer hayır derlerse bu batıldır. Çünkü bu takdirde onu da Allah ile beraber ezeli kılmış olurlar. Her mahlûkun muhdes oluşu gibi her muhdes de bir mahlûktur. Hâlik olmayan kadîm de olamaz. Böylece Kur'an'ın da mahlûk olduğu ortaya çıkmış olur. Ayrıca Yüce Allah Kur'an'da, yaratılmış diğer şeylerin vasıflarıyla Kur'an'ı da vasfetmiştir.⁸²⁹

“ Biz gece ve gündüzü iki ayet **kıldık**.”⁸³⁰

“Biz onu Arapça bir Kur'an **kıldık**.”⁸³¹

“ Biz gökyüzünü koruyucu bir tavan **gibi yaptık**.”⁸³²

“ Biz onu kadir gecesinde **indirdik**.”⁸³³

⁸²⁷ En'am, (6), 90,91.

⁸²⁸ eş-Şuara, (26), 5.

⁸²⁹ Abdulkafî el-İbâzî, *el-Muciz*, 135.

⁸³⁰ el-İsrâ, (17), 12.

⁸³¹ ez-Zuhrûf, (43) 3.

⁸³² el-Enbiya, (21), 32.

⁸³³ el-Kadir, (97), 1.

“ O Kur'an 'ı mutlaka biz **indirdik.**”⁸³⁴

Kur'an dışındaki mahlûkat için de şöyle der:

“ Biz kendisinde faydalar olan **demiri de indirdik.**”⁸³⁵

Kalhati, Yüce Allah birçok ayette mahlûkatını zikreder, sözüyle ve kelamıyla onların yaratılışından bahseder. Allah'ın kelamı ve sözü onun gayrı ve onun Hâricîndedir. Nitekim Kur'an'da “O arzı, semayı ve içindekileri hak üzere yarattı, işte bunda müminler için alınacak dersler vardır.”⁸³⁶ Bununla beraber Kur'an-ı Kerim, çok açık bir biçimde Allah'ın mütekellim olduğunu ve Kur'an'ın Allah kelamı olduğunu belirtir.

3- RU'YETULLAH

Allah'ı mücerred gözle görmek Mu'tezile'de olduğu gibi İbâzî itikadına göre kesin naklî ve kesin aklî delillerle dünyada ve ahirette imkânsızdır.⁸³⁷ Eş'arî'ye göre İbâzîler ilimle bilmek şeklindeki tevillere kanaat etmezler. Çünkü Allahın hakikatı bilinemez ancak o sıfatlarıyla bilinir. Bir şeyin bilinebilmesi için onun bilenin zihninde tasavvur edilmesi gerekir. Allahın varlığının hakikatına gelince o tasavvur edilemez.⁸³⁸ Mu'tezile Allahın gözle görülemeyeceğinde ittifak etmekle beraber kalble görülmesi hususunda ihtilafa düşmüştür. Ebû Huzeyl Allaf (135/235) ve Mutezile'nin çoğunluğu Allah'ın kalple görülebileceğini söyler.⁸³⁹ İbâziyye Havâric ve Mürcie fırkaları Allah'ı kalble bilmeyi kabul edilebilir bir tevil olarak görürler. Haşviyye ise Allahın ahirette bir eşya nasıl görünüyorsa o şekilde görülebileceğini söyler.⁸⁴⁰

Kelamın diğer mevzularında olduğu gibi, ru'yetullahın imkânı ve vukuu konusunda da fırkalar arasında derin tartışmalar olmuştur. Ehl-i Sünnet itikadına göre Yüce Allah'ın ahirette görülmesi aklen câiz naklen vâcibtir.⁸⁴¹ Sünnî kelamcılar, Allah bir mekânda, bir cihette olmadan, karşı karşıya bulunmadan, ışınlar göze gelmeden ve

⁸³⁴ el-Hicr, 9.

⁸³⁵ el-Hadîd, (57), 25.

⁸³⁶ Ankebût, (29), 44; Hicr, (15), 85; Enâm, (6), 73.

⁸³⁷ Sâlimî, *BiHücceti'l-Envar*, 9.

⁸³⁸ Sâlimî, *Meşâriku'l- Envar*, 186.

⁸³⁹ Eş'arî, *Makâlât*, I, 265.

⁸⁴⁰ Sâlimî, *Bihücceti'l-Envâr*, 9.

⁸⁴¹ Sabunî, *Maturidiyye Akaidi*, 97.

Allah Teâlâ ile gören kimse arasında bir mesafe olmaksızın görülür, demişlerdir. Ehl-i Sünnet'in bu husustaki kesin delili Musa (a.s)'mın Allah Teâlâdan onu görmeyi talep etmesidir.⁸⁴² Eş'arîler, Maturidîler, Zahirîler ve Selef ru'yetullah konusunda iki farklı görüşe sahiptirler. Onlardan birçok kimse Allah'ın hem dünyada hem de ahirette görülmesini mümkün görürler. Bir kısmı da Allah'ın dünyada değil de ahirette görülmesini mümkün görürler. Allah'ın dünyada görülmesi konusunda ihtilaflar olmuştur. Bu tartışmaların ve ihtilafların odağında Allah'ı dünyada görmenin sadece peygamberlere has bir durum mu yoksa tüm Müslümanlar için de mi söz konusu olduğu meyanındadır.

Allah'ın dünyada ve ahirette görülebilmesini mümkün görmeyen İbâzîler⁸⁴³, ru'yetullah konusunda Mu'tezile, Mürchie, Zeydiyye ve Cehmiyye gibi düşünür. İbâziyye'nin Allah'ın ahirette görülmesine karşı çıkmasının temel gerekçesi, Allah'ın yaratılmışlara benzetileceği endişesidir. Şemmâhî (928/1522) tevhîd bahsinde bu konuya değinerek buna dair İbâzî inancı kısaca özetler. “Bizim inancımıza göre Allah ne dünyada ne de ahirette görülecektir. Bunun kitaptan delili de şudur: “Gözler onu idrak edemez ancak o gözleri görür. Allah latiftir habirdir.”⁸⁴⁴

Ru'yetullah konusunu çok yönlü olarak ele alan İbâzî kelimcileri, ru'yetullah konusundaki görüşlerini Kur'an, hadis ve akıl üçgeninde temellendirmeye çalışmışlardır.⁸⁴⁵ İbâzîler, ru'yetullah konusunu ele alırken aklî ve naklî delillere dayanarak te'vil ve ictihat kapısını açmışlardır.⁸⁴⁶ Kur'an'da geçen müteşabih kelimelerin te'vilinde cahiliyye Araplarının o kelimeye yüklediği anlamı dikkate alırlar.

Rebi' b. Habîb (170/786), *Sahih'* inde Yasin Suresi'nin (49). ayetini delil göstererek “nazara” kelimesine “gözle görmek” değil “beklemek” anlamını yükler. Nazara fiili dışında Furkan suresi (45)'de⁸⁴⁷ ve Yasin suresi (77)' de geçen “görmek”

⁸⁴² el-A'raf, (7), 143.

⁸⁴³ Sadık, *Cuzuru'l-Fitne fi'l-Fırakâ'l-İslâmiyye*, 221.

⁸⁴⁴ En'âm, (6) 103.

⁸⁴⁵ Vehîbî, *age.*, 255.

⁸⁴⁶ A'vest, *Dirasât*, 55.

⁸⁴⁷(Elem *terâ* ila rabbike...) “Bakmaz mısın Rabbine gölgeyi nasıl uzatmakta.” Furkan suresi (77), 45; “Evelem yera'l-insanü ennâ halaknahu min nutfetin” (Görmedi mi o insan biz onu bir nutfeden yarattık...)Yasin, (33), 77.

fiillerinin de ilim ve yakîn anlamlarını ihtiva ettiğini, gözle görmek anlamında olmadığını söyler. Eflah b. Muhammed Ebû Muammer es-Sa'dî'nin Ali b. Ebî Talib'den yaptığı rivayette, Kıyame suresi'nde⁸⁴⁸ “naziratun” kelimesine beklemek (intazara) anlamını vererek; “ila rabbiha naziratun” ayetini “Cennete girmeleri için, Allah tarafından ne zaman izin verilecek diye bekliyorlar”, şeklinde yorumladılar. Nazara kelimesi gözle görmek anlamında değildir. Çünkü gözler Allah'ı idrak edemez. Bu görüşü desteklemek için Kur'an'dan başka deliller gösterir. “Gözler onu idrak edemez. O, gözleri idrak eder. O latiftir, habirdir.”⁸⁴⁹

Yukarıda ifade edildiği gibi İbâzîler ru'yetullah'ın imkânsızlığını sadece nakli delillere dayandırmazlar. Nakli deliller yanında aklî delillere de başvururlar. İbâzî müelliflerden Ebû Muhammed Abdullah b. Hamîd Sâlimî görmek fiilinin gerçekleşebilmesi için dokuz şartın gerekli olduğunu ileri sürerek Allah'ın görülmesinin aklen de imkânsızlığını iddia eder. Sâlimî bu şartları şu şekilde sıralar:

- 1-Azalar sıhhatli olmalı.
- 2- Görülmesi câiz bir şey olmalı.
- 3- Her hangi bir yönde bakana mukabil olmalı.
- 4- Gözün göremeyeceği kadar küçük olmamalı.
- 5-Kesif olmalı çok latif olmamalı.
- 6- Zayıf da olsa tümü renkli olmalı
- 7-Gözün göremeyeceği kadar uzakta olmamalı
- 8- Gözün göremeyeceği kadar yakında olmamalı.
- 9- Bizatihi kendisinden ışıklı olmalı ya da başkasından ışık alıyor olması.

Bu durumda görmek fiili görünen bir cisim için geçerlidir. Allah ise ne cevher ne de arazdır. Ayrıca yukarıda sayılan şartlar gaib için değil görünen âlem için gereklidir. Görünene tatbik edilen kıyası görünmeyene uygulamak câiz değildir. Görünen bir cisim için mümkün olan şartları görülmeyen bir varlığa uygulayıp Allah'ın görülebileceğini iddia etmek aklen mümkün değildir.⁸⁵⁰ Ehl-i Sünnet Allah'ın görülebileceğini iddia ederken İbâziyye'nin çekincelerini de dikkate alarak Allah'ın bir cisim gibi

⁸⁴⁸ Kıyame, (75), 22-23.

⁸⁴⁹ En'am, (6), 103.

⁸⁵⁰ Sâlimî, *Bi Hücceti'l-Envar*, 9.

algılanmasının önüne geçmek için; O akılla idrak edilemez, O bir mekânda, bir cihette olmadan, karşı karşıya (mukabele) bulunmadan, ışınlar göze gelmeden ve bakan ile Allah arasında bir mesafe bulunmadan görülür demişlerdir.⁸⁵¹

Allah'ın dünyada ve ahirette görülmesinin imkânsızlığına Rebi' b. Habîb (175/791) *Müsned*'inde geniş bir şekilde yer vermiştir. İbâziyye, hadis mecmualarında yer alan ve teşbih ifade eden beyanlara sahabenin karşı çıktığını söyler. Bu fikri desteklemek için aşağıdaki hadisi naklederler; İbn Mesud ve Abdullah b. Amr Müslümanlar'ın Şam'da "Allah Beyt-i Makdis'ten yukarıya çıkar, ayağını da Kubbetu's-Sahra'ya koyar." şeklinde konuştuklarını duyunca çok kızdılar.⁸⁵²

İbâziyye, bu tarz teşbih ifade eden sözlerin Yahudi ve Yahudi kültürüne ait olduğunu kaildir. İbn Abbas, Yahudilerin kötü niyetini bildiğinden⁸⁵³ "Ehl-i kitaptan bir şey sormayınız. Onlar sizi hidayete değil dalalete sürükler." demiştir.⁸⁵⁴

II- İBÂZ İYYE'NİN SİYASÎ GÖRÜŞLERİ

A- İmametle İlgili Görüşleri:

İbâzîler erken sayılacak bir dönemde devlet kurmayı başarmaları sebebiyle⁸⁵⁵ diğer fırkalara nazaran siyasetin ameli kısmında kendilerini daha çok geliştirme imkânı bulmuşlardır.⁸⁵⁶ İbâzîlerin selef olarak kabul ettikleri Muhakkime, Tahkîm'le birlikte imamete karşı çıkararak, "imametın zaruri olmadığı" tezini ileri sürmüştü.⁸⁵⁷ Fakat ilerleyen süreçte İbâzîler, gerek Ebû Bilâl (64/683-684) ile başlayan hizipleşme gerek Câbir b. Zeyd ile devam eden fırkalaşma döneminde gerekse Cülendâ ile devletleştikleri dönemde başlarına bir imam seçmeyi ihmal etmemişlerdir. Hatta İbâzîler imamete ayrıcalıklı bir önem atfetmeleri sebebiyle, bunu kendilerini diğer fırkalardan ayıran mümeyyiz bir vasıf olarak ifade ederler.⁸⁵⁸ İbâzîler'e göre imamet Allah'ın yapılmasını

⁸⁵¹ Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâm'a Giriş*, 231.

⁸⁵² Rebi' b. Habîb, *Müsned*, III, 53.

⁸⁵³ Rebi' b. Habîb, *age.*, III, 53.

⁸⁵⁴ Rebi' b. Habîb, *age.*, III, 53.

⁸⁵⁵ Seyyid Ahmed, *Nizamü'l-Hükm ve'l-İdârât fî Uman fî Asri'l- İslâmî*, 1993, ez-Zegâzîk, 10-11.

⁸⁵⁶ Mahrumî, *el-İbâziyye*, 9-24.

⁸⁵⁷ Eş'arî, *Makâlât*, 167- 182.

⁸⁵⁸ Ettafeyyîş, *Avdetun İle'l-Fedai*, www.İbadhiyah. com., 1.

emrettiği diğer farzları gibi bir farzdır.⁸⁵⁹ Çünkü emirleri ve nehiyleri uygulamak ancak imametle mümkündür. Dolayısı ile İbâziyye'nin teşekkülünden kısa bir süre sonra devletleşmesi beraberinde siyasî fikirlerin önemini artırmıştır.

Başlangıçta, selef olarak gördükleri Muhakkime'nin teorik olarak imamete karşı çıkması ya da onun gereksizliğini ileri sürmesine rağmen gelişen siyasî şartlar İbâzîler'i bu hususta yeni fikirler geliştirmeye ya da imametle ilgili var olan düşüncelerinde değişiklik yapmaya zorlamıştır. İbâzîler'in de içinde bulunduğu Muhakkime-i ûlâ'nın, imametın varlığını dinî değil sosyolojik bir zaruret olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu sebeple sosyal şartlar bir devlet olmadan toplumun idaresine imkân sağlıyorsa bu denenebilir değilse yeterince adil olmayan ve vatandaşları arasında hakça paylaşım yapmayan bir idare olmaksızın hiç olmasın daha iyi demeye getirmişlerdir.

Klasik mezhepler tarihî kaynakları, fırkaları içinde yaşadıkları müşahhas ilişkiler bütününden kopuk spekülâtif bir üslup içinde ele aldıklarından fırkalara yüklenen fikirleri bu ilişkiler üzerine oturtma yerine kurgusal bir anlatım tercih etmişlerdir. Sosyal bağlamından koparılan dinî ve siyasî fikirler her zaman speküle edilmeye açıktır. Muhakkime'nin veya son tahlilde İbâziyye'nin siyasî kanaatlerini anlayabilmek için fırkanın içinde yaşadığı dinî, siyasî, iktisadî, ahlakî ve benzeri ilişkiler düzlemini kavramamız gerekir. Hz. Osman'ın şehadetinden sonra Sıffin Savaşı'na gelen sonra Tahkîm ve Nehrevân'la karşı karşıya kalan bu insanların en büyük arzusu yeterince adil olamayan, ekonomik menfaatları eşit olarak paylaşır(a)mayan ve Hz. Peygamber ve sonrasında gelen adil iki halifenin yolundan sapan kimselerin idare ettiği ülkenin siyasal düzleminde bir değişiklik meydana getirmek değildi. Onlar için problemin çözümü gayet basitti. Mevcut siyasî yapı içerisinde adaleti sağlayamayan kişiler görevi bırakacak halkın kendilerine güvendiği yeni idareciler göreve gelecek ve problem de çözülmüş olacaktı. Bu çerçeveden bakıldığında Hz. Osman'ın katli ile başlayan daha sonra Muhakkime ve Hâricî fırkaların teşekkülüne yol açan olaylar yeni bir siyasal düzen önermediğinden bir ihtilal değil siyasî ayaklanmalardır. Bu güne gelinceye kadar da farklı bir siyasî formülasyon üretememişlerdir.

⁸⁵⁹ Seyyid Ahmed, *age.*, 10-11.

Siyasî olarak Emevî ve Hâşimî ikilemine dayalı bir yapının içine sıkışan bu kişilerin içine düştüğü siyasal çaresizlik onları “Böyle olacaksa olmasa da olur.” şeklinde bir formülasyon üretmeye zorlamıştır. Şayet devleti dinî bir zorunluluk olarak ele almış olsalardı böyle bir şey söylemezlerdi. Ayrıca, Muhakkime’nin siyasî fikirleri arasında imametın gereksizliği baskın bir fikir olarak ele alınmamıştır.

Hz. Peygamber’in vefatından sonra Müslümanlar’ın yaşadıkları en önemli problem bilindiği gibi hilâfet meselesidir.⁸⁶⁰ Tahkîm’e kadar kabilelerin kıskançlığı şeklinde kendinî gösteren bu mesele Tahkîm’den kısa bir süre sonra tarafları olan farklı siyasî tezlere dönüşerek bu güne kadar gelmiştir.⁸⁶¹ İbâziyye’nin imametle ilgili görüşlerini merkeze alarak ve İbâzî bakış açısıyla imamet hakkında ileri sürülen tezleri şu şekilde özetleyebiliriz:

Mutedil Demokrasi: Bu anlayışta olanlara göre imamın Kureyş’ten ya da başka bir kabileden seçilmesi çok önemli değildir. Ehîl olmak şartı ile ve herhangi bir kabileye referans yapılmaksızın öncelik ve imtiyaz verilmeksizin her mümin imam olma hakkına sahiptir.⁸⁶² İmam, şûrâ ya da ehl-i hal ve’l akd’in beyatı ile tayin edilir.⁸⁶³ İmama **itaat** vâciptir. İmam zâlim olursa ona karşı hurûc câizdir. Bu, Abdullah b. Vehb er-Rasibî’nin de (38/658) içinde yer aldığı İlk Muhakkime’nin görüşüdür. *Ezârika’nın aksine, şerir olan imama hurûc etmek vâcip değildir; Eşariler’in dediği gibi yasak da değildir.* İmam ehl-i hal ve’l-akdın çoğunluğunun ittifakıyla yani şura yoluyla seçilen imam valilerinden sorumludur. Onların azlinde ve atamasında ehl-i hal ve’l-akd’a danışması uygun görülür.

Mutedil Verasetçi Anlayış: Kureyş’in önemli iki kabilesi olan Hâşimîler’e ve Ümeyye’ye imam olma yolunu kolaylaştıran ve İmam görevini hakkıyla yap(a)madığı zaman azlini imkânsızlaştıran görüştür. İmam beyat ile tayin edilir, zâlim de olsa ona itaat vâciptir. Eş’arîyye, Mâtürîdiyye ve Mu’tezile bu tezi savunur. İslâm tarihinde Müslümanlar’ı siyaseten kilitleyen problemlerin başında imamın azli meselesi gelir. Müslümanlar imamların tayininde değil daha çok azlinde problemler yaşamışlardır.

⁸⁶⁰ Vehbî, *el- Fikru ’l-Akadî İnde ’l-İbaziyye*, 8.

⁸⁶¹ Kalhâtî, *el-Keşf*, II, 325-326.

⁸⁶² İbâzîler 1860 dan sonra imamlarda İbâzî olma şartını da kaldırmışlardır.

⁸⁶³ Halîfât, *el- Usûl*, 5.

Gerek Hz. Osman'ın gerekse Ali'nin halife oluşu derin sıkıntılar doğurmamıştır. Ancak her iki halifeye karşı oluşan memnuniyetsizliğin çözümünde siyasî sonuçları günümüze ulaşan sıkıntılar yaşanmıştır. Bunun gerisinde yatan sebep imamın azlini imkânsız kılan anlayıştır. Bu anlayış doğal olarak imamın azliyle ilgili problem çözmeye yarayan yöntemlerin teşekkülüne engel olmuştur.

Aşırı verasetçi anlayış: İmamet vasiyetle Hz. Ali'nin Fatıma'dan olma çocuklarının hakkıdır. Bu konu dinin usulündendir. İmam masumdur. Bu görüşü Şia fırkası dillendirir.⁸⁶⁴ Şia her ne kadar bu görüşü Hz. Peygamber devrine kadar götürse de fikir hadise irtibatı açısından olayların seyri bu düşünceyi doğrulamamaktadır.⁸⁶⁵ Zira bu mesele imana dair bir konu olsaydı ne Hz. Ali hakkından vazgeçerdi ne de Hz. Hasan bu hakkı Muaviye'ye devrederek günaha girerdi. Hatta Kerbela'da Hz. Hüseyin dahi serbest bırakılması halinde imamlık iddiasından vazgeçeceğini ifade etmiştir. Ancak onun bu teklifi yeterli ilgiyi görmemiştir. İbâziyye'nin imamet görüşüne aykırı olan aşırı verasetçi anlayışı İslâm ile ilişkilendirmek İslâm'ın eşitlik ve adalet gibi evrensel ilkeleri açısından oldukça problemlili sonuçlar doğurmaktadır.

Aşırı Demokrasi: İmamet vâcip olmamakla beraber imam hür seçim yoluyla seçilir. Adaletini koruduğu sürece itaat edilir, cair olursa öldürülür. Bu görüşler, Havârîc (Ezârika, Sufriyye, Necedât) tarafından savunulur.⁸⁶⁶ İbâzîler aşırılık ifade eden her şeyden uzak kaldıklarını belirterek özellikle demokrasi anlayışında da aşırılıktan beri olduklarını belirtirler. Ülke savunması dışında şiddeti asla uygun bulmazlar. Görüşlerini soyut bir iddia olarak değil tarihte şiddet ihtiva eden olayların hiçbirisine katılmadıklarını ifade ederek ve fiilen kurulu düzen düşmanı Hâricî (Ezârika) bir fırka olmadıklarını da ispat ederek ortaya koymaya çalışırlar. Bu konuyla ilgili verdikleri örnekler arasında Havârîc ve Şia'nın içinde yer aldıkları şiddet olayları dâhil olmak üzere Tevvabûn hareketi, İbn Zübeyr (36/656) ayaklanması ve İbn Eş'as (85/704)'ın Emevî hükümetine karşı yürüttüğü siyasî içerikli şiddet olayları yer alır. İbâzîler

⁸⁶⁴ Nevbahtî, *Firaku's-Şia*, Nşr.: M. Sadık Al-i Bahri'l-Ulûm, Nefes 1355, 17-21.

⁸⁶⁵ Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara, 1993, 12 – 20.

⁸⁶⁶ Muammer, *el-İbâziyye*, 404.

mutedil yapılarının gerektirdiği çizgi istikametinde bu hadiselerin hiç birisinde yer almadıklarını iddia ederler.⁸⁶⁷

Kadim fırak kitaplarında Havâric tanımlanırken fûrularına ait farklı görüşler eklektik bir şekilde birleştirilerek bir Havâric tanımına ulaşılmaya çalışılır. Daha sonra da bu görüşler üzerinden İbâziyye'nin siyasî fikirleri ortaya konulur. Hâlbuki İbâziyye literatüründe konu, anlatılanlardan farklıdır; Allah'ın farz kıldığı emir ve nehiyler hususunda adaleti ayakta tutmak, düşmanlarla mücadelede etmek ve her icraatında kitap ve sünnetten delil getirmesi şartıyla imamla akitleşmek farzdır. İmam yaptığı tüm icraatlarını kitap, sünnet ve icma ile delillendirmek zorundadır. İslâm devletinin reisi olmak konusunda Arap ya da Acem herkes birbirine eşittir. Adil olmayan imama hurûc etmek Havâric'in (Ezârîka'nın) iddia ettiği gibi farz değildir, câizdir. İnsanların güçleri yettiği takdirde imamet (devlet) kurmaları vâciptir. İbâzîler bu görüşleriyle "ihtiyaç halinde imamet kurulmalıdır" diyen Muhakkime-i ûlâ'dan farklı düşünürler.⁸⁶⁸

Muhakkime-i ûlâ'nın Sıffin Savaşı'nın hemen akabinde seslendirmiş olduğu görüşlerden birisi şöyleydi: "İslâm ümmetinin Sultân ya da imamsız olması câizdir." Muhakkime-i Êlâ'nın bu görüşüne göre imam zorunlu değildir. Eğer müminlerin imamsız yaşamaları mümkünse bir imama bağlı olmadan yaşarlar."⁸⁶⁹ Fakat gerek Muhakkime-i Êlâ gerekse 64/683–684 de gerçekleşen ayrışmadan sonra tüm Muhakkime fırkalarının bir imamı olmuştur. Başka bir ifadeyle kendisine imam bulan bir zümre başka bir fırka teşil etmiştir. İbâzîler'in devletleşmesinden sonra da imamet önemini korumuştur. İmamete karşı olmak bir yana önceden ifade ettiğimiz gibi imameti önemli görmeyi kendileri için mümeyyiz bir vasıf olarak zikretmişlerdir.⁸⁷⁰

İbâzî anlayışa göre imamın seçimi ehl-i hal ve akd'in seçimi ve Müslümanlar'ın da beyatıyla tamamlanır. Ehl-i hal ve akd'in razı olması dışında başkaca bir şarta ihtiyaç duyulmaz. Ehl-i hal ve akd'in sayısı şartlara göre değişmekle beraber genel İbâzî fakihlere göre ilim ve fazilet sahibi altı kişiden az olamaz. Bunun meşruiyeti Hz.

⁸⁶⁷ Vercilânî, *ed-Delîl ve'l-Burhân*, I, 15.

⁸⁶⁸ Şemmâhî, *ed-Dîyânât*, 199.

⁸⁶⁹ Şehristânî, *el-Milel*, 139- 141.

⁸⁷⁰ Ettafeyyîş, *Avdetu ile'l-Feda*, I.

Ömer'in kendisinden sonraki halifenin seçiminde işi altı kişilik bir şurâya havale etmesidir.

B- İmam Olacak Kimsede Aranılan Şartlar:

- 1- Akıllı ve ergin olmalı
- 2- Kör ya da sağır olmamalı
- 3- Dilsiz olmamalı
- 4- Fasih Arapça konuşabilmeli
- 5- Eli, ayağı kesik olmamalı
- 6- Dinde ilim ve vera' sahibi olmalı
- 7- Ehl-i velayet ona beyat etmiş olmalı
- 8- Müslümanlar'ın ehl-i da've'sinden olmalı
- 9- Had ve celde cezasına çarptırılmış olmamalı.

İbâzîler imam olacak kişinin kabile ya da nesebine önem vermezler. Bu bakımdan “*imamlar Kureyş'tendir*” hadisini de pek sihatli bulmazlar. İmam olacak kimsede dinî açıdan takvadan başka bir şart aramazlar.⁸⁷¹

C- İmamın Azli:

Zulüm üzere olan imam hakkında İbâzîler şu görüşlere sahiptirler: Şerir imamın görevden el çekmesini sağlamak için belirli bir silsile takip edilir:

- 1-Öncelikle zalim imamdan adil olması istenir.
- 2-Şayet buna icabet etmezse Müslümanlar'ın işlerinden el çekmesi istenir.
- 3-Buna riayet etmezse kuvvet kullanılarak azli câiz olur.

İbâzîler adaletle hükmetmeyen imamın azlinde siyasî konjonktürü dikkate alırlar. İmamın azlinde daha büyük bir fitneye yol açmamaya gayret gösterirler. Ezârîka ve benzeri fırkalarda görülen gözü kapalı otorite düşmanlığı İbâzîler için söz konusu değildir. İbâzîler görevini hakkıyla yerine getirmeyen imamı önce sözlü olarak uyarırlar. Dikkate alırsa problem çözülmüş olur. Değilse müdahale yolu açılmış olur. Şiddete başvurmak bu noktada ümmetin aleyhine olacaksa bunu tehir ederek şartların olgunlaşmasını beklerler.

⁸⁷¹ Bu görüşlerine Hucurât (49), 13. ayetini dayanak olarak alırlar.

Çağdaş İbâzî bilgin Saîdî bu konuda şu bilgileri verir: İbâzî siyasî fikirleri muvacehesinde imamın Müslüman olması ve her işinde ve sözünde İslâm ahkâmına uyması gereklidir. İmam istikamette ise ona itaat edilir. İmam üzerine düşen vucubiyetlere muhalif olur ve sorumluluklarını yerine getirmese önce,

1- Hz. Peygamber'in hadisleri çerçevesinde kendisine nasihat edilir. Hz. Peygamber bir hadislerinde; "Din nasihattır" dedi. Kim için diye soruldu? Hz. Peygamber, "Allah için, Peygamber için, Müslümanlar için..." dedi. Bu hadis bağlamında nasihate uyarsa itaat vâcip olur.

2- Nasihat fayda vermez ise Müslümanlar üzerinden velayeti düşer, itaat vâcip olmaktan çıkar.

3- Zâlim imamdan kurtulup yeni bir imam edinme hazırlıklarına girilir. İmamın durumuna göre iki yol takip edilir:

a- Zâlim imamın gücü zayıf, destekleyicileri de az ise azledilerek yerine hemen birisi tayin edilir.

b- Zâlim imam güçlü ve otoriter, yardımcıları ve taraftarları çok ise huruç tavsiye olunmaz. Ancak böyle bir imamın isyan ifade eden emirlerine itaat lazım değildir. Bu aşamada ulema devreye girerek insanları İslâm devletini ikame etmeye ve insanları İslâm dinînin vâciplerinin öğrenimine sarılmaya çağırırlar.⁸⁷²

Zalim imamın İbâzî olması ya da olmaması durumu değiştirmez. Şerir imamın etrafındaki insanlar Müslümanlar'ın emniyetinde, askerî kıvılcığı ise asi sayılır. Mezhepte kendilerine muhalif olan beldelerin imamları zâlim de olsa halkı itibarıyla oralar İslâm beldesi sayılır. Devlet düşmanlarını def etme dışında dâhilde şiddet kullanılamaz. Sınırlar çok genişlediğinde ya da parçalar arasında idare imkânsız olduğunda birden fazla imamın bulunması câizdir. Aşağıda belirtilen şartların oluşması halinde imam olan kişinin imameti düşer.

- 1- Görmemesi
- 2- Duymaması
- 3-Konuşamaması
- 4- Aklının gitmesi

⁸⁷² Saîdî, *el-Canibu'l-Fikrî fi'l-Mezhebi'l-İbâzî*, 8.

5- Had cezasını gerekli kılan bir kepire işlemesi

6-Had gerektirmeyen bir suç işlemesi ve bu suçtan dolayı tövbe etmemesi⁸⁷³

D- İmamet çeşitleri

İbâzîler, Nehrevân Savaşı'ndan sonra Muhakkime içerisinde Ezârika, Sufriyye ve Necedat gibi aşırı Hâricî fırkaların çekirdeğini teşkil eden müfritlerle beraber olmak yerine daha mutedil bir yol izlemeyi tercih ettiklerini söylerler. Mutedil bir yol takip etmeleri siyasî anlamda onlara dinin ahkâmını uygulamada yeni yöntemler geliştirme şansını tanımıştır. İmamet, İbâzîler için şer'î ahkâmı uygulamada yardımcı olan bir araçtır. Dolayısı ile İbâzîler içinde buldukları sosyal ve siyasî şartlara göre imameti farklı şekillerde uygularlar. İbâzîler'de dört farklı imamlık vardır ve her imamlığın kendisine has şartları vardır:

1- Kitman (gizlenme) İmamlığı: İbâzîler siyasî anlamda imamlıklarını ilan edecek güce sahip olmadıkları durumda kitman imamlığını uygularlar. Bu merhalede fırkanın daveti gizli yapılır. Kitman imamlığı meşruiyyetini Hz. Peygamberin Mekke' döneminden alır. İlk İbâzîler'den Ebû Bilâl Mirdas b. Udeyye,⁸⁷⁴ Câbir b. Zeyd,⁸⁷⁵ Abdullah b. İbâz⁸⁷⁶ ve Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (145/762) Kitman imamları olarak değerlendirilirler.

2- Şurat İmamlığı: Zalim imamlara karşı savaşmak için nasb edilen imamdır. Ebû Bilâl aynı zamanda Şurat imamı sayılır. Ebû Bilâl hicri 61 yılında şurat imamı olarak *hurûc* etmiştir.

3-Difae (savunma) İmamlığı: Nehrevân savaşında olduğu gibi “ehl-i da've” yi korumak amacı ile düşmanlara karşı hucum eden imamdır.

⁸⁷³ el-Vehîbî, *age.*, 406.

⁸⁷⁴ Ebû Bilâl aynı zamanda mu'tedil Şurat imamı olarak da değerlendirilir. Nâsır, Muhammed Sâlih, *Menhecü'd-Da've*, 77.

⁸⁷⁵ Nâsır, Muhammed Sâlih, *Menhecü'd-Da've*, 77.

⁸⁷⁶ Nâsır, Muhammed Sâlih, *age.*, 77.

4- Zuhur İmamlığı: Dört imamet çeşidinden en önemlisidir. Bu dönemde İbâzî imam çıkar ve Hz. Peygamber'in hicretten sonra yaptığı gibi İbâzîler için bir devlet kurar.⁸⁷⁷

E- İmamlara Verilecek Lâkaplar

İbâzîler imama verilecek lâkaplar konusunda da fikir üretmişlerdir. İbâzîler'e göre imamet, hilâfet, riyaset kavramları lâfızda farklı ama manada aynı olan kelimelerdir.

İmam: İbâzîler, "...Bizi takva sahiplerine imam yap, derler."⁸⁷⁸ , "...Seni insanlara imam yapacağım dedi."⁸⁷⁹ ayetlerine dayanarak diğer lakapların dışında imam denildiği zaman kendisine umumun iktida ettiği namaz imamı gibi bir imamı kast ederler.⁸⁸⁰

Halife: Din ve dünya işlerinde Peygamber'in halifesi, dinin ikamesini sağlayacak ve milletin güvenliğini koruyacak şahıstır. Ma'siyeti emretmediği sürece imama itaat edilmesi farzdır. Siyasî anlamda önemli olan husus, dinî ayakta tutması, ahkâmı tatbik etmesi ve Müslümanlar'ın birliğini sağlamasıdır.⁸⁸¹ İbâzîler hâkimiyet kavramına Sıffîn'de kullanılan "la hükme illa lillah" parolasına aykırı düşecek bir mana yüklemekten sakınırlar. Hâkimiyet kavramına hâkimiyet-i mutlaka ve sultay-ı mutlaka anlamını yüklemezler. Çünkü Hâkimiyet-i mutlaka⁸⁸² ve sultay-ı mutlaka (mutlak güç)⁸⁸³ unvanları yalnızca Allah'a aittir. İnsan, ilahî anlamda kanun koyma hakkına değil Allah'ın koyduğu kanunları ikame etmek şartı ile Allah'ın halefi olma hakkına sahiptir. Halifelik yoluyla insana bahşedilen şeref yeryüzünde bu vazifenin başka bir

⁸⁷⁷ Brockelman, K., *Tarihu'l-Edebi'l-Magrib*, (Arabça'ya çev. A. Neccâr), Kahire, 1974, III, 161; Nâsır, Muhammed Sâlih, *age.*, 77.

⁸⁷⁸ Furkan, 74.

⁸⁷⁹ Bakara 124.

⁸⁸⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, 339.

⁸⁸¹ Eттаfeyyîş, *Şerhu - Akideti't-Tevhîd*, 427; Kehlan, *Fikrî's-Siyasiyye inde'l-İbâzîyye*,100.

⁸⁸² Varlık aleminde işleyen suyun kaldırma kuvvetinden, atmosfer basıncına kadar tüm fizik yasalarını koyma hakkı.

⁸⁸³ Fiziğin kanunlarını da içine alacak şekilde bir güç. Mesela Dünya kendi eksenini etrafında dönüşünü yirmi dört saatte tamamlar. Bu dönüşü on saata düşürecek ya da kırk saata çıkarabilecek bir güç.

Mevdudî, *Nazariyye*, 46.

cinse değil insana verilmiş olmasıdır. İnsanlar içinde de bu görev imanda sadık ve amelde salih olan kimselere tevdi edilir.⁸⁸⁴

Kuzey Afrika İbâzîler’i fırkanın bu husustaki genel anlayışına uygun düşmeyen adlandırmalar kullanırlar. İbâzî akideye zıt olarak halifeye, mülkün hâkimi, azîm, kebîr denilmesi Berberiler’e has bir durumdur.⁸⁸⁵ Şeyh Eттаfeyyiş, (1386/1966) imamları icraatlarına göre şu şekilde tanımlar: **Hâkim:** Hak bir şekilde alan ve hak bir şekilde dağıtandır. **Melik:** Hak bir şekilde alır ama hak olmayan şekilde dağıtır. **Sultan:** Haksızlıkla alır ve haksız bir şekilde de dağıtır.⁸⁸⁶ Ancak bazen halifeye Sultân denildiği de olur. Bu sıfat daha çok halifenin ahkâmı uygulamada göstermiş olduğu kudretinden dolayı bir teşbih ifadesidir.⁸⁸⁷ **Emîr:** Emîr lafzı çok emretmesinden ve emirleri infaz etmesinden dolayıdır ki onun nüfuzu İslâm beldelerinin tamamına şamildir. Şayet bir emîrin gücü buna yetmiyorsa bu lakaba layık değildir. İbâzîler bu anlamda İslâm beldelerinin tamamına hâkim olmadıklarından imamlarına bu lakabı vermemişlerdir.⁸⁸⁸ Abdurrahman Bekî, şayet âlem-i İslâm’ı bir idare altında toplamak mümkün olsaydı onlar arasından bir emîr’ü’l mü’minin seçmeye itibar edilirdi. Fakat bunun amelî olarak tatbiki imkânsızdır, der.⁸⁸⁹ Halife din ve dünya işlerinde Peygamber’e vekil olarak dinin ikamesinden, halkın güvenliğinden sorumlu olan kimsedir. Halife Allah’ın yasadığı bir şeyi emretmediği sürece ona itaat etmek tebasına farzdır.⁸⁹⁰

F- İmamların Uyması Gerekli Siyasî Prensipler

İbâzîler ümmetin başına imam olarak seçilecek kimse için bir kısım siyasî prensipler geliştirmişlerdir:

Birinci kaide: Hâkimin mümin olması gerekir: Bu kaide Hâkimin Müslüman cemâatından olmasını gerekli kılar. Tabiki bu kaide hâkimin takva ve vera yönüyle

⁸⁸⁴ Mevdudî, *age.*, 46; Şura 55.

⁸⁸⁵ Kehlan, *Fikrî’s-Siyasîyye inde’l-İbâzîyye*, www. İbadhiyah. Com., 102.

⁸⁸⁶ Eттаfeyyiş, *Şerhu’l-Akide*, 427.

⁸⁸⁷ Kehlan, *age.*, 101.

⁸⁸⁸ Bekî, *Şerhu’n-Nîl*, XIV, 273-274; Şehristani, *Milel*, 134.

⁸⁸⁹ Bekî, III, 286.

⁸⁹⁰ Eттаfeyyiş, *Şerhu’l-Akide*, 427.

herkesten ileri olmasını gerektirmez. Velayeti ve beraeti korumalı, hakkın ikamesinde güçlü olmalı.⁸⁹¹ Bu prensibin Kur'anî temeli şu ayetlere dayanmaktadır:

“Ey iman edenler! Allah'a itaat edinîz, Resul'e itaat edinîz sizden olan emir sahibine de” en- Nisa, 59

Allah buyurur ki: “ Onlara güven ve korkuya dair bir emir gelince, onu hemen yayıverirler. Hâlbuki onu Rasule ve içlerinden emir sahiplerine arz etselerdi, elbette onların hüküm çıkarmaya güç yetirenleri anlayıp bilirdi.”⁸⁹²

İkinci kaide: Hâkimin, ilim ve bedence kudretli olması önemlidir.

Halife'nin en önemli görevi Allah'ın emir ve yasaklarını ikame etmektir. Şayet İmam hakları almaktan, hadleri ikame etmekten aciz kalıyorsa adaletin zuhuru imkânsızlaşır.⁸⁹³

“ Peygamberleri onlara “ İşte, demişti, Allah size melik olmak üzere Tâlut'u gönderdi.” “A!...dediler, nasıl oluyorda o bizim üzerimize melik oluyor? Melik olmağa biz ondan daha layıgız ve ona malca bir genişlik ve bollukta verilmemiştir.” “ onu sizin üzerinize Allah seçip görevlendirmiştir ve ona ilim ve cüsse bakımından bir güç ve bir genişlik vermiştir” dedi.”⁸⁹⁴

Üçüncü kaide: Hâkimlik dercesine ulaşmada herkes bir birine eşittir.

Allah buyurur ki: “ Ey İnsanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız O'ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah her şeyden haberdardır.”⁸⁹⁵

Bu kural beşerin eşitliğini pekiştiren bir kaidedir. Tüm Müslümanlar bir tarağın dişleri gibi birbirlerine eşittirler. Arabın Arap olmayana bir üstünlüğü yoktur. Üstünlük yalnızca takvadadır. Kureyşi, Ulvî (alevî), Emevî ya da Iraklı olmanın dinde hiçbir

⁸⁹¹ Ebû'l-Müessir, *es-Siyer ve'l-Vücutat*, II, 317.

⁸⁹² en-Nisa, 83.

⁸⁹³ Ebû'l-Müessir, *age.*, II, 299.

⁸⁹⁴ Bakara (2), 247.

⁸⁹⁵ Hucurât, 13.

değeri yoktur. Bu unsurlar üzerinde üstünlük taslamak şeytani bir endişe ve dürtüdür. Tüm bunlar şeytani söylemlerdir.⁸⁹⁶

Allah buyurur ki: “ Şeytan (şöyle) dedi; ben ondan hayırlıyım, beni ateşten yarattın onu çamurdan.”⁸⁹⁷

“ Muhammed, sizin erkeklerinizden hiç birinin babası değildir. Fakat o, Allah’ın Rasûlü ve peygamberlerin sonuncusudur. Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”⁸⁹⁸

“ Aşiretinden yakın olanları korkut.”⁸⁹⁹

Dördüncü kaide: Hâkimin seçiminde esas olan şuradır.⁹⁰⁰

Müslümanlar’ın dinî imametini ikamesini ve şurâda alınan kararlara razı olmayı emreder. “ Yine onlar, Rablerinin davetine icabet ederler ve namazı kılarlar. Onların işleri aralarında şura iledir. Kendilerine verdiğimiz rızktan da harcarlar.”⁹⁰¹

“ Şu halde onları affet, bağışlanmaları için dua et; iş hakkında onlara danış.”⁹⁰²

Beşinci kaide: Hükümde asıl olan adalettir.

“ Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder.”⁹⁰³

“Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutun, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin sizi adil davranmamaya itmesin. Adaletli olun; bu Allah korkusuna daha çok yakışan bir davranıştır.”⁹⁰⁴

“Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder.”⁹⁰⁵

“Deki; Ben Allah’ın indirdiği kitaba inandım ve aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum.”⁹⁰⁶

⁸⁹⁶ Rebi’ b. Habîb, 1005.

⁸⁹⁷ el-A’râf 12.

⁸⁹⁸ el-Ahzâb, 40.

⁸⁹⁹ Şuara, 214.

⁹⁰⁰ Ebû’l-Müessir, *es-Siyer ve’l- Vücubat*, II, 298.

⁹⁰¹ eş- Şûrâ, 38.

⁹⁰² Al-i İmran 159.

⁹⁰³ en-Nisâ, 58.

⁹⁰⁴ el-Maide, 8.

⁹⁰⁵ en-Nahl, 90.

⁹⁰⁶ eş-Şurâ, 15.

Altıncı kaide: Hükümde vacip olan Allah'ın emrettiğidir.

“Artık aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet. Sana gelen gerçeği bırakıp da onların arzularına uyma.”⁹⁰⁷

“Aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet ve onların arzularına uyma Allah'ın indirdiklerinden bir kısmından seni saptırmamalarına dikkat et.”⁹⁰⁸

G -Dâr Hakkındaki Görüşleri

Dâr'ın hükmü hakkında İbâziyye'nin dört farklı görüşü vardır.

1- Hem sultânı hem de ordusu İslâm olan dar, daru'l- islâm'dır, Müslüman vatanıdır, İslâm ümmetidir ve Allah'ın kitabıyla hükmeden bir Müslüman devletidir.

2- Sultânı ve ordusu Müslüman olmakla beraber zulüm üzere olan dar hususuna gelince burası da daru'l-İslâm'dır. Vatan olarak Müslüman vatanı, halkı İslâm ümmeti ve Müslüman devletidir. Burada Sultânın İbâzî olması ya da olmaması durumu değiştirmez.

3- Sultânı müşrik halkı Müslüman olan dar (yurt): Dâr-ı İslâm'dır ama müstemlekedir.

4- Sultânı ve ordusu müşrik olan dar: Dâr-ı şirktir. Orada şirk hükümleri câri olur.

H- Meclisler

İbâzîler varlıklarını devam ettirebilmek için farklı meclisler ihdas ettiler. Sürekli hurûc ve hicret fikri ile asayişin en güçlü düşmanı olan Hâricî fırkalar; bir taraftan devletle çatışarak asayiş tehdit ediyorlar diğer taraftan da yapılan savaşlarda kendilerini bitiriyorlardı. İbâzîler ise çatışmalardan uzak bir şekilde firkanın görüşlerini yaymak ve etki alanını genişletmek için ikna ve da'vet gibi diğer Hâricî fırkaların kullanmadığı farklı yöntemleri tatbik ediyorlardı.⁹⁰⁹ İbâzîler'in görüşlerini yaymak için kullandıkları usullerden birisi de, Gizli Meclisler ihdas etmektir. Ebû Ubeyde Müslim b. Ebi Kerîme (145/762) tarafından ihdas edilen bu meclisler İbâzîler'in gelişmesinde gerçekten önemli rol oynamıştır. Ebû Ubeyde üç çeşit meclis kurmuştur. Gizli, (illegal) ve

⁹⁰⁷ el-Mâide, 48.

⁹⁰⁸ el-Mâide (5), 49.

⁹⁰⁹ Bkz. Abdulhalim, *el-İbâziyye*, 22-25.

yeraltında çalışan bu meclislerde öğrenilecek bilgiler, meclislerin işleyişi ve görevlerin tasnifi Ebû Ubeyde Müslim b. Ebi Kerîme 145/762 tarafından yapılmıştır.

1- Genel Meclisler (Meclis-i Am)

2- Meşayih Meclisleri

3- Hameletü'l-İlim

1-Meclis-i Âm (Genel Meclisler)

Fırkaya mensup olan her tabakadan İbâzî'nin rahatça katılabildiği meclislerdir. Belli bir amaca yönelik olarak, şeyhlerden birisinin evinde toplânılır. İbâzîler baskı gördükleri dönemlerde şüphe çekmemek için çok farklı yöntemler denemiştir. Genel meclislerin belirlenmiş bir programı yoktur. Fırkaya mensup kişiler toplânarak kibar-ı meşayıhten dersler ve nasihatler dinlerlerdi.⁹¹⁰ Genel Meclislerden her biri bir şeyhin adını alıyor, onunla anılıyordu. Misal:

Abdu'l-Melik et-Tavîl'in Meclisi

Ebi'l-Hür Ali b. Hüseyin'in meclisi

Ebû Sufyan Kanber'in meclisi

Ebû'l-Mevdudî Hâcib et-Taî meclisi⁹¹¹ vb.

2- Meclis-i A'yan

Fırka için önemli sayılabilecek bütün kararların alındığı yer olması sebebiyle oldukça önemli bir meclistir. Ayan meclisine herkes katılamaz. Sadece fırkanın şeyhleri ve liderleri katılabilir. Burada fırkayla ilgili siyasî kararlar alınır. Belli üyelerle sınırlanmıştır. Mesela, ehl-i da've'nin (İbâziyye'nin) fazilet sahibi gençlerinden sayılan Şuayb b. Ömer eniştesinin evinde yapılan meşayih meclisine katılmak ister ancak bunu fark eden diğer şeyh ve liderler ondan derhal evine dönmesini isterler.⁹¹²

3- Mecalisü'l- İlim veya Hameletü'l-İlim

Bu meclisler fırkanın siyasî ve itikadî görüşlerinin öğretildiği meclislerdir. Emsar'ın (ordugâh) farklı bölgelerinden gelen İbâzî gençler bizzat Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (145/762) tarafından eğitilirdi. Bu meclisler gizli olarak toplânırdı. İleriki yıllarda fırkanın propagandasını yapacak gençler ve onları eğiten şeyhler dışında

⁹¹⁰ İvaz, *el-Uşûl*, 36-37.

⁹¹¹ İvaz, *age.*, 38..

⁹¹² İvaz, *age.*, 39.

kimsenin bu meclislerden haberi olmazdı. İslâm coğrafyasının değişik bölgelerinden getirilen gençlere Hameletü'l-İlim adı verilmektedir. Bu gençler eğitildikten sonra tekrar aynı bölgeye gönderiliyordu. Bu halkada görev yapan gençlerin, geldikleri bölgeyle alakalı getirdikleri bilgiler, bu mecliste değerlendiriliyordu. Sonra da bölgelere göre da'vet stratejisi belirleniyordu.⁹¹³ Ebî Ubeyde bununla da yetinmedi, görev için farklı bölgelere giden gençlerle Basra'da bulunan Da'vet merkezi arasında bir ilişki kurdu. Hameletü'l-İlim arasında bir ihtilaf oluştuğunda, ihtilaf da'vet merkezine iletiliyordu. Daha sonra firkanın meşayihini konuyu Tahkîm ederek bir karara varıyorlardı. Bazen de merkezden bir görevli, problemi çözmek için vilayetlere gidiyordu. Ebû Ubeyd Müslim b. Ebi Kerime, bu durumlarda genelde Hacib et- Taî'yi görevlendiriyordu. Hacib et- Taî, Basra dışında firkanın mali ve askeri işlerinden sorumluydu. Sıffîn' de tahkime karşı çıkan bu kimseler⁹¹⁴ geçen zaman içerisinde Tahkîm müessesesi kurmak zorunda kalmışlardır. Hameletü'l İlim'de vazife yapan kimseler bir konu hakkında fikir ayrılığına düştüklerinde konuyu da'vet merkezine iletiyorlardı. Onlar da hakem olarak konuyu bir karara bağlıyorlardı.⁹¹⁵

Muammer İbâzîler'in siyasî fikirlerini şu şekilde özetlemiştir:

1- Allah'ın farz kıldığı emir ve nehiyeler hususunda, adaleti ayakta tutmak konusunda, düşmanlarla mücadelede ve tüm konularla ilgili işlerde kitap ve sünnetten delil getirmesi hususunda imamla akitleşmek farzdır.

2- Devlet reisinin Kureyşi olmaması bir kusur değildir.

3- Adil imama huruç câiz olmaz

4- Havârîc'in söylediği gibi cair imama huruç vâcip olmadığı gibi Eşariler'in söylediği gibi yasak ta değildir.

5- Kurtulma zannı galip gelirse *hurûc* (isyan) tercih edilir. Eğer *hurûc*la necat olmayacaksa veya Müslümanlar'a zarar verecekse ya da her hangi bir İslâm beldesinde düşmanlara karşı İslâm'ın gücünü zayıflatacaksa o takdirde zâlimin zulmü altında kalmak istihsan olunur. Makâlât kitaplarında iddia edildiği gibi İbâzîler, zalim imamlar

⁹¹³ İvaz, *age.*, 40, 41.

⁹¹⁴ Bağdâdî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, İstanbul, 1346/1928, 292.

⁹¹⁵ İvaz, *el-Usûl*, 41.

dediklerinde sadece kendilerine muhalif olanları değil imam-ı câir denince Allah yolundan ayrılan herkesi kastederler.

6- İmam şura ve ehl-i hal ve akd'in çoğunluğu ile seçilir.

7-İmam valilerinin her türlü tasarrufundan sorumludur. İmamın ehl-i hal ve'l-akd'a danışması güzel olur.

8- İslâm ümmetinin sultânsız, imamsız kalması câiz olmaz.

9-İmam-ı câir için sırasıyla şu işlemler uygulanır.

a- Adaletle hükmetmesi istenir

b- Eğer bunu yaparsa yani adaletle hükmederse problem çözülür, yapmazsa Müslümanlar'ın işinden ellerini çekmesi istenir.

c-Yapmazsa, büyük bir fitneye yol açmamak şartıyla kuvvete başvurulur ve azli câiz olur.

10- Zâlim imamın İbâzî olması ya da olmaması durumu değiştirmez. Zâlim imam ve ordusu haddi aşan bir statüye düşer.

11- Kendilerine muhalif olanların beldesi sultânları cair de olsa Müslüman beldesidir. Devlet düşmanlarını def etme dışında dâhilde zulüm yapamaz.

12- Sınırlar çok genişlediğinde ya da parçalar arasında idare imkânsız olduğunda birden fazla imamın bulunması câizdir.⁹¹⁶

⁹¹⁶ Muammer, *el-İbâziyyetü fi Mevkibi't-Tarih*,33-35

SONUÇ

Ağırlıklı olarak günümüz İbâzî kaynaklarının temel alındığı bu çalışmada görüldüğü gibi İbâziyye, İslam Tarihinde ilk teşekkül eden Muhakkime fırkasının günümüze kadar varlığını devam ettirebilen tek koludur. Muhakkime ve ona bağlı olarak İbâziyye'nin teşekkül ettiği dönem, İslam tarihinin en muğlak yıllarına denk düştüğü için spekülasyonlara açık bir alan olmuştur. İbâzîler'in ortaya çıktıkları andan günümüze kadar kendilerini ifade etmekte ciddi zorluklar yaşadıkları söylenebilir. Kendilerini doğru ifade edebilme hususunda yaşanan zorlukların bir kısmı İbâzîler'in kendilerinden kaynaklanmakla beraber diğer bir kısmı da muhalif fırka yazıcılarından kaynaklanmıştır. Şöyle ki: Anlamak bir ölçüde sempatiye bağlıdır. Bizler kendimize sempatik gelemeyen şeyleri yeterince anlayamayız. İbâzîler'i anlama noktasında aklîlik, sempatinin önüne geçirilmekle kalmamış aynı zamanda Havâric genellemesi içerisinde İbâzîlik'e antipatik bir yaklaşım sergilenmiştir. Mesela, Ehl-i Sünnet, Sıffin Savaşının nedenini ictihat farklılığı ile izah ederek; savaşın iki tarafı olan Hz. Ali ve Muaviye sempatik bir yaklaşımla suçtan yalıtılmıştır. Oysa ayrışan üçüncü taraf yani Muhakkime'de sahabe olmasına karşılık diğerlerine gösterilen sempatik yaklaşım onlardan esirgenir. Dolayısı ile İbâziyye antipatik yaklaşımların gölgesinde kalmıştır. Bizler nefret ettiğimiz, antipatik bulduğumuz kişileri ya da olguları ne kadar doğru anlayabiliyorsak İbâzîlik de bugüne kadar ancak o kadar doğru anlaşılabilmiştir.

Doğrudan İbâzîliği merkeze almayan çalışmalarda İbâzîliğe, Havâric ile arasında kurulan nispete bağlı olarak yer verilmiştir. Bu bakış açısı İbâzî söylemi yeterince dikkate almayan ve Havâric'i öncelerken İbâzîliği öteleyen gelenekselleşmiş bir bakış açısıdır. Bu çalışmada ise İbâzî bakış açısı öne çıkarılarak problemler İbâzîler'in kendi kaynaklarından çözülmeye çalışılmıştır. Bu anlamda diğer çalışmalardan farklı olarak: Konular öncelikle İbâzîler tarafından yazılan kaynaklar dikkate alınarak tartışıldığından ülkemizde tanınmayan çok sayıda İbâzî kaynak tanınma imkânına kavuşmuştur. İbâzîler tarafından yazılan bu eserlerin tamamına yakınında İbâzîler'in Ehl-i Sünnet içerisinde yer alma arzuları önemli bir yer tutmaktadır. İbâzîler, Havâric ile değil Ehl-i Sünnetle anılmak istemektedirler. İbâzîler, bu arzularının sadece bir temenniden kaynaklanmadığını konunun dinî, siyasî ve tarihî çok sayıda temellerinin bulunduğunu göstermek sadedinde çok sayıda eser kaleme almışlardır. İbâzîliğin menşei İbâzîlerce

de çok önemsenen bir konu olmakla beraber İbâzî olmayan araştırmacılar İbâzî bakış açısına yani İbâzîler'in tarih kurgusuna yeterince ilgi göstermemişlerdir. Hâvarîc konusu derinliğine işlenirken İbâzîlik ile ilgili çalışmalar sathî kalmıştır. İbâzîler, Muhakkime'nin (furuu) alt fırkası olmayı onur verici bulmakla beraber Muhakkime'yi Havârîc kabul edip ardından İbâziyye'nin Havârîc'in bir alt fırkası olarak gösterilmesine şiddetle karşı çıkarlar. İbâzîler'e göre Tahkim'le beraber ortaya çıkan ilk ve üst fırka Muhakkime'dir. İbâziyye'de dahil olmak üzere Necedât, Sufriyye ve Ezârîka Muhakkime'nin bir alt fırkasıdır. Ancak Ezârîka, Ehvâz'a çekilip kendisi gibi düşünmeyenleri müşrik ilan etmesinden sonra Hâricîleşmiştir. Bu sebeple İbâzîler'e göre Hz. Peygamber'in hadislerinde çerçevesi çizilen Hâricî tiplemesinin karşılığı Muhakkime değil Ezârîka'dır.

İbâziyye, Abdullah b. İbâz 'a nispetle yapılan adlandırma konusunda nispeti doğru ve onur verici bulmakla beraber İbâziyye şeklindeki bir adlandırmanın kendi tercihleri olmadığını ifade ederler. İbâzîler'in kendilerine yakıştırdıkları isim **Ehl-i Da've ve Ehl-i İstikame'dir**. İbâziyye şeklinde yapılan bu adlandırmayı insanların İbâziyye'ye olan ilgisine mani olmak için kurnaz Emevî idarecilerinin uyguladığı siyasî bir oyun olarak değerlendirirler. İbâzîler mururu zamanın galebesiyle bu ismi kullanmak mecburiyetinde kaldıklarını ifade ederler. Kendi aralarında fırkalarını **Ehl-i Da've veya Ehl-i İstikame** şeklinde adlandırırlar.

İbâzîler, fırkaların kişilere nispetini anlamlı bulmazlar. Onlar fırka denildiği zaman sağlam delillere dayanan hükümlerle inşa edilmiş dinî yapıları kast ederler. Bu görüşlerini **“Biz ehl- taklid değil ehl-i takyidiz”** şeklinde formüle etmişlerdir. İbâzîler'e göre dinî bir meselede otorite, kişiler değil ileri sürülen sağlam dinî delillerdir. Böyle olmakla beraber İbâzîler, Abdullah b. İbâz 'ın önemini inkâr etmeksizin fırkanın kurucusu olarak Cabir b. Zeyd'e birinci derecede rol verirler. Onlara göre fırka kurucusu fırkanın fikirlerini sistemleştiren kişidir. Abdullah b. İbâz 'a nispet edilen herhangi bir fetvanın olmadığından yola çıkarak İbn İbâz'ın fırka içindeki rolünü konjonktürel bulurlar.

İbâzîler, Sünnî kaynaklarda kendilerine isnat edilen alt fırkaların hiç birisini kabul etmezler. Gerçek şu ki, eski ya da yeni hiçbir İbâzî kaynakda bu fırkalara, liderlerine ve fikirlerine yer verilmemiştir. İbâzîler bu fırkaların, liderlerin ve onlara

isnat edilen düşüncelerin gerçekte hiç olmadığını; bunların kötü niyetli siyasetçilerin etkisiyle tarihçiler ve makâlât yazarları tarafından İbâzîler’i kötü göstermek için uydurulduğunu söylerler.

Özellikle batılı araştırmacılar olmak üzere İbâzîliğin Harîcîlik genellemesi içinde yeterince sosyalleşememiş Arab bedeviliğinin üzerine bina edilmesi yerleşik bir kanaat halini almıştır. Günümüz Uman İbâzî toplumu ve İbâzî kaynaklar dikkate alındığında aynı yargıların sürdürülmesi en azından iyi bir niyet ifadesi değildir. Günümüz Uman İbâzîleri ortaya çıktıkları günden bu güne kadar örgütlü sosyal hayata özel önem vermişlerdir. Gerek İmamet anlayışlarını gerekse de dâr (yurt) anlayışlarını toplum barışını krize sokacak şekilde işletmemişlerdir. Toplum barışını bozmamak adına günahkâr idarecilerin arkasında namaz kılmışlardır. Muhakkime içerisinde şiddeti yöntem olarak benimseyen gruplara entegre olmayarak Ezârik’a başta olmak üzere şiddeti benimseyen guruplara fiilen karşı çıkmışlardır.

İbâzîler’in itikadî fikirlerinin birçoğunda İslam Mezhepleri Tarihi’nde akılcı ekolü temsil eden Mutezile ile aynı görüşleri benimsemeleri onların akla verdikleri önemin göstergesi sayılabilir. Bu durum bedevî ve gayr-i aklî bir düşünme biçimi üzerine bina edilmeye çalışılan İbâzî anlayışa tezat teşkil etmektedir.

Farklı mezhepleri kötölemenin kanunen yasak olduğu Uman’da Umanlılar farklı mezhep ve din mensuplarıyla büyük bir uyum içerisinde yaşamayı başarmışlardır. Ülke yönetimlerinde İslamî kurallar ve Uman geleneklerinin yanında demokrasiye vurgu yapmaları onların yeni fikirlere açık oluşlarının açık bir göstergesi sayılabilir. Ayrıca ülkenin farklı ülkelerle kurmuş olduğu siyasî, dinî ve ekonomik ilişkiler ve milletler arası çok sayıda örgüte üye olarak ortak hareket etme iradesini ortaya koymaları da önemsenmelidir. Günümüz Uman İbâzîliğini, İbâzîler’in yaşadığı sosyal çevrede bizatihi incelemek amacıyla Uman’a yaptığımız seyahatte Umanlı İbâzîler’in Havâric’e nispet edilen aşırı fikirlerin çok uzağında diğerini dışlamayan, uyumlu bir hayat yaşadıklarını tespit ettik.

İbâziyye ameli imandan bir parça görmekle beraber ameli terk edeni fasık anlamında nimet küfrü içinde olmakla suçlar. Ameli terk kişiyi İslâm milletinden çıkarmaz. Büyük günah işleyen tövbe etmek şartıyla ebedi cehennemde kalmayacaktır.

Bu görüş sanıldığı gibi Mutezile'nin etkisiyle değil baştan beri mutedil bir yol izleyen İbâzî tavrı ile izah edilmelidir.

İbâziyye'ye göre Allah'ın sıfatları zatının aynıdır. Allah zatıyla kadimdir. Sıfatların varlığını Allah'ın zatıyla birlikte düşünmek batıldır. Çünkü böyle bir düşünce kadimlerin çoğalmasına sebebiyet verir.

Onlara göre Allah'ın dünyada ve ahirette görülmesi imkânsızdır. Allah'ın ilimle bilinebileceğini de kabul etmezler. Allah ancak sıfatları ile bilinir. Bir şeyin bilinebilmesi için zihinde tasavvur edilmesi gerekir. Oysa Allah'ın hakikatı zihinde tasavvur edilemez.

İbâzîler'e göre Kur'an-ı Kerim mahlûktur. Kur'an'a nispet edilen tüm sıfatlar onun hadis oluşuna delalet eder. Şayet Kur'an'ın kadim olduğu kabul edilirse bu takdirde Yüce Allah kıdem vasfına sahip tek varlık olmaktan çıkmış olur.

Siyasî konularda Muhakkime tarafından ileri sürülen görüşler, İbâziyye tarafından geliştirilmiştir. Muhakkime'nin imameti "İmamet olmasa da olur" diyerek sosyolojik bir zaruret olarak değerlendirmelerine karşılık İbâzîler onu, fırkalarının olmazsa olmaz bir prensibi olarak görürler. Devlet Başkanlığı konusunda liyakatli olmak kaydıyla bütün Müslümanları eşit görürler. İbâziyye fırkasına mensup olmak şartını da kaldırmışlardır.

İbâzîler, sosyal hayatı farklı dinlerle ve mezheplerle büyük bir uyum içinde paylaşmayı başarabilmektedirler. Önceden beri ticaretle meşgul olan İbâzîler ticaretin gerektirdiği format içerisinde başkalarına karşı hoşgörü içinde olmuşlardır. İbâzîlik Uman'ın resmi mezhebi olmasına karşılık sosyal hayatın biçimlenmesinde fırka etkisi yok denecek kadar azdır. Camiler Şiîler, Şafîler ve İbâzîler tarafından ortak kullanılmaktadır.

EKLER

EK: I

Telkînü's-Sıbyân⁹¹⁷

Dinde kişinin cehaleti mazur görülmez. Yani kişi dinî bakımdan mükellef olduktan sonra dinin her hangi bir konusunu bilmemesi onu sorumluluktan kurtarmaz. Akıllı ve ergin bir mükellef için dinin tüm hüccetleri ve teklifleri arz edilmiş kabul edilir.

İbaziler'de mükellef olmanın dört rüknü vardır:

- 1- Akıllı olmak
- 2- Ergin olmak
- 3- Kıyamu'l-hucce (Delillendirebilmek)
- 4- İmkânü'l-ityan (Yerine Getirebilmek)

Mükellef olan bir kimseye ilk teklif edilmesi gereken şey:

Cümle⁹¹⁸ (Kelime-i şehadet cümlesi) dir. Kelime-i şehadetten kasıt: “Eşhedü en la ilahe illallah ve eşhedü enne Muhammeden resulullah” tır. Bu cümle olmaksızın kişi şirkten kurtulamaz ve bu cümle olmaksızın bir kimse İslâm dinine giremez. Bu sebeple İslâm dinine girmek isteyen birisinin lafzen bu cümleyi telaffuz etmesi gerekir.

Kelime-i şehadet cümlesi üç esası gerektirir:

- 1- Allah'a iman
- 2- Hz. Muhammed'in risaletine iman
- 3- Hz. Muhammed'in getirdiği şeylerin hakkaniyetine iman

İbazilik'te şehadet cümlesi,

a- Akidevî

b-Amelî

olmak üzere iki şekilde tefsir edilir:

a- Akide Açısından Tefsir Edildiğinde Şunları İhtiva Eder:

⁹¹⁷ Geniş bilgi için bakınız. İbâzî bilgin es-Sâlimî, İbâzî ahkâmını çocuklara öğretmek amacıyla *Telkînü's-Sıbyân* isimli bir kitap yazmıştır. Bu kitap yaz kurslarında İbâzî imamlar tarafından okutulmaktadır. es-Sâlimî, *Telkînü's-Sıbyân*, Uman, 1999.

⁹¹⁸ İbâzîler “kelime-i şehadeti” cümle mefhumu ile ifade ederler.

- 1- Allah'ın vâcip ve yüce sıfatlara sahip olduğuna iman etmeyi ihtiva eder.
- 2- Allah'ı nakıs sıfatlardan tenzih etmeyi ihtiva eder.
- 3- Allah'ın fiillerine imanı ihtiva eder ki; buna kitap indirmek, peygamber göndermek misal olarak verilebilir.
- 4- Kaza ve kadere iman etmeyi ihtiva eder.

b- Amelî Tefsir:

İnsan lisanıyla Allah'dan başka hiçbir şeyin ibadet edilmeye değer olmadığını ikrar etmelidir. Bunu lisanıyla itiraf, kalbiyle tasdik etmelidir. Ve itiraf ettiği şeylerle amel etmede vefalı olmalıdır. Kişi bu cümleyi ikrar ettikten sonra malı, canı ve ırzı muhafaza dairesine girmiş olur.⁹¹⁹

Hiçbir şey Allah'a benzemez çünkü O her şeyi yaratandır. Yaratan yarattığına benzemez. İnsanları Allah hakkında her şeyi söylemesi câiz olmaz. Mesela Allah Arşa oturdu denilemez. Allah zaman ve mekândan tenzih edilmelidir. Allah zâtında birdir denilince anlaşılması gereken şey ise O hiçbir şeye benzemez hiçbir şey de ona benzemez. Allah sıfatlarında birdir denildiğinde anlaşılması gereken ise; Allah'ın sıfatlarının mahlûkatın sıfatları gibi olmadığıdır. Yarattıkların sıfatları sınırlıdır. Mesela mahlûkatın ilmi her şeyi ihata etmez; mahlûkatın kudreti her şeye güç yetiremez. Fakat Allah'ın ilmi, kudreti ve tüm sıfatları sınırsızdır.

Allah'ın sıfatları zâtının aynıdır. Allah kâmil ve yüce sıfatlarla muttasıftır. Gayrında bir şeye muhtaç değildir. İnsan ilimde, kudrette kendi dışındakilere muhtaçtır. Ama Allah hiçbir şeye muhtaç değildir. İnsan annesinden doğduğunda ilimle doğmaz. Ancak onu daha sonra yavaş yavaş edinir. Fakat Allah'ın ilmi böyle değildir.⁹²⁰

Çocuktan Teklif Ne Zaman Düşer?

Çocuğun çocukluğu devam ettiği sürece ona itikattan ve amelden hiçbir şey vâcip değildir. Babası tarafından yapılması emredilen şeyleri çocuk terk ederse

⁹¹⁹ Maûlî, *el-Usûl*, Uman, trz, 6.

⁹²⁰ Maûlî, *age.*, 8

dövülmesi câiz olur. Bu babanın uygulaması gereken bir eğitim siyasetidir. Uygulanması gerekli bu siyasetin terki olmaz.

Buluğ Alameti:

- 1- Meni gelmesi
- 2- Mutat yerlerde kılların büyümesi

Sahih olan görüşe göre buluğ yaşı on beştir. Diğer bir görüşe göre on yedidir. Kızlar için erginlik alameti, hayz ve hamldir. Bu alametlerden birisini taşıyan çocuğa ergin hükümleri uygulanır. Öncelikle İbadetleri eda etmesi teklif edilir, günahları terk etmesi istenir.

Buluğ Çağına Ulaşan Birisine İlk Olarak Ne Anlatılmalıdır?

Buluğa çağına gelen çocuğa ilk olarak her şeyi yoktan var eden Yüce Allah anlatılmalıdır. Her şeyin ona muhtaç olduğu, herkesten ve her şeyden gani olduğu söylenmelidir.

Allah Ne İle Vasef Edilir?

Allah'ı nakıs sıfatlarla tavsif etmek câiz olmaz. Allah'ı cehil, âmâlık, acz, sağırlık ve hulûl ile vasetmek câiz değildir. Allah'ın gözle görülmesi imkânsızdır. Allah'ın zâtını göz ve kalp ile veya bu ikisi dışında bir şeyle görmek imkansızdır. Çünkü tüm bunlar Allah'ı küçültür. Allah onların tümünden beri ve münezzehtir.

Allah İçin Câiz Olan Şeyler Nelerdir?

Allah **kemal sıfatlarla** vasedilir. Kadîm, âlim, kâdir, mürîd, basîr, semi', bâkî, gibi sıfatlar atfedilir. Fena ile vasedilmez. Zâtıyla âlimdir, zâtıyla kadirdir, zâtıyla müriddir, vs. Kemal sıfatlarla muttasıf olan Allah mevcudatta bulunan sıfatlarla sıfatlanmaya muhtaç değildir.

Allah İçin Câiz Olan Şeyler:

- 1- Peygamber göndermek
- 2- Kitap inzal etmek
- 3- Mahlûkatı yaratmak
- 4- Rızık vermek
- 5- Yeniden diriltmek
- 6- Haşretmek
- 7- Sevapları ödüllendirmek

8- Günahları cezalandırmak

Peygamberler İçin Câiz Olmayan Sıfatlar:

- 1- Yalan
- 2- Hıyanet
- 3- Azda olsa mübalağa
- 4- Beladet (Aptal ve tenbel olmak)
- 5- Fehame (ifadeden acizlik)

Peygamberler İçin Câiz Sıfatlar:

- 1- Yemek içmek
- 2- Cima
- 3- İnsanlar arasına karışmak
- 4- Sokaklarda yürümek
- 5- Evlenmek
- 6- Arkadaş edinmek
- 7- Zürriyet edinmek

Melekler

Melekler hakkında şunlar bilinmeli;

- 1- Onlar cinlerin ve şeytanların cinsinden değillerdir.
- 2- Allah'ın kendilerine emretmiş olduğu buyruklara isyan edemezler.
- 3- Yemezler içmezler.
- 4- Cinsiyetleri yoktur.
- 5- İbadet etmek için yaratılmışlardır.

İbâzî Fıkıhına Göre Namazın Kılınışı

Tüm namazların rekât sayısı

Mukim için

Namaz Adı	Rekât sayısı
Sabah Namazı	2
Öğle Namazı	4
İkindi Namazı	4
Akşam Namazı	3
Yatsı Namazı	4

Seferi için

Namaz Adı	Rekât sayısı
Sabah Namazı	2
Öğle Namazı	2
İkindi Namazı	2
Akşam Namazı	3
Yatsı Namazı	2

Namazın Erkânı

Namaz Erkanı: Namazın erkanından her hangi bir şey kasten ya da sehven terk edildiği zaman namaz sahih olmaz

1- Vaktin girmesi: “Namaz müminlere vakitli olarak farz kılındı.”⁹²¹

2- Kibleye yönelmek:⁹²²

3- Bedenin, mekânın ve cevarihın pislikten arınması⁹²³

⁹²¹ Nisa, 103

⁹²² Bakara, 149

⁹²³ Müddesir, 4 -5

- 4- Niyet⁹²⁴
- 5- Huşu⁹²⁵
- 6- İhram tekbiri⁹²⁶
- 7- Fatiha'nın okunması
- 8- Ruku', Kıyam ve secde
- 9- Son tahiyat
- 10- Selam

Namazın Sünnetleri

Sünnetlerden birisinin sehven terki sehiv secdesini gerektirir.

- 1- Tevcihiyye
- 2- İstiâze
- 3- Fatiha'dan sonra kıraat
- 4- Kıyam, ruku ve secde tekbiri
- 5- Birinci teşehhüd ve onun için oturmak
- 6- Selamdan sonra duaya intisap etmek

Namazı Bozan Şeyler

- 1- İslâm'dan irtidat etmek.
- 2- Uyku veya cinnet yoluyla aklın zevali.
- 3- Namaz esnasında konuşmak, gülmek, yemek, içmek namazı bozar.
- 4- Kasten gökyüzüne bakmak. (Başını yukarı kaldırmak)
- 5- Namazın rükünlerinden birisini kasten ya da sehven terk etmek.
- 6- Abdesti bozan şeyler namazı da bozar.

Namaza Hazırlık

⁹²⁴ Zümer, 11

⁹²⁵ Mü'minun, 1-2.

⁹²⁶ Rebi' b. Habîb'den rivayet edilmiştir.

Namaz vakti girdikten sonra kişi namaz için hazırlanır. Evinde tüm pisliklerden iyi bir şekilde temizlenir, mescide yönelir, cemâatla birlikte namazı eda etmek için sakin ve vakarlı bir şekilde mescide girer.⁹²⁷ Mescide sağ ayakla girilir ve Muhammed (as)’ a salavat getirilir ve şöyle dua edilir: (Rab(bim) günahlarımı bağışla. Bana rahmet kapılarını aç.)

Sıfatu’s-Salât

Mescide girdikten sonra ayakta yüzümüz kabeye gelecek şekilde kibleye yöneliriz. Namazın farzını ve sünnetlerini eda etmek için kalbimizden niyet ederiz. Namaz Allah rızası için kılınır, başka bir şeye alet edilmez. Kılınacak namaz farz ise farz olduğunu, sünnet ise sünnet olduğu veya Nâfile olduğu belirtilmeli. İstenilirse bu sözle te’kit edilebilir. Misal. (Ey Allah’ım! Allah için falanca namazın farzını kılmaya niyet ettim.)

Kâmet⁹²⁸

Allahu ekber Allahu ekber

Eşhedü en la ilahe illallah Eşhedü en la ilahe illallah

Eşhedü enne Muhammede’r- Rasulallah, Eşhedü enne Muhammede’r-
Rasulallah

Hayya’ala’s-salah Hayya’a’s-salah

Hayya’alel felah Hayya’alel felah

Kad kametissalah Kad kametissalah

Allahu ekber Allahu ekber

La ilahe illallah

et-Tevcihiyye

⁹²⁷ Nur, 26

⁹²⁸ Namazı tek başına kılan kimsenin de kamet getirmesi gerekir. Cemâat ile kılıyorsa okuması gerekmez. Ezan ve kameti ikişer defa okurlar. Ebû Ubeyde Cabir b. Zeyd’den O’da Ebû Saîd el-Hudrî’den O’da Hz. Peygamberden rivayet etmiştir: “Nidayı (ezanı) duyduğunuz zaman müezzinin söylediklerini aynen tekrar ediniz. Ezan iki ikidir, kamet iki ikidir.” el-Vehîbî, Hâlid b. Mübârek, *Sıfâtü’s-Salât*, Behlan/ Uman, 2006, 27.

Namazı ikamet ettikten sonra “ Subhaneke allahümme ve bi hamdike ve tebâreke’smüke ve teâlâ ceddüke ve lâ ilahe gayrük.) Sonra şu eklenir: “ İnni veccehtü vecchiye lillezi fatarassemavâti ve’l-ard hanifâ ve ma ene mine’l-müşrikin.”

Namazın kılınışı

I. Rekât

Kıyamda yapılacaklar:

Kişi kendisi işitecek şekilde “Allahu ekber” diyerek tekbir alınır.(Eller kaldırılmaz ve bağlanmadan yanlara salınır.)

Sonra hafif bir sekine hali oluşturulur.

Sonra kalben huzur içinde gizlice eüzü besmele okur.

Tekrara hafifçe sükût eder.

Sonra besmele ve ardından Fatiha suresini sonuna kadar okur.

Tekrara hafifçe sükût eder.

Eğer kılınan namaz sabah, akşam ve yatsı gibi cehri okunan bir namaz ise ilk iki rekâtta fatiha suresiyle bereber bir sure okunur.

Ruku’

Kıyamda kıraat tamamlandıktan sonra “ Allahu ekber” denilerek ruküya gidilir. Eller dizkapaklarına konur. Sırt düz olur. Baş eğik ve dik olmadan ayakların ucuna bakılır. Bu pozisyonda üç defa “ Subhane rabbiyel azim” denir. Daha sonra baş kaldırılarak, doğrulunur. Doğrulma esnasında “ Semiallahu limen hamideh.” Tam doğrulunca “ Rabbena leke’l-Hamd” denir.

Secde

Allahuekber denilerek secdeye gidilir. Baş yere konur. Üç defa “ Subhane rabbiyel a’la” denilir. Sonra “ Allahüekber denilerek oturma gelinir. Tüm mafsallar kendi yerine gelinceye kadar oturulur. Ardından ikinci secdeye gidilir. Yine üç defa “ Subhane rabbiyel a’la” denilir

II. Rekât

İkinci rekâta kalkarken önce yüz, sonra eller ardından dizler yerden kaldırılır. Ayağa kalkılınca önce Fatiha suresi okunur. Sonra hafifçe sükût edilir. Sonra birinci rekâta olduğu gibi rüku ve secdeler yapılır.

Tahiyyat

Tahiyyata oturulur. Parmaklar araları hafif açık bir şekilde dizler üzerine konur. Tahiyyat okunur.

III Rekât

Tahiyyat'tan sonra Allahuekber diyerek III. rekât için kıyama kalkılır. Tekbiri tam doğrulmadan söyler. Kıyamda yalnızca Fatiha suresi okunur. Allahu ekber denilerek Ruku'ya gidilir. Rukuda üç defa subhane rabbiyel azim dedikten sonra “ semiallahulimen hamideh denilerek doğrulunur. Ayakta “ Rabbena lekel hamd” denir. Ve Allahuekber denilerek birinci ve ikinci secdeye gidilir. Secdelerde üçer defa “ Subhane rabbiyel a'la” denir.

IV. Rekât

Dördüncü rekât tıpkı üçüncü rekât gibi kılınır.

Son Teşehhüd

İlk teşehhütte olduğu gibi Tahiyyat okunur. İstenilirse selam verilir. Namaz tamam olur. İstenilirse Tahiyyattan sonra “ erselehullahu bil huda ve dinî'l-hakkı liyuzhirahu aleddinî küllehu velev kerihel müşrikun. Rabbena Atina fiddünya haseneten ve fil ahireti haseneten ve kına azabennar. Akabinde selam için önce sağ tarafa “ Esselamu aleykum” der sonra sol tarafa “ ve rahmetullah” denir ve namaz tamamlanır.

Ek: II⁹²⁹

Allah'ın benzeri yoktur ne demektir?

O hiçbir şeye benzemez ve hiçbir şey de ona benzemez. Çünkü Allah sübhanehu tealâ her şeyin yaratıcısıdır ve yapılan bir şey kendisini yapana benzemez. (sanat sanatkarına, eser müessirine benzemez.)

Allah'ın zaman ve mekânla vasıflanmaması ne demektir?

Mesela, İnsanın Allah için şöyle demesi caiz değildir: Allahü Tealâ arş üzerinde oturmaktadır. Yüce Allah bunlardan alî ve büyüktür. Allah bir mekanda kalmakla da vasıflanamaz. Allah hangi zamanda ve mekânda gibi soruların gerektirdiği suallerden münezzehtir. Burada denilir ki Allah nerede (eyne) ile vasıflandırılmaz.

Allah zatında birdir ne demektir?

Yani Allah hiçbir şeye benzemez, hiçbir şeyde zatında ona benzemez.

Allah sıfatlarında birdir ne demektir?

Allah'ın sıfatları mahlûkatın sıfatlarından farklıdır. Mahlûkatın sıfatları sınırlıdır. Mesela yaratılmış bir şeyin bilgisi her şeyi ihata etmez. Mahlûkatın gücü her şeye muktedir değildir. Hâlbuki Allah'ın ilmi ve kudreti sınırsızdır.

İbadetlerde Allah'ın bir olmasının anlamı nedir?

İbadetlerin yalnızca ona yapılması gerekir, Çünkü Allah'ın dışındakilere ibadet yapılması doğru değildir.

Allah'ın zatî sıfatlarının zatının aynısı olması ne demektir?

Allah'ın zatı insanın aksine kendisi ile varlığını devam ettirecek Hâricî a'razlara muhtaç olmayacak şekilde yücedir ve kâmindir. İnsan ise kendisi dışında bir ilme, bir kudrete, duymaya vb. muhtaçtır. İnsan, hiçbir ilmi olmadığı halde dünyaya gelir.

⁹²⁹ el- Maûlî, 130 soruda İbâzî akidesini ortaya koyan bir eser kaleme almıştır. İbâzî akidesini kolay anlamamız bakımından özet sayılabilecek bu çalışmanın önemli yerlerinin özetlemenin konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağını düşünüyoruz. El-Maûlî, Hamid b. Süleymân, *130 Suâlâ fi'l-Akide*, 3–130

Allah'ın zati sıfatlarının zatının aynı olduğu sözü nereden neş'et etmiştir.?

Bu söz Allah Tealanın başkasına muhtaç olmasını tenzihden doğmuştur. Şayet Allah kendisi dışında kendi varlığını devam ettirecek sıfatlara ihtiyaç duysaydı ona muhtaç olmuş olurdu, başkasına muhtaç olanın ilah olması uygun olmaz, Yüce olan Allah bundan alî ve büyüktür.

Zatî sıfatları ispat etmede bize düşen sorumluluk nelerdir?

Zatî sıfatların zıtlarından Allah'ı tenzih etmektir, İlimle cehalet nefyedilir, kudretle acz, irade ile ikrah nefyedilir, diğer sıfatlar da böyledir.

Allah'ı dünyada ve ahirette görülmekten niçin tenzih ediyoruz?

Allah Tealâ gözle görülmekten münezzehtir. O yücedir dünyada ve ahirette gözler onu göremez.

Hiçbir vakit Allah'ın görülemeyeceğine dair Kur'an-ı Kerimdeki deliller nelerdir?

Bunun delili Allah'ın şu sözüdür: “Gözler onu idrak edemez o gözleri idrak eder. O latiftir, habirdir. Ve Allah'ın Efendimiz Hz. Musaya olan şu sözüdür: “Sen beni göremezsin”

Allah'ın evhama belli bir şekil vermemesinin ve efkarı sınırlamamasının sebebi nedir?

Çünkü evhamın ve efkarın Sübhaney-i Tealâ'nın zatının hakikatına ulaşmaları mümkün değildir. Muhakkak ki insanın evhamı ve efkarı zaman ve mekanın çerçevesine boyun eğer. Yüce ve eksik sıfatlardan münezzehtir olan Hak bundan münezzehtir.

Muhakkak ki Allah mekâna hulul etmez sözünün anlamı nedir?

“Allah Teâlâ mekândadır” denmesi caiz olmaz. Çünkü, Allah Teâlâ zamanı ve mekanı yaratmazdan önce de vardı. O şuan bulunduğu şey üzeredir.

Niçin “Muhakkak ki Allah mekânda inendir” demek cazi değildir?

Şayet Allah Teâlâ mekâna hulul ederse aşağıdaki (problemler karşımıza) gelir:

*Ya mekânın bizzat Allah'ın zatından evvel olması gerekir. Allah ise bundan yücedir. Çünkü mekân uluhiyyet sahibi olmakta daha evla olur.

*Veya mekân Allah'ın zatıyla beraber kadim olur. Bu takdirde de mekânın ulûhiyette Allah'a ortaklığı gerekir.

* Ya da mekân hadis olur, Bu durumda da “Bu mekânı yaratmazdan önce nerede idi? Sorusu tevcih olunur.

Diğer Peygamberlerin dışında Sadece Hz. Muhammed'e ait kılınan hususiyetlerden bazılarını zikret

1- Allah'u tealâ onu en son nebi yaptı,

2- Onu insanlara ve cinlere elçi olarak gönderdi

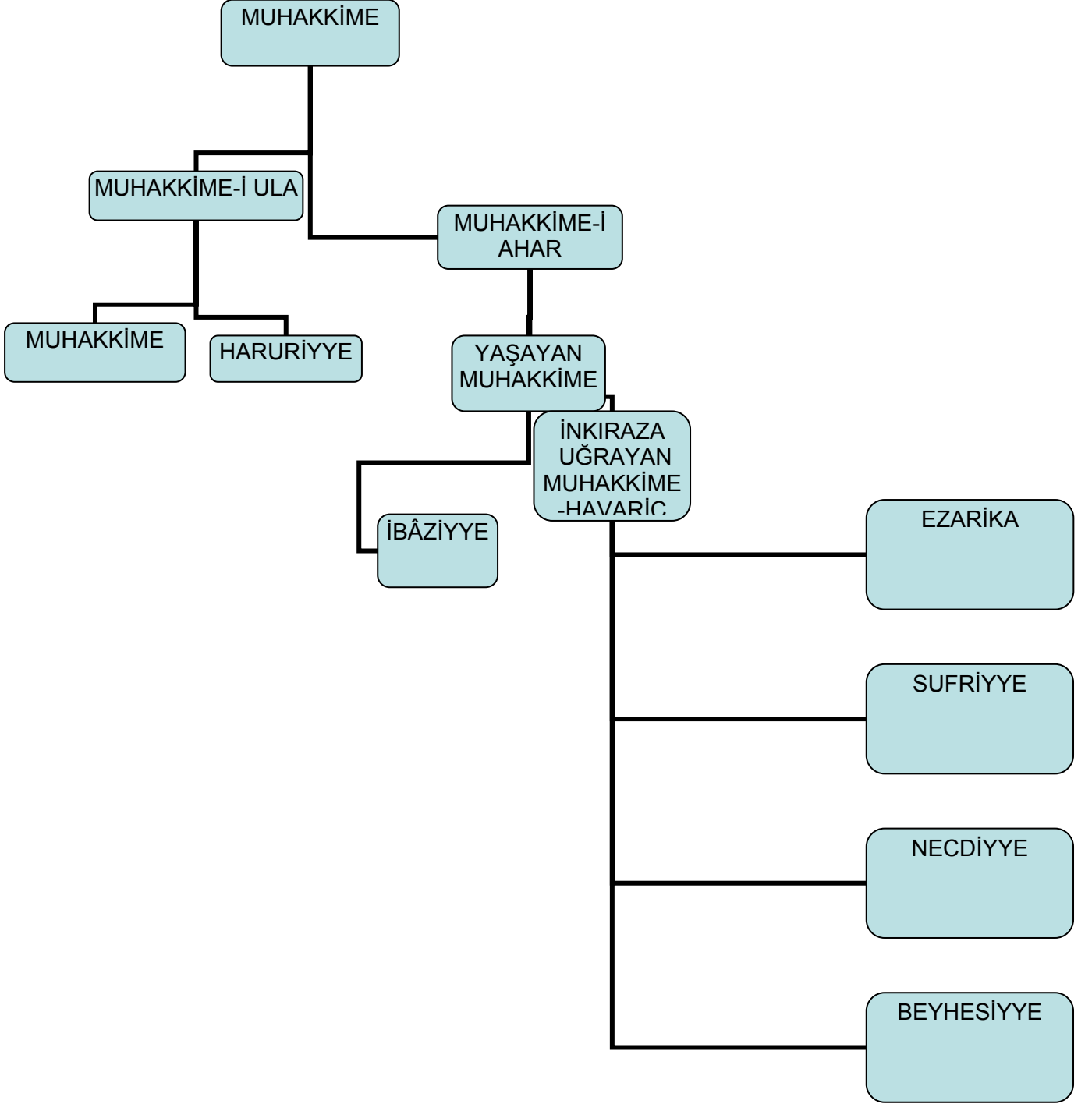
3- Onun risaletini (kıyamete kadar) ebedi yaptı

4- Peygamberlerin tamamı kıyamet günü onun livau'l-Hamd sancağının altında toplânacaktır.

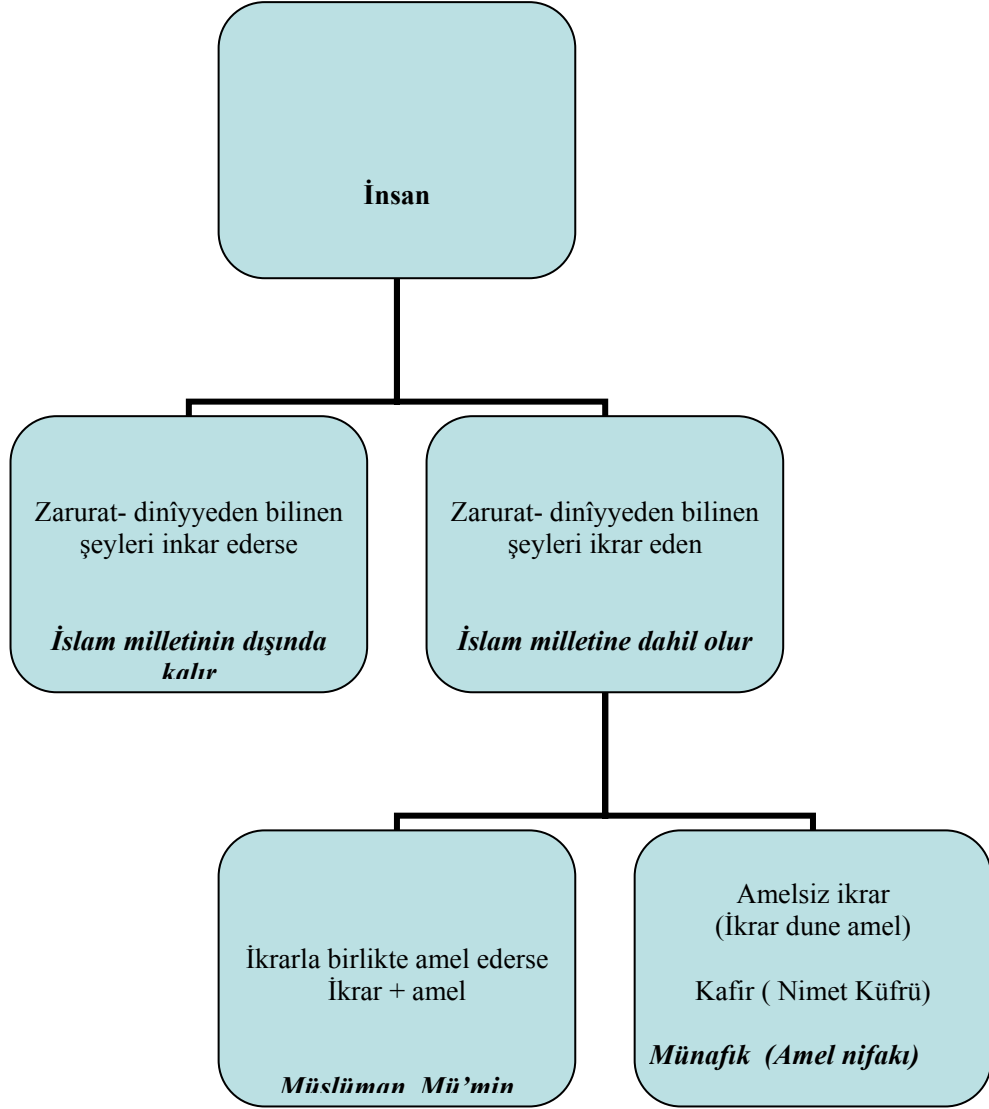
Ahret günü ile kastedilen nedir? Ona iman etmemizin hükmü nedir?

Ölümden sonra yeniden dirilme haşir, hesap ve ceza vardır. Ahret gününe iman etmenin hükmü vaciptir.

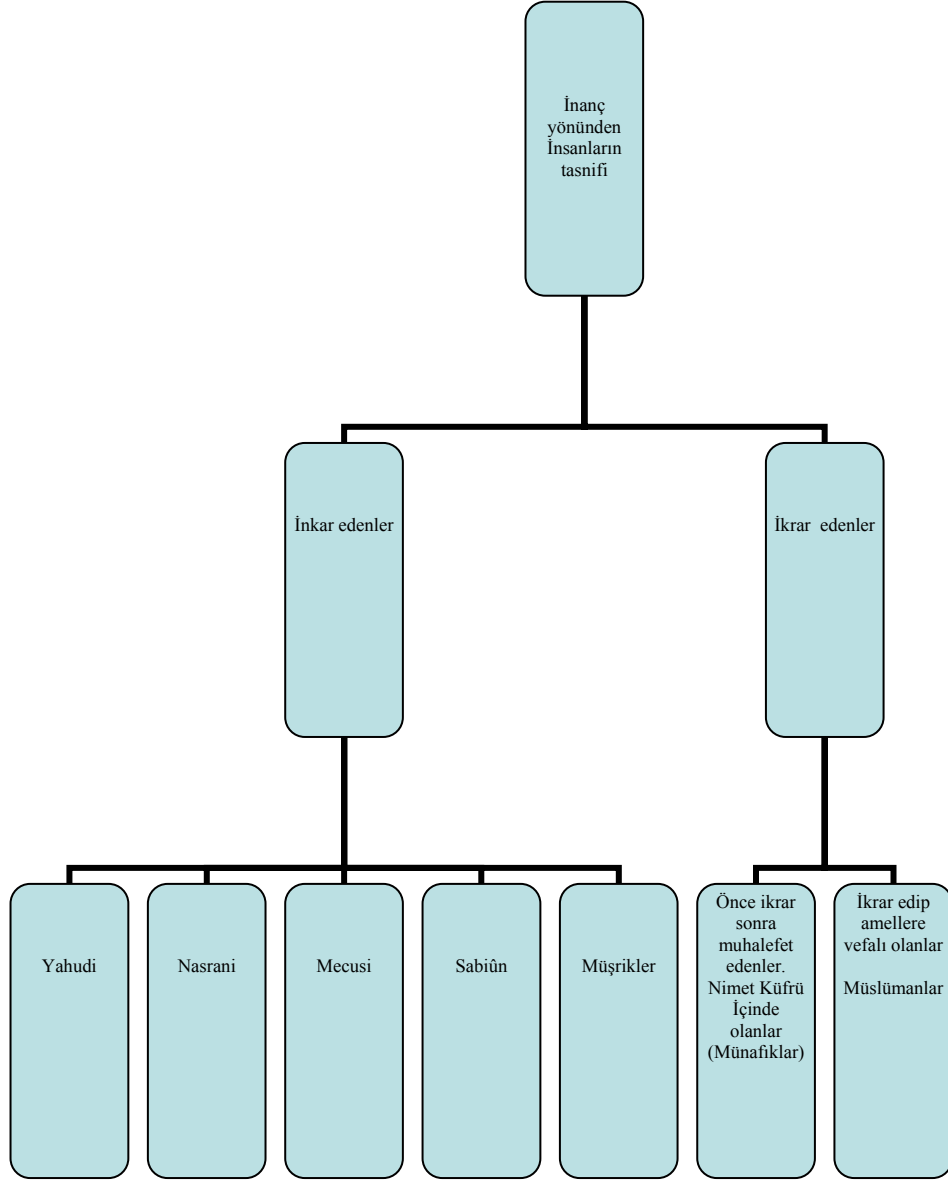
Ek: III

Ek: IV

Ek. V

KAYNAKLAR

- Abbas, Hüseyin Ubeyd Ganim, *Uman*, Beyrut, 1997.
- Abdulhâlîm, Receb, *el-İbâziyye fî Mısr ve 'l-Magrib ve Alâkâtuhum İbâziyye Uman ve 'l-Basra*, Maskat, 1990/ 1410.
- Abdulhamid, İrfan, *İslâm'da İtikadî Mezhepler Ve Akaid Esasları*, (Çev. M. Saim Yeprem), İstanbul, 1994.
- Abdulkâfi, Ebû Ammâr (570/1174), *el-Mu'ciz fî İlmi'l-Kelâm*, Cezâyir, 1978.
- Adevî, Hamîs b. Raşid b. Saîd, *Ru'yetü't-Tarihiyye*, Uman, 2003.
- *el-Vakıyye ve 'l-Vahdetü'l-İslâmiyyeti'l-Fikrî ve Tatbikuh*, Uman, 2000.
- *Dirâsât fî'l-Menheci'l-Akadi'l-İbâzî*, Uman, 2005.
- Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Beyrut, 1954, (Çev. A. Davutoğlu), Ankara, 1976.
- *Fecrü'l-İslâm*, Kahire, 1982.
- Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmi Problemlere Etkileri*, İstanbul, 1992.
- Akl, Nâsır b. Abdulkerim, *el-Havâric Evvelü'l-Firak fî Tarihi'l-İslâm*, Riyad, 1416.
- Akîl, Abdurrahman Ca'fer b. Akîl, *Safahât min Târihi'l-İbâziyyeti'l-Uman ve Hadremevt*, Yemen, 2006.
- Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, İstanbul, 1987.
- "Ezd", *DİA.*, İstanbul, 1995, XII, 45-46.
- Amilî, Muhsin el-Emin el-Hüseyini, *A'yanu'ş-Şia*, (thk. Hasan Emin), Beyrut, 1983.
- Âmir en-Neccâr, *el-Havâric: Akideten ve Fikren ve Felsefeten*, Kahire, 1990.
- Ammî, Muhammed Musa Bâbâ, *Mu'cemu'l-A'lâmi'l-İbâziyye*, Beyrut, 1999, (I, II).
- Amr b. Ramazan es-Sülatî, *Kütübü'l-Muhtâr*, el-Arabiyye Kârdâye Matbaası, trz.
- Apak, Adem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, İstanbul, 2004.
- Askalâni, İbn Hacer Ahmed b. Ali, *Fethu'l-Barî bi Şerhi Sahîhi'l-Buharî*, (thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz, Muhammed Fuad Abdulkakî, Muhibbuddin el Hatib', Beyrut, 1390.).
- Atay, Hüseyin. *Araştırmalar*, I-V, Ankara, 1993.
- Aycan, İrfan- Sariçam, İbrahim, *Emevîler*, Ankara, 1993.

- Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed (429/1034), *el-Fark Beyne'l-Firak*, Beyrut, 1990. - *el-Fark Beyne'l-Firak*, Beyrut, 1973.
- *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Çev. E. Ruhi Fıglalı), Ankara, 1991.
 - *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, İstanbul, 1346/1928.
- Bârûnî, Süleymân b. Abdullah, (1368/1940), *Muhtasarü Târîhi'l-İbâziyye*, Uman, 2003.
- *Muhtasarü Târîhi'l-İbâziyye*, Tunus, 1938.
 - *Kitâbu'l-Ezhari'r-Riyâziyye fî Eimmeti ve Mülûku'l-İbâziyye*, Daru's-Selame, 1408/1987.
- Bedevî, Abdurrahman, *Mezâhibu'l-İslâmiyyin*, Beyrut, 1971.
- Behlânî, Ahmed b. Muhammed, *el-Mukaddime fî Tarihi'l-Muhakkime*, Uman, 2001.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Câbir 279/ 892, *Ensâbu'l-Eşrâf*, Beyrut, 1996.
- *Futûhu'l-Buldân* (Çev. Mustafa Fayda), Ankara, 2002.
- Bilhâc, Kasım b. Ahmed, *Şeyh Ali Yahya Muammer*, Cezayir, 2003.
- Berîkî, Nâsîru'l-Mürşîd, *el-İbâziyye fî'l-fikrî's-Siyaseti'l-İslâmî ve Eseriha fî Kıyâmi'd-Düveliha*, Beyrut, trz.
- Berrâdî, Ebû'l-Kasım, (9/15. asır), *el-Cevâhiru'l-Müntekâ*, (cd kopya).
- Brockelman, K., *Tarihu'l-Edebi'l-Magrîb*, (Arapçaya çev. Â. Neccâr), Kahire, 1974.
- Buhârî, Ebû Abdullah b. Muhammed Ebi'l-Hasan İsmâîl b. İbrahim b. el-Mugire (256/870), *el-Camiu's-Sahîh*, İstanbul, 1401/1981.
- Bukûş, Yahya Muhammed, *Vucûdu'l-İbâzî fî'l-Endülis*, Uman, 1984.
- *Fıkhu'l- İmâm Câbir b. Zeyd*, yy, 1419.
- Ca'birî, Ferhât b. Ali, - *el-Ba'du'l-Hadârî li'l-Akideti'l-İbâziyye*, Maskat, 1987.
- *Nefehât mine's-Siyer*, Tunus, 2001.
 - *Nizâmu'l-Azzabe İnde'l-İbâziyye*, Tunus, 1975.
 - *Avâmilu'l Neş'eti'l- Firaki'l-İslâmiyye*, Tunus, 2000.
- Caytâlî, Ebû Tahir İsmâîl b.Mûsâ, *Ganâtru'l-Hayrât*, Maskat, 1983.
- Cenhânî, el-Habîb, *Dirâsât fî'-Tarihi'l-İktisadî ve'l-İcmâ'î li'l- Magribi'l-İslâmî*, Beyrut, 1986.
- Cook, Michael, *Early Muslim Dogma*, London, 1983.
- Çağatay, Neşet- Çubukçu, İ. Agah, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara, 1985.
- Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*, Ankara, 1971.

- Demircan, Adnan, *Hâriciler'in Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul, 1996.
- Hâricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, İstanbul, 2000.
- Debûz. Muhammed Ali, *Târihu'l- Magribi'l-Kebîr*, yy. 1923.
- Dercînî, Şeyh Ebû'l-Abbas Ahmed b. Saîd, 670/1271, *Tabakât*, (thk. İbrahim Tallay), I, II, Beyrut, 1974.
- Ebû Hanîfe Nu'man b. Sabit, 150/767, *Şerhu'l-Fıkhı'l- Ekber*, (Şerheden Ebû'l-Münteha Ahmed b. Muhammed el-Hanefî), İzmir, 2007.
- Ebû Yakzân, İbrahim b. İsa (1397/1973), *Fethu Nevafizi'l-Kur'ân*, Uman, 1991.
- Ebû Yakub, Yusuf b. İbrahim, *ed-Delîl li-Ehli'l- Ukûl*, Sîb, 1991
- Ebû Zehrâ, Muhammed, *İslâm'da Siyasî, İtikadî Ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, (Çev. Sıbgatullah Kaya) İstanbul- 1996.
- Ebû Zekerîyya Yahya b. Ebî Bekir, (5/11. asır), *Kitabu's-Siyeri'l-Eimme ve Ahbarihim*, (thk. İsmail Arabî) Beyrut, 1982.
- Ebû'l-Hafs Ömer b. Cemî', (7/13. asır), *Akidetü't-Tevhîd*, yy. trz.
- Ebû'l-Müessir, es-Salt b. Hamîs (3/9. asır), *es-Siyer ve'l-Vücubât*, Uman, 1985–1988.
- Emin, Ahmed, *Fecrü'l-İslâm*, Kahire, 1982.
- *Fecrü'l-İslâm*, (trc. Ahmed Serdaroglu), Ankara, 1976.
- Sâdık, el-Livâ Hasan, *el-Fıraku'l-İslâmiyye*, Kahire, trz.
- Emin, Mihnen, *Cami'ul- Fırâk, Esdaku'l-Menâhic fi Temyizi'l-İbâziyye mine'l-Havâric*, yy., trz
- Eş'arî, Ali b. İsmâîl (324/936), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve 'htilâfü'l-Musallîn*, I, II, (Neşr. H. Ritter), İstanbul, 1929.
- Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve 'htilâfü'l-Musallîn*, I, II, (thk. M. Muhyiddîn Abdulhamîd), Beyrut, 1990.
- Ettafeyyîş, Ebû İbrahim İshak (1386/1966), *Avdetun İle'l-Fedai*, www.İbadhiyah. com.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yusuf, (1237-1332/1821-1914), *el-Fark Beyne'l-İbâziyye ve'l-Havâric*, Uman, 1993.
- *Şerhu'l-Akîdeti't-Tevhîd*, Uman, 1983.
- Ezkevî, Serhân b. Said, (12/18. asır), *Keşfu'l-Gimme Câmî'i li Ahbari'l-Ümme*, yy., 1986.
- Fayda, Mustafa, “Bedevî”, *DİA*. İstanbul, 1992.

Fazlurrahman, *İslâmic Methodology in History*, yy. trz.

Fetî, İbn Cennâvî, *el-Ecvibe Ulemai'l- Fezân*, (thk. İbrahim Talay) yy. trz.

Fıglalı, Ethem Ruhi, "Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *A.Ü.İ.F.D.*, XXII, Ankara 1978, 245-264.

- "İbâziyye", *DİA*, İslâm Ansiklopedisi, XXIX, 256.

- "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler" *A.Ü.İ.F.D.*, XX, Ankara 1975

- "Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler" *A.Ü.İ.F.İ.İ.* Ens. Der. IV, Ankara, 1980.

- *İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983.

- *İmamiyye Şiası*, İstanbul, 1984.

Ganim, Dr. Hüseyin Ubeyd, *Uman*, Beyrut, 1997.

Göksoy, İsmail Hakkı, *Çağdaş İslâm Ülkeleri Tarihi*, İsparta, 1997.

Hadramî, Ebu Eyyûb Vâil b. Eyyub, *Siretü Ebû Eyyub* (Harûsî, *es-Siyer ve'l-Cevabât* içerisinde) Uman, 1992.

H. İbrahim, Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, (Çev. İsmail Yiğit vd.), İstanbul- 1985.

Halîfât , İvaz, *Neş'etü'l-Hareketi'l-İbâziyye*, Amman, 1987.

- *et-Tanzîmatu's-Siyasîyye ve'l- İdariyye inde'l-İbadiyye fi Merhaleti Kitman*,

- *el-Usulü't-Tarihiyye li'l Fırkati'l-İbâziyye*, Uman, 2000.

Halilî, Ahmed b. Hamdi b. Süleyman, *-Avamilü'l-Takviyyeti'l-Vahdetil-İslâmiyye fi Şeâiri'l- İslâmiyyeti*, Maskat, 1992.

- *Cevherü'l-İman*, Uman, 1993.

- *el-Hücecü'l-Mukni'a fi Nefyi Ru'yetillahi Tealâ*, Uman, 2002.

- *İ'âdetü Siyagati'l-Ümme*, Uman, 2003

- *et-Taassubu'l-Mezhebî*, Uman, 2003..

- *Vahyü'l-Menâbir*, Maskat, 2005.

- *Veskutu'l-Kınâ'i*, Uman, 1998.

- *Fetâvâ*, I, (Namaz, Zekat, Oruc, Hac), Uman, 2003; *Fetâvâ*, II, (Nikah), Uman, 2003; *Fetâvâ*, III, (Ticaret) Uman, 2003; *Fetâvâ*, IV, (Vasiyyet, Vakıf, Kur'an Öğrenimi), Uman, 2004; *Fetâvâ*, IV, (İman, Keffârât, Kurban, Sigara), Uman, 2006.

- Hamevî, Yakub b. Abdullah, *Mu'cemü'l-Buldân*, (thk. Ferîd Abdulazîz), III, 471, Beyrut 1990.
- Hanzâî, Sultân b. Saïd, *İmam Muhammed b. Mahbûb er-Rahîl*, Uman, 2006/1427.
- Hârisî, Saïd b. Hamdi b. Süleymân, *Min Mümeyyizati'l-İbâziyyeti*, Uman, 1991.
- Hasan, Sadık, *Cuzûru'l Fitne fi'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, Kahire, 2002.
- Hatiboğlu, M. Saïd, "Hilâfetin Kureyşiliği", *AÜİFD*. XXIII, Ankara, 1978.
- Hemmam, Muhammed Nasır, *Tavzihu'l-Mekâneti el-İbâziyyeti Mine'l-Havâric*, Uman, 1993.
- Hicâm, Muhammed b. Kâsım Nâsır, *et-Tevâsülü's-Sekâfi Beyne Uman ve'l-Cezâir, Uman*, 2003.
- Hicrî, Ali b. Muhammed b. Âmir, *el-İbâziyye*, Maskat, trz.
- Hinâî, Sultân b. Saïd, *el-İmâm Muhammed b. Mahbûb er-Rahîlî*, Uman, Maskat, 2006, 29.
- Hizmetli, Sabri, "İtikadî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İçtimaî Hadiselerin Tesiri Üzerine Bir Deneme", *A.Ü.İ.F.D.* XXVI, Ankara, 1983.
- Horasânî, Ebû Ganim, *el-Müdevvenât*, Maskat, 1984.
- Huseyin, Ahmed Elyas, *el-İbaziye fi'l-Magribi'l-Arabî*, Uman, 1992.
- Hzr. Daru'l-Ku'an Meşayihî, *Gursu's-Savâb*, Maskat, 2001/1422.
- Irakî, Ebû Muhammed Osman b. Abdullah b. el-Hasan el Hanefî, *el-Fırakı'l-Müfterika beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zenadika*, yy, trz.
- Hüveydî, Yahyâ, *Târîhu Felsefeti'l-İslâm fi'l- Kâreti'l-Afrikiyye*, Mısır, 1975.
- İbn Abdi Rabbihî, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed, (328/939), *el-İkdu'l-Ferîd* (Nşr., A. Emin A. Zeyn İ el- Ebyârî), I-IV, Kahire, 1948- 1956
- İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî, *el-Futûh*, Beyrut, 1986.
- İbn Ebi'l- Hadîd, Abdulhamîd Hibetullah b. Muhammed b. Hüseyin (655/1257), *Şerhu Nehci'l-Belaga*, I-IV, Beyrut, trz.
- İbnu'l- Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed el-Hadramî (630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-IX, Mısır,(Tashih: Abdulvahab en-Neccar), Mısır, 1929.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed (852/1148), *-Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XII, Beyrut, 1968.

- Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahihî'l-Buharî*, (thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Muhammed Fuad Abdulkakî, Muhibbuddin el- Hatîb), Beyrut, 1390.
- İbn Haldun (808/1405), *Mukaddime*, Beyrut, 1978.
- İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-A'yân*, (thk., İhsan Abbas), Beyrut, trz.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali (456/1063), *el- Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, I-IV, Beyrut, 1975.
- Ensâbu'l- Arab*, Kahire, 1972.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdilmelik (218/833), *Kitab Sîretü Nebî*, I-IV, Kahire, h.356; Beyrut, 1975.
- İbn Kesîr, Ebû'l Fida İsmail b. Ömer el-Kureysî (774/1372), *el Bidâye*, Lübnan, trz.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, (276/889), *el-Meârif*, (Nşr: M.İ. Abdullah es-Savî), Kahire, 1970.
- İbn Manzûr, (771/1311), *Lisanu'l-Arâb*, XIII, Beyrut, trz.
- İbn Sellâm el-İbâzî, *Kitâb İbn Sellâm el-İbâzî*, Beyrut, 1985.
- İbrahim, Ebû Yakzan, *Fethu Nevâfizi'l- Kur'ân*, Maskat, 1991.
- İsferayinî, Ebû'l-Muzaffer (471/1078), *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, (thk, M.Zahir el-Kevserî), Kahire, 1940- 1955.
- İlhan, Avni, “ el-Emrû bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker”, DEİFD., III, İzmir, 1986.
- İzutsu, Toshihiko, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*,(trc, Selahaddin Ayaz), İstanbul, 1984.
- J. Schacht, “Biblioth' Eques et Manuscrits Abadites”, Rev. Africaine, (1956).
- Jansen, Johannes J. G., “The Early İslamic of Kharidjides and Modern Moslem Extremism: Similarities and Differences” , Orient, 1986
- Kalhâti, Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd el-Ezdî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, (Thk, Josef van Ess) Beyrut, 1971.
- el-Keşf ve'l- Beyân*, (thk. Muhammed b. Abdu'l-Celîl), Tunus, 1974.
- el-Keşf ve'l- Beyân*, (thk. Seyyid İsmail Kâşif), I, II, Saltanat-ı Uman, 1980.
- Karkış, Dr. Muhammed, *Tarihu'l-İbâziyye fi İfrikiyye*, Sohar, Uman, trz.
- Kaşâr, Bâ el-Hâc b. Avdan, *el-Lum'atu'l- Maziyye fi Tarihi'l-İbaziyye*, trz.
- Kâşif, Seyyide İsmail, *Uman fi Fecri'l-İslâm*, Maskat, 2002.

- Kâşife'l-Ğitâ, Muhammed Hüseyin, *Aslu 'ş-Şia ve Usûluha*, Beyrut, 1977.
- Kehlan, Advin, *el-Fikru 's-Siyâsiyye İnde'l-İbâziyye*, Uman, 1990.
- Kevserî, *Te'nibu'l-Hatîb*, Beyrut, 1981, 1401.
- Kılavuz, A. Saim, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, İstanbul, 1979.
- “Hasan b. Ali el-Berbehârî, Hayatı ve İtikâdî Görüşleri” *UÛİFD.*,C. II, Sayı,II, Bursa, 1987,111-120.
- Kindî, Ebû Ammar Muhammed b. İbrahim b. Süleyman (508/1114), *Beyanu 'ş-Şer'*, Maskat, 1984 -1988.
- Kindî, Ahmed b. Abdullah b. Mûsâ, *Musannaf*, Maskat, 1981.
- Kunubî, Mebruk b. Hamid, *et-Tufan*, Maskat, 2000 / 1420.
- Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, I. Baskı, Ankara 2000,II. Baskı, Ankara, 2002
- *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler-Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi*, Ankara, 2000.
- *İmam Mâturîdî ve Maturidilik (Tarihi Arka Plân, Hayatı, Eserleri, Fikirleri, ve Maturidilik Mezhebi)*, Ankara, 2003.
- “İslâm Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri ”, *İslâmiyât Dergisi*, C. IV, Sayı: 4(2001), 15-36
- "Salim b. Zekvân'ın Sîre Adlı Eserindeki Mürcie İle İlgili Kısmın Tercemesi ", *AÛİFD.*, 35 (1996), 467-475.
- “İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ”, *AÛİFD.* , 37 (1997), 317-332.
- “İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu”, (İslâm Bilimlerinde İhtisas Toplantıları, 27-30 Ekim 2003, İSAV tarafından yayımlanacaktır.), 8
- Kutluay, Yaşar, “İbâzîler'e Ait Bazı Metinler”*AÛİFD.*, XV, Ankara 1967, 141-142.
- İslâmiyette İtikâdî Mezheplerin Doğuşu, Ankara, 1959
- Lewicky, T., İbadiyyah, E. I, III, tom. 669,
- Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1979.
- Mahrîmî, Zekerîyya b. Halîfe, *es- Sırâ'u'l- Ebedî*, Saltanatı Uman, 2006.
- Kıraat fî Cedeliyyeti'r-Rivayeti ve'd-Dirayeti İnde Ehli'l-Hadis*, 2004, Maskat.
- el-İbâziyye*, Behlan, 2005.

- Mahrukî, Dervîş b. Cum'ati, *ed-Delail ale'l-Levazım ve'l-Vesail*, (thk. Vercülani), yy. 2006/ 1427.
- Ma'ruf, Nayif, *Dıvânü'l-Havâric*, Beyrut, 1983.
- Makdîsî, *el-Bed'u ve't-Târîh*, Paris 1996.
- Makrîzî, Takiyyüddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ali, (845/1444), *Kitâbu'l-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hittat ve'l-Âsâr*, Beyrut, trz.
- Malafî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed (377/987), *et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, (thk. Zahid Kevserî), Kahire, 1999.
- Maûlî, Hamid b. Süleyman, *130 Suâl fi'l Akîde*, Mektebetü'l-Kevkebi's-Sagîr, Uman, trz.
- Mc. Tomas, Henry, *The Psychology of Religious Sect*, London, 1973.
- Mehdî, Talib Hâşim, *Neşetü Hareketi'l-İbâziyye fi Meşriki'l-Arabî*, yy., trz.
- Motylnski, A. de C. Bibliographie du Mzab – Les Livres de la Secte Abadhite, *Bulletin de Correspondance Africaine* 4 e. Annee, Tome. III, Alger, 1885.
- “Abdullah b. İbâz”, *İ.A.*, I.
 - “Abdurrahman b. Rüstem”, *İ.A.*, I.
 - “Dercînî”, (h.670) *İ.A.*, III.
 - “Ebâdiler”, *İ.A.*, IV.
- Muammer, Ali Yahya, *el-İbâziye Dirâsetü Mürekkezeti fi Usûlihim ve Târîhihim*, Kahire, 1987.
- *el-İbâziyye fi Mevkibi't-Tarihî*, Mektebetü'l-İstikame, 1989/1410.
 - *el-İbâziyye Beyne'l-Fırakı'l-İslâmiye*, Sîb, 2003.
 - *el-İbâziyye fi'l-Cezayir*.
 - *el-İbâziyye Mezhebûn İslâmîyyun Mu'tedil*, Uman, 2000/ 1421.
- Mubarek, Halid b., *Esrâtu's-Sâ'ati*, Uman, 2004 / 1425.
- Muhammed b. Kasım Nâsır Bû Hicâm, *et-Tevâsülü'l-Sakafî Beyne Uman ve'l-Cezâir*, Uman, 2003.
- Muhammed Musa Bâbâ 'Ammî, *Mu'cemu'l-A'lâmi'l-İbâziyye*, I-II, Beyrut, 1999.
- Müberred, Ebû'l-Abbas b. Yezîd (285/ 898), *el-Kâmil fi'l-Lüga ve'l-Edeb* (thk. Ebû'l-Fazl İbrahim), Kahire, 1956.

- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kureyşî (261/875), *es-Sahîh*, İstanbul, 1981,
- Nâmî, A.K. *Studies in Ibadhism, (Al-İbadhiyah)*, Cambridge, 1971, (Basılmamış doktora tezi olan bu çalışma muhtemelen internet üzerinden indirilerek kitap haline getirilmiş. Baskı yeri ve tarihi belli olmayan kitap içerisinde Amir b. Ali eş-Şemmâhî (792/1392) tarafından yazılan *Diyânât* isimli kitabın İngilizce tercümesi de bulunmaktadır.)
- Nasır, Muhammed Salih, *Devru'l-İbâziyye fi Neşri'l-İslâm bi Garbi'l-İfrikî*, Uman, 1992.
- Menhecu'd- Da'veti İnde'l-İbâziyyeti*, 2002/1423, Maskat.
- eş-Şeyh İbrahim Etafeyyîş fi Cehdi'l-İslâmî*, Uman, 1992/ 1413.
- el-Usûlü'l-Akadiyye Li'n-Naşiri'l-Muhammediyye*, Uman, 1993.
- Seyyid Ahmed, Mahmut Ahmed Muhammed, *Nizâmu'l-Hüküm ve'l-İdâreti fi Uman fi'l-Asri'l-İslâm*, yy., 1993.
- Naşî el- Ekber, Ebû'l- Abbas Abdullah b. Şirşir el-Enbarî (293/906), *Mesâilü'l-İmâme ve Muktetefât mine'l-Kitâbi'l-Evsat fi'l-Makâlât* (Usûlu'n-Nihl), (thk, J. Van Ess), Beyrut, 1971.
- Neccâr, Amir, *el-İbâziyye ve Medâ Sılatüha bi'l-Havâric*, Kahire, 1993.
- Nesaî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Bahr b. Sinanb. Dinâr (303/915), *Sünen*, İstanbul, 1981.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed (508/1114), *Tabsiratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, Beyrut, 1988.
- Nevbahtî, el-Hasan b. Musa (300/912), *Firaku's-Şîa*, (Nşr. M. Sadık Al-i Bahri'l-Ulûm), Necef, 1355.
- Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şîi Hareketleri ve Günümüz Şîiliği*, Ankara, 1993.
- “Din Anlayışımızın Bazı Kaynakları Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türk Yurdu*, Cilt III, 75 (1993).
- Öz, Mustafa, “Hurkûs b. Zuheyr”, *DİA.*, İstanbul, 1998, XVIII, 390,391
- Philips, W., *Oman A History*, London, 1967
- Paola, Costa, *ed-Dirâse li-Medîneti Zıfâr*, Uman, 1984

- Râşîdî, Mübarek b. Abdullah, “Neş’etü’t-Tedvîni li Fıkhi ve İstimrârihi İberi’l-Usûl”, 154. (*Nedvetü’l-Fıkhü’l-İslâmî*, içinde), Uman, 2006.
- Rebi’ b. Habîb (170/786), *el- Câmîu’s-Sahîh*, (thk, Ebû Yusuf b. İbrahim el-Vercilânî).
- Râşîdî, Mubârek b. Abdullah b. Hâmid, *Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme et-Temîmî*, Uman, 1992.
- Reckendorf, “Ezd”, *DİA.*, İstanbul, 1948, IV, 430-431.
- Sâbûnî, Nureddîn Ahmed b. Ebi Bekir (580/1184), *Mâtüridiyye Akâidi*, (trc, Bekir Topaloğlu), Ankara, 1978.
- Sâibî, Nâsır b. Süleyman, *el-Havâric ve’l-Hakîkatu’l-Gâibe*, Uman, 2000.
- Sâidî, Salih b. Ahmed Elbû, *el-Cânibu’l-Fikrî fi’l-Mezhebi’l-İbâzî*, Uman, 1984.
- www.ibadhiyah .com.
- Sâlimî, Nureddin Abdullah b. Hamid Selûm, (1332/1914), *İzâletu’l- Va’sşai*, (thk. İsmail Kaşif), trz.
- *Bi Hücceti’l- Envâr Şerhu Envâru’l-Ukûl fi’t-Tevhîd*, Maskat, 2003.
 - *Envâri’l-Ukul*, Maskat, trz.
 - *Şemsü’l-Usûl*, es-Sîb, 2003.
 - *Telkînü’s-Sıbyân*, Uman, 1999.
 - *Tuhfetu’l-A’yân bi Sireti Ehl-i Uman*, I- III, Uman, 2000.
 - *Vefâu’l-Dumaneti bi Edâi’l-Emânet*, yy., trz.
- Sarıçam, İbrahim, *Emevî- Hâşimî İlişkileri*, Ankara, 1997.
- Savafî, Salih b. Ahmed, *el-İmam Câbir b. Zeyd el- Umanî ve Âsaruhu fi’d-Da’ve*, Maskat, 1989.
- Sehil, Nayif Abdülcâbir, *el-İbâziyye fi’l-Halîci’l-Arabî*, Maskat, 1998.
- Sem’ani, Ebû Said Abdu’l-Kerim b. Muhammed b. Mansur et-Temîmî, (562/1166), *el-Ensâb*, Beyrut, 1988.
- *Ensâb*, Haydarabâd, 1962.
- Serihnî, Yusuf b. İbrahim b. Saîd, *Akîdetu’l-İslâmiyye*, (www.İbadhiyah.com).
- Seyide İsmail Kâşif, *Uman fi Fecri’l-İslâm*, Uman, 2002.
- Siyabî, Sâlim b. Hamûd, *İzaletü’l- Va’sşai Etbâu Ebî’s-Şa’sşâi*, (thk. S. İsmail Kaşif), Maskat, 1979.
- *Uman İberu’t-Târih*, Uman, 1982.

- Keşfu'l- Hakikat li men Cehlu't-Tarika*, trz.
- Esdaku'l-Menâhic fi Temyizi'l-İbâziyye mine'l-Havâric* (thk, İ. Kaşif), Kahire, 1979.
- Sülatî, Amr b. Ramazan, *Kütübü'l-Muhtâr*, el-Arabiyyetü Kârdâye Matbaası, trz.
- Süyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekir (911/1505), *el-Câmiu's-Sağir*, Mısır, 1373.
- Şehristanî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1975.
- *İslâm Mezhepleri*, (Çev. Mustafa Öz), İstanbul, 2005.
- Şemmâhî, Ahmed b. Said b. Abdulvahit, (928/1522), *Kitabu's-Siyer*, Thk. Ahmed b. Said b. es-Siyabî, Maskat, 1987.
- Teyşiru'l-îzah*, trz.
- Kitabu't-Tahâret*, Maskat, 2000.
- Şerhu Akidetü't- Tevhîd*, trz.
- Şerif, el-Emin, *el-Firaku'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1986.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir (310/922), *Tarîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Kahire, 1939. -*Tarîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk., Muhammed Ebû Fadl İbrahim) Beyrut, 1384/1975.
- Taftazzanî, Mesut b. Ömer b. Abdillâh b. Sa'duddin (792/1389), *Kelam ilmi ve İslâm Akaidi* (Çev. Süleyman Uludağ), İstanbul, 1980.
- Taha Hüseyin, *el-Fitnetü'l- Kübrâ*, Mısır, 1947 ve 1953.
- Tâimet, Sabir, *el-İbâziyye Akîdeten ve Mezheben*, Beyrut, 1986.
- Talibî, Ammâr, *Arâu'l-Havâric*, Kahire, 1978.
- Tritton, A.S., *İslâm Kelamı* (çev. Mehmet Dağ), Ankara, 1983.
- Utubî, Selime b. Müslim, (5/11. asır), *el-Ensâb*, Maskat, 1984.
- A'veşt, Bekir b. Said, *Dirâsâtü'l- İslâmiyye fi'l- Usûli'l- İbâziyye*, Kahire, 1988.
- Ezvâu'l- İslâmiyye Ale'l- Meâlimi'l-İbâziyye*, Uman, trz.
- Kutbu'l-Eimme el-Allâme Muhammed b. Yusûf Ettafeyyîş*, es-Sîb, 1989
- Vehbî, Dr. Müslim b. Sâlim b. Ali, *el- Fikru'l-Akdî İnde'l-İbâziyyeti*, Uman, 2006.
- Vaglieri, Lavra Veccia, "Ali - Muaviye Mücadelesi ve Hâricî ayrılmasının İbâzî Kaynakların Işığında İncelenmesi" (Çev. E.R.Fığlalı), *AÜİFD*, C. XIX, Ankara, 1973.

- Vehbî, Halid b. Mubarek, *Sıfatı 's-Salât*, Saltanat-ı Uman, 2006.
-*Meâlim*, Ruvî, 2000.
- Vercilânî, Ebû Ya'kub Yusuf b. İbrahim (570/1174), *ed-Delîl v'el- Bürhân fî Usûli 'd-Dîn*, Uman, 1992.
-*el-Adl ve 'l- İnsâf fî Usûli 'l-Fıkh*, Uman, 1986.
- Watt, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*,(Çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara, 1981.
- Wilson, Bryan, *Dîni Mezhepler*, (Çev. Ali İhsan Yitik, A. Bülent Ünal), İstanbul, 2004.
- Yakubî, Ahmed b. Ebi Ya'kub b. Cafer, *et-Tarih*, Beyrut, 1960.
- Yâkût el-Hamevî Ebû Abdillâh Yakut b. Abdillâh er-Rumî (626/1228), *Mu'cemu 'l-Buldân*, Leiden, 1892.
- Yörükân, Yusuf Ziya, *Ebû 'l-Feth Şehristânî ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl*, (Notlarla yayıma hazırlayan Murat Memiş), Ankara, 2002.
- Yücedoğru, Tevfik, *Geçmişten Günümüze İlim ve Din Açısından Yaratılış*, Bursa, 2006.
- *Ehli Sünnete Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllabiye Mezhebi*, Bursa, 2006.
"Ehl-i Sünnette Tekvîn Tartışması" *BİFD*. C, II, Sayı, II, Bursa, 1989.
"İtikadî İlkelerin Tespiti" Selçuk Üniv. *İFD*. s.II, Konya, 2005.
- Yüceer, İsa, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Van, 1995.
- Yıldız, Harun, " Zuhuru'l Havârîc Mecelletü'l- Mecmail İlmiyyi'l-İrakî, XV, Bağdat, 1967, 30-38. (Makale Harun. Yıldız tarafından çevrilerek 'OÜİFD, X, 513- 536, Samsun, 1998' yayımlanmıştır.)
- Yüksel, Emrullah, "Eş'ariler ile Mâtürîdîler Arasındaki Görüş Ayrılıkları-1" *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, IV, Ankara, 1980.
- Zavî, Ahmed, *Tarihu 'l-Fethi 'l- Arabî fî Libya*, Mısır, 1963.
- Zekerriyya, Yahya b. Ebû Bekir, (h.471), *Kitâbu 's-Sîre ve Ahbâru 'l-Eimme*, (thk Abdurrahman Eyyüb), Beyrut, 1982.
- Zemahşerî, Ebû 'l-Kasım Carullah Mahmut b. Ömer el-Harezmi, *el-Keşşâf an Hakâiki 't-Tenzîl ve 'Uyûni 'l-Ekâvil fî Vücûhi 't-Te 'vîl*, Beyrut, trz.
- Zırıklî, Hayrettin, *el- A 'lâm*, Beyrut, 1976.

İNDEKS

- Abbâsîler 8, 10, 104
Abdullah b. Ezrâk .. 22, 40, 92, 108, 156
Abdullah b. Habbâb b. Eret . 4, 130, 171
Abdumelik b. Mervan21, 22, 36, 93, 98
Abdumelik b. Mervân25, 77, 80, 84,
116
Algül 77, 154, 233
Bağdadî10, 11, 17, 19, 20, 36, 71, 73,
74, 75, 95, 169, 234
Bağdâdî, 17, 19, 20, 32, 36, 54, 71, 73,
75, 95, 152, 154, 155, 156, 157, 169,
176
Baruniye..... 9
Belazûrî..... 14
Ca'fer b. es-Simâk 28
Câbir b. Zeyd9, 18, 23, 24, 27, 28, 30,
33, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 58,
64, 68, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82,
83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 101,
103, 110, 117, 118, 130, 132, 140,
146, 147, 148, 149, 151, 161, 164,
177, 205, 234, 242
Cerbe 9, 24, 25, 101
Cevahir..... 25, 74
Cezayir 5, 25, 58, 101, 234
Cook, Michael..... 24
Debûz 12, 45, 87, 128, 235
Dercîni25, 26, 63, 64, 65, 66, 74, 78,
89, 103, 110, 118, 145, 163, 164,
235, 240
Ebû Mihnef 7, 13, 15, 16
Ebû Sufyan Mahbûb b. er-Rahîl 26
Ebû Ubeyde9, 22, 23, 24, 27, 28, 42, 45,
47, 50, 54, 85, 95, 98, 132, 133, 150,
161, 205, 210, 211, 242
Ehl-i Sünnet'e 1, 57, 76, 110
el- Ca'birî 28
el- Vercilânî..... 26
el-Berrâdî 25, 51
el-Ezkevî 27
el-Halîlî 12
el-Kalhâtî..... 31
*el-Keşf ve'l-Beyan*29, 54, 68, 69, 145,
193, 238
el-Malatî 19
el-Medâinî 14
Emeviler 8, 56, 103, 131, 233
er-Raşidî 28
es-Sâlimî..... 27, 218
Eş'arî6, 8, 9, 17, 18, 19, 20, 21, 32, 57,
71, 72, 74, 75, 94, 95, 96, 101, 128,
152, 153, 154, 155, 156, 157, 158,
170, 171, 174, 175, 179, 195, 198,
235
Ezârîka 1
Fığlalı4, 8, 13, 25, 27, 31, 32, 36, 39,
49, 50, 51, 54, 56, 57, 69, 76, 77, 94,
103, 158, 234, 244
Güney Arabistan 11
Hadramevt 9, 14, 28

Halifât8, 9, 10, 26, 27, 29, 31, 32, 45,
75, 80, 81, 82, 83, 88, 95, 117, 131,
150, 236

Hâricîler15, 16, 18, 19, 31, 41, 51, 55,
56, 57, 62, 74, 76, 78, 86, 97, 98,
100, 103, 109, 110, 117, 118, 119,
154, 171, 180, 235

Havârîc1, 7, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 17,
18, 19, 21, 23, 24, 27, 31, 35, 36, 38,
41, 42, 47, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57,
58, 65, 66, 68, 72, 73, 76, 78, 85, 93,
94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102,
103, 104, 105, 106, 107, 108, 109,
110, 111, 113, 114, 115, 116, 117,
118, 119, 120, 122, 131, 145, 154,
156, 159, 169, 170, 183, 184, 195,
201, 202, 212, 233, 235, 237, 240,
241, 242, 243

Hizmetli 3, 58, 237

Hz. Ali2, 16, 31, 51, 52, 55, 56, 57, 61,
62, 68, 69, 94, 96, 98, 99, 100, 105,
106, 107, 113, 115, 117, 123, 127,
128, 129, 130, 131, 145, 154, 159,
171, 175, 201

Hz. Ömer2, 16, 50, 62, 64, 68, 97, 127,
141, 203

İbâdî 85

İbâzî1, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13,
14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25,
26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36,
37, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 50,
52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 63,
64, 65, 66, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 77,
78, 79, 80, 81, 82, 85, 86, 87, 88, 89,
90, 92, 96, 97, 99, 101, 102, 103,
104, 105, 107, 108, 109, 110, 114,
115, 116, 117, 118, 119, 120, 128,
131, 132, 133, 141, 146, 147, 148,
150, 151, 152, 153, 154, 155, 156,
157, 159, 160, 163, 164, 165, 166,
168, 169, 170, 171, 172, 173, 178,
180, 181, 183, 185, 187, 188, 190,
193, 195, 196, 197, 200, 202, 204,
206, 207, 210, 211, 213, 218, 222,
227, 233, 242, 244

İbâziyye1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13,
14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 25,
26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37,
38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49,
50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60,
63, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 75, 76, 77,
78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88,
94, 95, 96, 98, 101, 102, 103, 104,
105, 107, 108, 110, 111, 115, 116,
117, 118, 119, 120, 121, 122, 131,
132, 133, 145, 146, 147, 148, 149,
150, 151, 152, 153, 154, 155, 157,
158, 159, 161, 162, 163, 164, 165,
166, 168, 169, 170, 171, 173, 174,
177, 178, 179, 180, 181, 182, 183,
184, 187, 191, 193, 195, 196, 197,

198, 199, 200, 201, 202, 207, 210, 211, 234, 236, 239, 240, 243	Muammer7, 9, 10, 11, 12, 17, 18, 19, 20, 21, 26, 32, 33, 37, 43, 44, 58, 59, 72, 73, 75, 82, 102, 107, 115, 121, 122, 155, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 169, 170, 183, 184, 197, 201, 212, 213, 234, 240
İbn Ezrâk52, 54, 76, 79, 81, 92, 93, 114, 119, 122, 131	Muhakkime1, 2, 3, 12, 16, 22, 24, 25, 26, 31, 40, 46, 47, 51, 52, 53, 55, 56, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 75, 77, 79, 82, 84, 85, 86, 90, 92, 94, 95, 96, 98, 99, 101, 103, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 119, 120, 122, 130, 131, 145, 146, 147, 152, 153, 154, 156, 159, 162, 163, 171, 175, 184, 198, 199, 200, 202, 205, 234
İbn Hazm9, 11, 20, 21, 43, 73, 74, 117, 238	Muhakkime-i Ûla 2
İbn Kesîr, 15, 16, 17, 60, 94, 107, 128, 129, 130, 238	Mutezile 6, 62, 156, 174, 180, 195
İbn Sellâm 26	Nâmî6, 7, 23, 43, 45, 160, 168, 190, 241
İbnü'l-Esîr 8, 15, 16	Necedât1, 96, 103, 113, 116, 117, 119, 131, 146, 201
İbnü'n-Nedim 7	Nifâsiyye 162
imtiyazlı 2	Onat, 2, 58, 69, 96, 201, 241
İvâz 10, 25, 26, 63	Osman2, 15, 17, 25, 31, 50, 61, 62, 63, 68, 69, 72, 90, 92, 93, 96, 104, 108, 109, 127, 165, 171, 199, 201, 237
Kafâfî 31	Rebi' b. Habîb9, 10, 28, 29, 30, 32, 48, 53, 87, 99, 109, 148, 177, 179, 186, 187, 198, 209, 223
Karadaş 40, 41, 168, 189	Rebi' b. Habib'in 7, 22, 161
Kehf Suresi 16	Reşidiye Devleti 20
Kitâbu'n-Nikah 9	
Kitâbu's-Salât 9	
Kitâbu'z-Zekât 22	
Kureyş2, 3, 50, 54, 95, 102, 108, 123, 200, 203	
Kutlu, 2, 23, 35, 58, 70, 71, 73, 100, 113, 158, 175, 181, 185, 239	
Kutluay 6, 31, 239	
Madagaskar 5	
Mes'ûdî 15, 51	
Metnü Akideti't-Tevhid 30	
Mısır8, 9, 17, 48, 102, 104, 118, 127, 172, 189, 238, 243, 244	
Milel-Nihal 5	
Motyliniski 4	

Rubinacci	4	69, 76, 82, 85, 86, 87, 89, 95, 96, 99,
Rüstemî Devleti	24, 159	101, 102, 105, 109, 114, 116, 117,
Sâlim b. Zekvan	22	118, 125, 126, 128, 132, 133, 134,
Sâlim b. Zekvân	7, 22	135, 136, 137, 138, 139, 140, 141,
Sâmerrâî	1	142, 145, 146, 147, 148, 149, 150,
<i>Sîre</i>	7, 22, 23, 24, 25, 83, 239	151, 152, 168, 170, 182, 198, 218,
Sönmez,	2, 23, 239	219, 233, 234, 235, 236, 237, 239,
Sufriyye1, 47, 71, 77, 82, 95, 96, 103,		240, 241, 242, 243, 244
105, 108, 113, 116, 117, 119, 131,		Umanlı1, 4, 50, 118, 126, 133, 140,
146, 180, 181, 182, 184, 201, 205		148, 149, 151
Sünnî1, 5, 10, 11, 12, 13, 14, 18, 20, 26,		Umanlılar3, 4, 38, 60, 86, 125, 126,
27, 32, 33, 35, 37, 54, 57, 60, 61, 64,		132, 133, 136, 140, 141, 142, 145,
65, 67, 71, 72, 73, 78, 80, 94, 96, 97,		146, 147, 148, 149, 151
100, 102, 103, 109, 152, 154, 155,		A'veşt
157, 164, 181, 195		33
Şehristânî6, 10, 11, 17, 21, 36, 43, 52,		Vagheri
57, 61, 71, 74, 94, 101, 145, 155,		27
156, 158, 170, 202, 243		Watt4, 5, 6, 11, 39, 40, 41, 51, 62, 73,
Şehristânî6, 8, 11, 21, 63, 70, 71, 73,		74, 76, 80, 99, 100, 101, 107, 116,
96, 97, 98, 99, 102, 108, 152, 154,		159, 244
155, 156, 157, 171, 244		Wellhausen
Şif... 10, 11, 12, 27, 60, 69, 96, 201, 241		8, 94
Taberî8, 15, 37, 40, 51, 71, 74, 85, 94,		Yemen9, 14, 15, 28, 48, 73, 125, 126,
98, 106, 127, 128, 129, 130, 142,		150, 233
172, 243		Yezîdiyye
Tevfik	244	21, 152, 154, 158, 169
Uman 1, 2, 3, 4, 8, 9, 10, 12, 13, 22, 23,		Yörükan6, 8, 11, 21, 70, 71, 73, 74, 244
24, 27, 28, 29, 31, 32, 35, 36, 37, 38,		Yücedoğru
39, 46, 48, 49, 50, 54, 58, 59, 60, 61,		110
		Zengibâr
		5, 133
		Ziyâî
		9, 10, 25, 160, 162

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Yılı :	Erzincan / 1964		
Öğr.Gördüğü Kurumlar :	Başlama Yılı	Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise :	1979	1982	Kırıkkale Lisesi
Lisans :	1983	1987	Erciyes Üniv. İlahiyat Fak
Yüksek Lisans :	1994	1997	Ank. Üniv. Sosyal Bilimler
Doktora :	2002	2007	
Medeni Durum :	Evli, 2 çocuk		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi:	İngilizce, Arapça		İyi
Çalıştığı Kurum (lar) :	Başlama ve Ayrılma Tarihleri		Çalışılan Kurumun Adı
1.	1989	-	MEB
...			
		-	
Yurtdışı Görevleri :			
Kullandığı Burslar :	TEV		
Aldığı Ödüller :			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Topluluklar :			
Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri :			
Yurt İçi ve Yurt Dışında katıldığı Projeler :			
Katıldığı Yurt İçi ve Yurt Dışı Bilimsel Toplantılar:			
Yayımlanan Çalışmalar :			
Diğer :			
	Tarih-İmza OrhanATEŞ		